

D. Lőrincz József
AZ ÁTMENET KÖZÉLETI ÉRTÉKEI
A MINDENNAPI ÉLETBEN

D. Lőrincz József

**AZ ÁTMENET KÖZÉLETI ÉRTÉKEI
A MINDENNAPI ÉLETBEN**

Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2004

A kötet a Pro-Print Könyvkiadó és a Teleki László Intézet
közös könyvkiadási programja keretében készült.

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

és az Oktatási Minisztérium NKFP „Kulturális külpolitika és
nemzeti identitás” alprogramja támogatta.

Nagyszüleim emlékének

Sorozatszerkesztő: *Bárdi Nándor*

Társszerkesztő: *Filep Tamás Gusztáv*

Borítóterv: *Bíró Gábor*

© D. Lőrincz József
© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN 973-8468-23-X

Előszó

„Dologtalan olvasó!” Ez a könyv szándéka szerint azokat az értelmezési kereteket tárgyalja, amelyek az erdélyi magyar kisebbség számára érthetővé tették az átmeneti időszak első éveit. Tézise az, hogy – minden látszat ellenére – a közvélemény-formáló elit csak részben befolyásolta közönsége világ- és jövőképét. Ez ahhoz a paradox helyzethez vezetett, hogy a rendszerváltással fokozatosan kialakuló új „rend” legitim volt ugyan legfőbb elemeiben, de érvényes nem.

A kötet alapját egy – a firenzei European University Institute keretei között megírt – doktori disszertáció képezi. Nyugat-Európában kutatni és írni az erdélyi kisebbségről elsősorban azért nehéz feladat, mert az erdélyi magyarság (ha eltekintünk a hozzá kapcsolódó kisebbségpolitikai vonatkozásoktól) ott gyakorlatilag ismeretlen.¹ Ezzel magyarázható, hogy a könyv időnként kénytelen olyan információkat közölni, amelyek a hazai olvasó számára közhelyek (vagy legalábbis annak számítanak, ami nem mindegy). Szintén a más egyetemi környezettel, illetve egy ott normálisnak tekintett értelmiségi habitussal magyarázható, hogy a könyv teljesen alkalmatlan arra, hogy valamilyen gyakorlati cél elérésére szolgáljon eszközként.

Jelen munka a közvélemény-formálók és a publikum közötti viszonyt három elméleti keretben szeretne volna tárgyalni. Az egyik a legitimitás és érvényesség kérdése, amely – ha néha rejtetten is – végigvonul az egész kéziratban. A második a közélet és a magánélet viszonya, a köz, a közérdek, a közügy jelentősége a magánérdek, magánügy tematizálásában. Mennyire lehet legitim a magánügy, ha nem kapcsolódik semmilyen közügyhöz? Ez a téma megje-

lenik ugyan a feldolgozott levelek elemzése során, de átfogó elméleti megalapozásra most nem volt hely. A harmadik elméleti keret pedig egy régi, de manapság ritkán tárgyalt téma: a politikai rend és a polgárok „lelke” közötti viszony. Csak utalásképpen: ebben a keretben tevődik fel az a kérdés, hogy szüksége van-e egy demokráciának demokratákra. Ezt a témát itt most nem tárgyalhattuk.

A dolgozat hosszú ideig készült, nagy nekiugrásokkal és még nagyobb megtorpanásokkal. A nehézségeket – különösen a megírás utolsó szakaszának a nehézségeit – nem említem meg. Azok, akik külföldön tanultak és hazajöttek, megértik, hogy milyen problémákra gondolok.

Mivel a munka hosszú ideig tartott, értelemszerűen sok ember segítségére volt szükségem. Elsősorban megemlítem a firenzei EUI adminisztrációját. Nemcsak azt mutatták meg, hogy pontos, szép munkát is lehet végezni, hanem emberségből is feladták a leckét mindenkinek, aki egyszer ott megfordult.

Ekkora anyagot valószínűleg, tudtam volna feldolgozni számítógép, illetve az elemi irodai felszerelés (pl. fénymásológép) nélkül. A kilencvenes évek elején ezek használata kutatási célokra nálunk még komoly problémákba ütközött. Várhelyi Attila és György Zsolt több mint szakszerű – baráti – segítsége nélkül ez a kutatás teljesen más lett volna. Hasonlóképpen köszönet illeti a Sepsiszentgyörgyi Megyei Könyvtár igazgatóját, Kiss Jenőt, aki bízott abban, hogy érdemes itthon valamilyen keretet biztosítani számomra. És végül, az emberi-„logisztikai” fejezetnél még meg kell említenem a budapesti Teleki László Intézetet, amelynek többször is a vendégszeretét élveztem, és amelynek munkatársaival számomra hasznos beszélgetéseket folytathattam.

Az itthoni szellemi környezetet – amint azt az olvasó látni is fogja – egyértelműen a csikszeredai Kommunikációs Antropológiai Kutatócsoport jelentette, hiszen abban az időben egyértelműen az volt a legeredetibb erdélyi társadalomtudományos csoportosulás. Ha ott nem vetődik fel egy sor probléma, valószínűleg nem gondolkozhattam volna el rajtuk.

Ez a könyv szeretne – ha nem is objektív, de – realista lenni. Úgy foglalkozni elmélettel, hogy közben a részleteket, az egyes eseteket is a súlyuknak megfelelően kezelje. Szeretne maradni úgy elvszerű, hogy közben „az ítéletalkotás könyörtelen józansága” (Weber) ne csorbuljon. Vagyis, hogy a szűkebb vagy tágabb társaságokban forgalmazott „elveket” felváltsa az intellektuális tisztesség. Erre példát nekem három ember mutatott. Prágában és utána Firenzében Ernest Gellner. Magyarországon egyrészt Bence György, aki a dolgozat kéziratát egészében és részleteiben többször is elolvasta, és számtalan nagyon fontos kérdést vagy javaslatot fogalmazott meg vele kapcsolatban. Másrészt pedig Bárdi Nándor. Ő nemcsak abban segített, hogy elolvasta, és lelkiismeretesen, rendkívüli tárgyi tudással véleményezte a kéziratot, hanem ő volt az egyedüli, aki bátorított, hogy a kéziratot magyarra fordítsam és megjelentessem. Számos más kézírathoz hasonlóan ez is *csak* neki köszönheti, hogy megjelenik. Az erdélyi magyar kisebbségkutatás valószínűleg többet köszönhet neki, mint bármelyik erdélyinek. Kar, és a romániai magyar kultúrára vet rossz fényt, hogy tevékenységét nem értékeljük kellőképpen.

A jól felszerelt kisebb egyetem, amely hatékonyan segíti a kutatást, az egész munkaközösség mindennapi életének a fókuszpontjává válik. A diák és a tanár az egyetemen tanul, könyvtárba jár, ír, eszik, bulizik, stb. Többek között ez teszi lehetővé, hogy a tagok ne csak az ötleteket, az elkészült szövegrészeket beszéljék meg rendszeresen (bár ez is nagy dolog), hanem az általános légkör, a barátságok a nehézségeken is átlendítenek. Sőt, nemcsak szakmailag, hanem emberileg is gazdagítanak. Itt említem meg Horváth Ágnes és Slawomir Tokarski nevét. Az utóbbi máskülönben jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olvasói leveleket válasszam konkrét kutatási témaként.

Két „supervisor”-om volt. Mindkettőnek hálával tartozom azért, hogy bíztak bennem. Az egyik angol, és az oxfordi Baliol College-ből jött Firenzébe tanítani. Erdély onnan nézve nagyon furcsa látványt nyújthat. Emiatt Steven Lukes-szal számos témáért, példáért meg

kellett küzdenem, meg kellett őt győznöm arról, hogy van értelme. Erdélyről nem tudott semmit, és általában a viszonyok, konkrétumok kuszasága egy morálfilozófus számára elég riasztó lehet. Íme egy példa. Mesélem neki, hogy nagyapám, aki aktívan részt vett az illegális kommunista párt földalatti tevékenységében, a negyvenes évek második felében, amikor a Magyar Népi Szövetség vezetőit bebörtönözték, addig féltve őrzött pártkönyvét a kályhába dobta. Hiszen ő ezt – másokhoz hasonlóan – úgy értelmezte, mint a magyar kisebbségi érdekek durva megsértését. Ma is a fülemben cseng: „This is absurd”, mondta Lukes, a nemzeti és a kommunista, általában a baloldali eszmék kizárják egymást. Nem volt könnyű megértenie, hogy az emberek többsége a mindennapi életben ritkán alkalmazza a morálfilozófusok elveit. Vagy akár a sajátjait. És talán ez a normális. Nagy kihívás volt számomra egy – az én világomat nem ismerő – ember számára ezt megmagyarázni.²

Szakolczai Árpáddal teljesen más volt a helyzet. Magyarországi, kutatott Erdélyben. Kolozsvárt nem Kijev felé keresi a térképen. Vele már félmondatokból is megértettük egymást. És ha nem, akkor könnyebb volt rákérdezni bizonyos problémákra. Neki köszönhetem, hogy felhívta a figyelmemet olyan szerzőkre, akik számomra ma is a legérdekesebbek közé tartoznak.

Jegyzetek:

1. Ernest Gellner számára egyáltalán nem volt ismeretlen Kelet-Európa. A magyar kultúra sem. Sőt, bizonyos fókig még Erdély sem. Olyannyira nem, hogy amikor meghallotta, hogy a Székelyföldről jöttem, azonnal rákérdezett: nem gondolom, hogy a humántudományok művelői Kőrösi Csoma Sándort kellene tiszteljék védőszentjüként? Ennek ellenére egy adott pillanatban azt ajánlotta, hogy disszertációként írjam meg az erdélyi magyar kisebbség történetét, hiszen nyugati szakmai körökben jóformán nem is tudnak róla.
2. Lukes sem akkortájt hallott először Kelet-Európáról, hiszen 1985-ben ő írta az előszót egy kelet-európai ellenzéki antológiához. Lásd Havel, Václav et al. (1985): *The Power of the Powerless: Citizens against the state in Central-Eastern Europe*, ed. by John Keane, Introduction by Steven Lukes, London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg: Hutchinson.

1. BEVEZETÉS

A Kelet-Európával foglalkozó szakirodalom 1989-ben magától értetődőnek vette a hatalomra került politikai elitek, illetve a domináns szerephez került értelmiségi elitek azon állításait, miszerint céljuk egy „nyugati eszméknek megfelelő” társadalom, gazdaság, stb. létrehozása.¹ Hogy a „jó társadalom”-ról kialakított kép, az erre vonatkozó politikai, gazdasági, társadalmi, erkölcsi értékek, normák, célok, eszközök, értelmezések egy széles társadalmi konszenzuson alapulnak. Az is „nyilvánvaló” volt, hogy azok az elitrétegek, amelyek az „átmenet” levezetésére vállalkoztak, erre „a társadalomtól”, „a polgároktól” kaptak megbízást, tehát legitimek voltak. Továbbá, hogy ezek a társadalmak mindig azonosultak az úgynevezett nyugati értékvilággal, becsülték a piacgazdaságot, az egyéni kezdeményezőkézséget, a parlamentáris demokráciát, és persze a jóléti államot. Erkölcsi, kulturális, művészi értékeik „mindig” és (majdnem) mind „nyugatiak” voltak, és ma is azok. Erre vonatkozóan mindannyian többé-kevésbé tiszteletreméltó hagyományokra hivatkoztak, amelyeknek a „természetes” folyamatát a kommunizmus úgymond kettőbe törte.

A „hagyományokról” azonban nemritkán bebizonyosodott, hogy (már) nem számottevőek, vagy hogy inkább „kulturálisak” voltak, nem pedig „politikaiak”, „gazdaságiak”, stb. Ilyenkor a hagyományok szerepe háttérbe szorult, és a nyugati modell úgymond egyetemes jellegét hangsúlyozták: vagyis hogy az a helyi hagyományoktól függetlenül mindenhol alkalmazható. Eszerint, ha úgy ültetik életbe, ahogy kell, akkor egy bizonyos idő múlva szükségszerűen szabadságot és prosperitást biztosít. Ehhez nem kell más, csak új törvények (amelyeket persze be is kell tartani), új intézmények, illetve egy új gazdasági rendszer.

Mindez egyértelműnek, megkérdőjelezhetetlennek, és kivitelezhetőnek tűnt 1990-ben. Néhány hónap múlva mindenki döbbenet vette tudomásul, hogy a kelet-európaiak számára a „forradalom” elsősorban politikai jellegű volt, és főként a nyilvánosság, az erőszak és a tömeg valamilyen összekapcsolását jelentette. A társadalmi átalakulás jövője zavaros, bizonytalan. Néhány nyugati elemző számára megdöbbentő és aggasztó volt, hogy a radikális váltások sokszor fittyet hánytak a jogállamiság eszméjének, holott a demokrácia alapköve a törvénytisztelet, és az erre alapozó stabilitás. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az itt élők számára a mindennapi élet biztonsága, a kiszámíthatóság, a rend érzése mégiscsak fontosabb a parlamenti csetepatéknál, az egyelőre csak remélt jólétnél, és hogy a már ismert viszonyítási – elsődleges vagy absztrakt – csoport kötelékei, szabályai fontosabbak a törvénynél. Továbbá, hogy itt az öntudatos polgár általában azonos a nem mindig mértéktartó magyar, cseh, vagy ukrán „hazafival”. Végül, hogy a közös kulcsszavak dacára a demagóg retorika hajlamos az eszközök radikális különbségére helyezni a hangsúlyt.

Hamarosan kiderült, hogy 1989 homályos céljait nem is olyan könnyű megvalósítani, hogy a piacgazdaság és a demokrácia felé vezető út tele van nehézségekkel, buktatókkal, akár kisebb katasztrófákkal. Mindezt meg kellett magyarázni. A magyarázatok, értelmezések – gyakorlatilag a politikai, kulturális spektrum mindegyik oldalán – negatívan ítélték meg mindegyik, az átmenet fontosabb szereplőiként meghatározott társadalmi réteg tevékenységét.² Nemcsak az új politikai elitet, az új vállalkozói réteget – úgymond „a társadalom gerincét” –, az értelmiséget – „a társadalom lelkiismeretét” – vádolták, hanem gyakran az egész lakosságot: a „nép”, a „többség” (politikai) kultúráját, mentalitását.

A kérdésnek erre az újrafogalmazott változatára adott értelmezések abból indultak ki, hogy – minden történeti bizonygatás ellenére – „kezdeti állapotukban” (1989-ben) ezek a társadalmak nem ismerték a nyugati társadalom értékeit, nem voltak részei a „nyugati hagyomány”-nak.³ A lakosság mentalitása túl sok olyan

régebbi („kommunista”, „nacionalista”, vagy egyszerűen csak „passzív”, hagyományos) elemet tartalmaz, amely átvészelte múlt rendszert, vagy abból maradt ránk.⁴ Ezért bizonyára egy olyan elite van szükségük, amely majd közvetíti a kívánt politikai, kulturális, gazdasági, stb. mintákat. Következésképpen az elit nemcsak az értelmezések kulcsfigurája lett, hanem a sikerek hőse, illetve a sikertelenségek bűnbakja is.⁵ Az első szerepet főleg a civil társadalom irodalmának egy bizonyos vonulata dolgozta ki. Eszerint a nyugati kultúrájú, és társadalma iránt felelősséget érző szellemi elit tette lehetővé a totalitárius rendszer megdöntését, és ő a demokratikus átmenet hajtómotorja.⁶ A „bűnös” értelmiségi nem is annyira a múlt rendszer kompromittált alakja lett (még ha át is mentette magát)⁷, hanem a felelőtlen, nacionalista frázisokat pufogató demagóg, aki a (civil) társadalom fejlődését is rossz irányba tereli.⁸

Az értelmiséget társadalomépítő képessége (amely mind a dicsérő, mind az elítélő értelmezési kereteknek alapfeltevése) már régebben ellenhőssé tette a nemzeti öntudatról szóló irodalomban. Kimutatták többek között, hogy a nemzeti identitás nem más, mint a szellemi vagy a politikai, adminisztratív elit konstrukciója.⁹ Tehát a domináns elit hoz létre olyan absztrakt közösségeket (például nemzet), amelyek mentálisan kiszakítják az egyént régebbi konkrét viszonyrendszeréből (közösség). Ezt fel kell cserélnie egy tágabbal, amelyet nem ismer, amelynek az értékei sokkal nehezebben érvényesíthetőek a mindennapi életben, és amely tulajdonképpen csak szakosodott közvetítők révén érhető el. Ugyanakkor, éppen olyan „természetesnek”, magától értetődőnek mutatkozik (akarja mutatni magát), mint az előző. Csak most ki van téve a közvetítő (az elit) manipulációjának. A mechanizmus – azaz egy vagy „jó”, vagy „rossz” közvélemény kialakítása a modern korban – az élet más területeire is alkalmazható.¹⁰ De más területeken is az elit fogalmazza meg azokat a témákat, értékeket, amelyek a nemzet vagy az állam számára a jövőt (vagy a jövőképet) megszabják.

Kétségtelenül látványos és vonzó a manipuláló, „erkölcstelen” elit és az absztrakt közösségben kóválygó, manipulált, elidegene-

dett magányos polgár (pontosabban alattvaló) képe. Vonzó egyrészt, mert az értelmiségre mindig jellemző diffúz erkölcsi felháborodásnak egy világos, konkrét céltáblát ajánl.¹¹ Másrészt vonzó, mert koherens, mert mindent megmagyaráz. De éppen ezzel kelt bizalmatlanságot. Nem véletlen, hogy egy értelmiségiek által forgalmazott, kidolgozott modellből indul ki. Ugyanis elsősorban erre a rétegre jellemző, hogy koherenciára törekszik. Míg a mindennapi tudatról ez már kevésbé mondható el. És ezért vetődik fel a kérdés, amely tulajdonképpen számtalan kérdés összefoglalása: mennyiben lehet hiteles az a társadalomkép, amely kizárólag az elit értékeit, tevékenységét, sikereit vizsgálja, míg a lakosságot kizárólag a meggyőzés, a manipuláció, a propaganda, az absztrakt közösségekhez kapcsolódó értékek passzív befogadójának tekinti?¹² Szivacsnak tekintjük a lakosság többségét, az átlagpolgárokat, vagy inkább szűrőnek?¹³ A „nép” is modellkövető, azaz a „nyugati” mintákat fenntartás nélkül, *elvi* síkon fogadja el és védi, vagy inkább – egy egész sor számára elérhetetlen tudás, illetve a mindennapi élet nyomása alatt – csak improvizál immár tizenöt éve? Tényleg annyira meghatározzák a nyilvánosságban forgalmazott értékek a közemberek tudatát? És ha így lenne is, nem képzelhető el, hogy jelentésük a mindennapi tudatban teljesen megváltozik? Mert ha így van, akkor a politikai és szellemi elit gyakran hangoztatott legitimitása is megkérdőjelezhető. Így például biztos az, hogy – mint ezt akkoriban sokan mondták – Románia tényleg forradalmat élt meg 1996 novemberében? Biztos, hogy a lakosság a változásra szavazott? És nem a biztonságra?

Ki lehet-e mindezt deríteni? Erre csak egy mód van: ha azokat a tág értelemben vett szövegeket vizsgáljuk meg, amelyek nem az elit gyártmányai. Hanem úgymond „alulról” megfogalmazott gondok, reflexiók, normák, értelmezések, felhívások kurrens, „örök”, „helyi”, „univerzális”, egyéni vagy közösségi problémákra. Ha eltérnek az elit által forgalmazott értelmezési keretektől, akkor többek között valószínűleg az „átmenetről”, „bűnösökről” és „bűnökről” kidolgozott, dédelgetett elképzeléseinket is át kell gondolnunk.¹⁴

Nem könnyű olyan, társadalmi, politikai, gazdasági problémákat tárgyaló szövegeket találni, amelyek a hétköznapi ember reakcióit tartalmazzák. Ilyenek például az újságokhoz, folyóiratokhoz írott olvasói levelek. Jelen kutatás is ezeket vette alapul: azokat az olvasói leveleket, amelyeket egy székelyföldi napilap szerkesztőségéhez írtak 1990–1994 között. Két oka volt annak, hogy ezt az időszakot választottuk. Egyrészt úgy tűnik, hogy az illető probléma vizsgálatában főleg hosszabb időszakot vizsgálni (az RMDSZ kormányzási, illetve „paktum”-időszaka nem változtat az eredményeken, sőt, megerősíti azokat). Másrészt, mert valószínűleg ez volt a romániai átmenet legideologikusabb időszaka.¹⁵

A tanulmány első részében röviden bemutatjuk az újságot és a megyét, a kettő közti viszonyt, hogy mit jelentettek, mit jelentenek egymás számára. Hogy jobban megértsük ezt a kapcsolatot, elemezzük a lap tágabb szellemi közegét, azokat az értelmezési kereteket, amelyek az erdélyi magyar értelmiség szerepéhez, létéhez kapcsolódtak 1989 előtt és után. Két alfejezet tárgyalja *ebből a szempontból* a 1989 utáni „kisebbségi helyzetet”. Céljuk az, hogy bebizonyítsák: a nehézségek gyökere egyrészt a nyolcvanéves „kisebbségi retorikában” található, másrészt pedig a Ceaușescu-rendszer alatt kialakított írási, kifejezési technikákban.

A tanulmány második részében az olvasói levelekben fellelhető értékeket, normákat, célokat elemezzük. A cél az, hogy megmutassuk: egyes olyan értékek, amelyek a „magaskultúrában”, nyilvánosságban magától értetődőnek számítanak, a „hétköznapi emberek” számára nem is (vagy alig) léteznek; illetve, hogy mindennapi életükben, abban, ahogy megszervezik az életüket, ahogy értelmezik a világot, igencsak csekély szerepet játszanak. Olyan témákat fogunk bemutatni, mint a közügyek, a konfliktusok, mit jelent a nép vagy a nemzet tagjának lenni, mi (legyen) az elit szerepe, és milyen az ideális társadalomról alkotott kép.

A befejező rész az 1989 után kialakult új társadalmi rend kérdését tárgyalja, a romániai magyar kisebbség szempontjából, a levelekben talált adatokra alapozva. A problémák azonban nagy

valószínűséggel az egész romániai társadalomra érvényesek, egy részük pedig Kelet-Európára is. A fő kérdés a következő lesz: mennyiben legitim és/vagy mennyiben érvényes az új társadalmi rend? Vagy talán se nem érvényes, se nem legitim?

Jegyzetek:

1. A hazai folyóiratokban megjelent erre vonatkozó írások felsorolásának itt most nincs értelme. Ez volt az uralkodó hangnem 1990–91-ben. Érdekesebb talán megemlíteni inkább néhány olyan szöveget, amely már az elején megkérdőjelezte a nyugati „világkép” változatlan átmásolásának a lehetőségét, illetve ennek hasznosságát. A modelleket nem másolni, hanem honosítani kell (Fábián 1990a); bár az utóbbi években az alternatívák száma látványosan csökkent, azért még mindig több lehetőség adott – ez is az új rendszer instabilitásának a jele (Hankiss 1990); Henri H. Stahl szerint nem a kelet-európaiak döntik el, hogy milyen modellt alkalmazzanak, hiszen ha a kapitalizmus be akar törni ebbe a fejletlen régióba, akkor nem tehetnek ellene semmit, és a feltételeket sem ők fogják megszabni (Stahl 1991); a nyugati sablonok nem segítettek az itteni helyzet értelmezésében, sőt, károsak voltak (Antohi 1991). Később ugyan, de hasonló véleményt fogalmaz meg Salat (1996 [1994]), főleg a 193. oldalon.
2. Lásd például Alexandrescu (1991a, 1991b), Antohi (1991), Bărsan (1996), Biró and Bodó (1995), Biró (1993a, 1993b), Fábián (1990a, 1992), Gáll (1990a, 1990b), Hobsbawm (1992), Konrád (1991), Liiceanu (1990), Patapievic (1997), Salat (1996b), Tamás (1994), Veress (1996).
3. Lásd például Schöpflin (1991) és Staniszki (1991). A hazai magyar lapokban megjelent (többé-kevésbé kiábrándult) írások közül lásd pl. Fábián (1992) és Rév (1992).
Most eltekintünk a civil társadalom témájához kapcsolódó értelmezésektől, hiszen legkésőbb 1992–93-ban kiderült, hogy a mai kelet-európai folyamatokat csak értékelni tudják anélkül, hogy meg tudnák magyarázni. Vagyis, hogy a civil társadalom problematikája a normatív politikafilozófia számára bizonyos mértékig hasznosítható ugyan (bár itt is komoly problémák vannak, lásd Seligman 1992a, 1992b), de elemzésre, illetve politikai cselekvés kidolgozására nem alkalmas.
4. Megint csak a romániai (magyar és román) nyilvánosságban megjelent írásokra hivatkozunk: Gombár (1990), Zinovjev (Zinoviev 1990), Tismăneanu (1991). A legvilágosabb megfogalmazás a Fábián Ernőé: „A valódi forradalom a tudat forradalma” (Fábián 1990b). Rév István szerint a múlt rendszerben kialakult mindennapi ellenállás, az informális második gazdaság az, amely hátráltatja a kodifikált, szabályok szerint működő polgári társadalom kialakulását. Lásd Rév (1992).
Fontosnak tűnik itt kihangsúlyozni: az, hogy bizonyos régebbi mentalitáselemek megmaradtak, még nem mond ellent annak, hogy az 1989, vagy akár az 1945 előtti rendszerek, rendek összeomlottak. Ugyanis ebben az esetben az a mérvadó, hogy az illető rendek már nem adekvátak, azaz már nem igazítanak el a mindennapi

életben, teodiceák képtelenek elfogadható választ adni ennek történéseire. Lásd Warren (1988), pp. 38–42.

5. Érdekes, hogy a cselekvő, a közéletben részt vevő értelmiségi szerepét inkább a román irodalom mutatja példaként. Lásd pl. Liiceanu (1990), vagy Alexandrescu (1991a, 1991b) írásait. A magyar nyelvű irodalom mintha óvatosabb lenne, hangsúlyosabb az értelmiségi szerep kettős értelmezése, értelmezhetősége, értékelhetősége. Feladata elsősorban nem a politika, hanem a közvélemény formálása. Lásd pl. Gáll (1990a, 1990b), Salat (1996a, 1996b). Igencsak tanulságos ugyanakkor Balázs Sándor beszélgetéssorozata néhány olyan jelentős értelmiséggel, aki nem hajlandó aktív közéleti szerepet vállalni. Lásd Egyed Ákos (1995), Fodor (1995), és Imreh (1995). Általánosságban azonban elmondhatjuk, hogy a romániai magyar közgondolkodásban a hagyományos értelmiségi szerep az uralkodó: a szakértő, a tudós (kutató–oktató), a politikus, stb. szerepe nem különült el.
6. Egy népszerű értelmezés szerint a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása a liberális, „igazságban élni” kívánó szellemi elit, és a körülötte kialakult civil társadalom érdeme. Lásd főleg Tismăneanu (1992). Az értelmezés több okból is hamis: nem vesz figyelembe más, nagyon fontos politikai szereplőket (például a reformkommunistákat, vagy egyáltalán a párton belüli harcokat), elfelejti, hogy a korábbi ellenzéki értelmiség nagyon kevés ideig volt hatalmon (már ha volt), nem az ő 80-as évekbeli jövőképe szerint alakult az új politikai és gazdasági berendezkedés, hogy ez egy parlamentáris demokráciában *felülről irányított* átmenet és ennek következtében, hogy a civil társadalom, az „antipolitika” szerepe minimális. Az igazsághoz tartozik, hogy a romániai magyar kultúrán belül ezt a mítoszt egyértelműen nem vállalta senki, bár ez az általános képnek (hogy itt az értelmiség önzetlenül mentett, kitarított, harcolt, stb.) nem mond ellent.
7. Gail Kligman és Katherine Verdery például bemutatják, hogy az a kritika, amely az új rendszerben hatalomra kerülő politikai elit kommunista múltját tárja fel értelmetlen, mert az új politikai struktúrák mások. Lásd Verdery and Kligman (1992).
8. Lásd pl. Gáll (1990a) és Konrád (1991).
9. Itt nincs idő a téma tárgyalására, úgy hogy csak néhány klasszikus munkát említünk meg: Gellner (1983), Hobsbawm – Ranger (eds.) (1983), Hobsbawm (1992), Anderson (1991), Weber, Eugene (1976), Greenfeld (1992).
10. Még a zenére is. Lásd Furtwängler (1987), pp. 17–23.
11. Lásd erről, az orosz értelmiség állandó frondeuri alapállásáról, az ellenzékiiségről mint életmódról a politikai szerep ellenében, Fistejn (1996 [1992]).
12. Egy ilyen politológiát, illetve társadalomképet kérdőjelez meg Held (1987), Huntington (1991), és Beetham (1991).
13. Beetham (1991), p. 106.
14. Veress Károly egyik írása egyértelműen az itt tárgyalt hipotézist támogatja. Szerinte is egyre nagyobb a távolság az értelmiség világa és a „tömeg” mindennapi élete között; az általa forgalmazott nemzettudat kívül rekedt a mindennapi élet világán; az értelmiség képtelen mozgósítani, befolyása a társadalomra egyre csökken. Lásd Veress (1996 [1992]).
15. Az forradalmak szakaszolásáról, illetve az ideológia szerepéről lásd Goldstone (1991).

2. A MEGYE ÉS NAPILAPJA: A KEZDETEK

A *Háromszék* című napilapot 1989. december 22-én hozták létre, és a következő napon már meg is jelent az első szám. Mivel nem a semmiből született, hanem a már létező megyei napilap embereivel, infrastruktúrájával, eszmei háttérével indult, érdemes lesz röviden megnézni, mi is volt a *Megyei Tükör*, hivatalosan „az RKP Kovászna Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács” lapja. A mai újság eszmei gyökereinek, képének és önképének jó része szorosan kapcsolódik a hatvanas évek végének azon sikertelen kísérletéhez, hogy Székelyföldön egy erős nemzeti és szociális elkötelezettségű, fiatalos, magas színvonalú, erős helyi háttérrel rendelkező újságot hozzanak létre. Először tehát lássuk a megyét, amely számára a lapot létrehozták.

2. 1. A megye

Hagyományosan mind Erdélyben, mind Románia többi részében a megyék voltak az adminisztratív egységek. 1950-ben szovjet minta alapján az ország területét nagyobb egységekre, úgynevezett tartományokra szabták.¹ Székelyföldet akkor Maros és Sztálin megyékre osztották.² Az előbbiben a román, az utóbbiban a magyar nemzetiségűek alkottak többséget. A mai Kovászna megye Sztálinváros fennhatósága alá került. 1952-ben valamennyire módosultak a határok: létrehozták a kisebbségi kérdés „sztálini megoldásának” mintájára a Magyar Autonóm Tartományt. Hatalmas egység volt, gyakorlatilag magában foglalta az egész Székelyföldet. Sőt, még egy kicsivel többet is. Az 1956-os népszámlálás alapján a

tartomány lakossága 731 387 fő volt, ebből 575 737 (77,3%) magyar, és 144 624 román nemzetiségű. A tartomány adminisztratív és politikai vezetésének nagy része magyar volt. A közéletben – akár hivatalos összejöveteleken is – az uralkodó nyelv általában a magyar volt. Bevett szokás volt, hogy gyűléseken azok számára, akik nem tudtak magyarul, valaki halkán fordított.

Székelyföld adminisztratív határait újrarájolták 1960-ban. Akkor a mai Kovászna megye nagy része megint Brassó tartományhoz került. Lassan egyes vezető pozíciókat kizárólag román nemzetiségűeknek ajánlottak fel; minden tevékenységet a tartományi központtal kellett egyeztetni. A gyűléseket pedig románul kellett tartani.³

A tartományokat 1968-ban szüntették meg. Az országot újból „megyésítették”. A hivatalos magyarázat szerint ezek a területi egységek jobban megfeleltek az ország történelmi hagyományainak, a történelem folyamán kialakult gazdasági infrastruktúrájának.

Az új felosztás egyik legfontosabb következménye a magyar többségű Maros Magyar Autonóm tartomány megszűnése volt. A magyar közvélemény ambivalens módon viszonyult az új, kisebb egységek létrejöttéhez. Egyrészt pozitívan értékelte a döntést, hiszen a megyék bizonyos fókig jobban követték a történelmi, és egyúttal az etnikai, nyelvi határokat. Ebből a szempontból Sepsiszentgyörgynek és környékének a megszabadulása Brassó gyám-sága alól számított a legfontosabb eredménynek. Másrészt azonban azt is tudomásul kellett venni, hogy nagy magyar többségű területek román többségű megyékbe kerültek. A megszokott magyar értelmezés szerint a felosztások tulajdonképpen a lakosság összekeverését szolgálják. A cél az, hogy a magyar területek valamilyen formában összekeveredjenek a román egységekkel, esetleg feloldódjanak bennük. Így pedig a magyar nyelvet kiiktathatják a közéletből, a helyi magyar vezetőket románok válthatják fel, és így a lakosság is könnyebben asszimilálható lesz.⁴

Kovászna megye, mint említettük, sokkal szerencsésebb helyzetben volt, az új területi felosztás nyertesei közé tartozott, hiszen

megszabadult a brassói román központ uralma alól. A *Megyei Tükört* 1968-ban hozták létre, az új megyei pártbizottság, az új megye számára.

Az 1966-os népszámlálás szerint⁵ a megye lakossága 176 858 fő volt, az ország lakosságának 0,9%-a. Mind a terület, mind a lakosság szempontjából Románia legkisebb megyéje. A népesség nagy része falun lakott (121 549 fő, azaz 68,7%). A megyében akkor három (kis)város volt, később még két nagyobb falut emeltek városi rangra. A legnagyobb városnak, Sepsiszentgyörgynek is csak 22 058 lakosa volt. A többi város lakossága 5 000–11 000 között mozgott. A központ kivételével mindegyikük inkább nagy falvakra hasonlított. Az 1968 óta eltelt több mint huszonöt év alatt azonban a megye arculata radikálisan megváltozott. A gyenge minőségű szocialista iparosítás és urbanizáció következtében a mai háromszéki városok egyre jobban elszakadtak a múltjuktól. A zárt, félfalusi települések körülbelül tizenöt év alatt tömbháznegyedekkel bővültek.⁶ Kétségtelenül Sepsiszentgyörgyön a leglátványosabb a változás, hiszen máig a város lakossága megháromszorozódott.

A megye nemzetiségi megoszlása a következő volt: 79,4% magyar, 19,3% román, 0,2% német, 1,1% „más”: cigányok, szerbek, zsidók, lengyelek, stb. Nem meglepő, hogy létrehozása óta az ország egyik „magyar megyéjeként” tartják számon. A helyi közvélemény szerint a központi kormánynak mindig az volt a célja, hogy megváltoztassa az etnikai arányokat a térségben, hogy a magyar többséget eltüntesse, vagy irrelevánssá tegye.⁷ A két világháború közötti időszakban a román kormánynak erre csak egy eszköze volt: az új román adminisztráció, illetve a tanítók, papok betelepítése, ezek kivételes javadalmazása, illetve olyan adminisztratív egységek létrehozása, amelyekben a román etnikum jelentősebb arányban szerepel (még ha nincs is többségben). Az államszocializmus által végrehajtott gyors iparosítás azonban ennél sokkal jobb eredményeket biztosított. Az 1989 után eltelt időszakban ez az ütem azonban már lehetetlenné vált, hiszen az országnak nincsenek

erőforrásai hasonló befektetésekre. Egyelőre úgy tűnik, hogy katonaság, csendőrség betelepítésével próbálják a helyi nacionalista román elitek ez irányú követeléseit kielégíteni. A tömbmagyarság radikálisabb fellazítására azonban úgy látszik, manapság a román kormányzat elsősorban gazdaságilag képtelen – még ha lennének is ilyen céljai.

A történelem folyamán Erdély szellemi életében a háromszéki városok különösebb szerepet nem játszottak. Az ötvenes években Sepsiszentgyörgyre telepített színház – az első években legalábbis – inkább furcsaságnak számított. Mindezek ellenére, 1968 után a város (és a megye) az ambiciózusabb emberek számára több előnnyel is szolgált. Egyrészt szem előtt kell tartani a Ceaușescu-uralom „liberális”⁸ időszakára jellemző, az egész országot átható prosperitás-, haladásérzést.

Másrészt, egy új megyében, amely éppen akkor függetlenedett a románnak, sokszor ellenségesnek tartott Brassótól, egy új megyeközpontban, az optimizmus fokozottabb lehetett. Új állás-, vagy akár karrierlehetőségek nyíltak. A párt- és a közigazgatási apparátuson kívül állások jöttek létre egy egész sor új intézményben. Köztük említhető meg a két újság, a *Megyei Tükör* és a *Cwîntul nou* (Új Szó).⁹ Ugyanakkor arra is lehetett számítani, hogy a várható modernizáció, iparosodás következtében új állások is meg fognak jelenni. Mindaddig Háromszék déli része Brassó tartomány perifériája volt, onnan pedig nem juttattak neki a modernizációhoz szükséges forrásokból. Az új megye vezetősége joggal remélhette, hogy a helyzet megváltozik, hogy a központi forrásokból most inkább részesül, hogy lehetségesek lesznek a komoly infrastruktúrális, gazdasági fejlesztések. Országszerte a városok, régiók sokszor adáz harcot vívtak a lokális központi szerepért az új adminisztratív rendszeren belül. Egyértelmű, hogy a tét elsősorban nem a „dicsőség” volt, hanem a központi forrásokhoz való jobb hozzáférést jelentő jobb hely. Köztudomású volt, hogy az a város, amely központtá válik, új beruházásokra számíthat. Ez pedig mind a város, mind környéke számára új munkalehetőségeket, lakásokat,

infrastrukturális beruházásokat jelent. Remélni lehetett, hogy Sepsiszentgyörgy és vidéke többet nem kényszerül arra, hogy Brassóba ingázzon, mert kap munkát otthon is. És persze új vezető pozíciókat is lehetett remélni a politikai, adminisztratív, és gazdasági elit számára.¹⁰ Az új székhely megyeközpontokba számos addig Bukarestben vagy Brassóban lakó, dolgozó magyar vezető káder költözött. Az új pártapparátusban, adminisztrációban, a hamarosan épülni kezdő gyárakban a vezető pozíciók egy részét ők foglalták el.¹¹

Nagyon fontos volt ugyanakkor a nemzeti, nemzetiségi szempont is. Megint alá kell húzni, hogy Ceaușescu „liberális” korszakáról van szó. Nemcsak gazdasági, ideológiai téren, hanem a kisebbségpolitikában is. Ekkor jelent meg egy sor kisebbségi kulturális intézmény: ekkor indul a román televízió magyar és német nyelvű adása, ekkor hozzák létre a Kritérium Könyvkiadót, ekkor indul egy sor újság, folyóirat. Ilyen nagy, országos hírnevű intézményekhez hasonlítva egy megyei újságnak periférikus jelentőségűnek kellett volna lennie. Csakhogy közben a város szimbolikus értéke jelentősen megnőtt. A hetvenes évek elején nem kevesen gondolták, hogy az erdélyi magyar kultúra központjának Kolozsvár helyett Sepsiszentgyörgynek kellett volna lennie. Kolozsváron ugyanis már nemcsak a párt és az adminisztráció vezetősége, hanem a lakosság többsége is túlnyomóan román nemzetiségűvé vált, és annak ellenére, hogy a legfontosabb magyar egyetemi és kulturális intézmények ott voltak, egyre nehezebb lett a magyar kultúra javára helyi anyagi forrásokat mozgósítani. Ebből ugyan semmi sem lett, de ez a vélemény is tükrözi a Sepsiszentgyörgyön akkoriban uralkodó hangulatot.

Annak ellenére, hogy Háromszék kulturális szempontból továbbra is periféria maradt, az odatelepedő fiatal értelmiség számára komoly előnyöket is jelentett. Az új munkalehetőségek, a barátságos, szívélyes értelmiségi közösségek, a viszonylag szabad hangulat lehetővé tette az értelmes tevékenységet, az alkotást. Hozzájárult ehhez a város „magyar hangulata”, karaktere is. A helyi

pártszervezeten, a rendőrségen, a titkosrendőrségen, a helyi adminisztráción, a gazdasági egységeken belül a vezető pozíciókat jórészt magyar, vagy magyarul is jól tudó emberek foglalták el. Ráadásul, általában „jóindulatúnak” tartották őket: mind a megyei első titkárt, mind a titkosrendőrség vezetőjét engedékenynek tartották. Nem kötekedtek fölöslegesen, és hajlamosak voltak elnézni a mérsékelten artikulált magyar nemzeti, kulturális témákat. A városban gyakorlatilag nem létezett olyan értelmiségi érdekcsoport, amely az akkor odakerülő fiatal végzősökre ráerőltethetett volna valamilyen csoportidentitást, amely az elismerés vagy „előléptetés” feltétele lett volna.

A következő részben a *Megyei Tükör* rövid történetét fogjuk bemutatni. Ez elsősorban azért fontos, mert a lapról és szerkesztőségéről az első 5–8 évben kialakított kép tulajdonképpen változatlan maradt azokban az években is, amikor már jóformán senki sem talált benne olvasnivalót. És annak ellenére, hogy az eredeti eszmék, a külalak, a témák majdnem teljesen eltűntek. Az olvasók a kezdetben kialakított képpel maradtak, a szerkesztők pedig azokra a régi szép időkre gondolva keseregtek. Nem meglepő, hogy 1989 decemberében elsősorban az akkor kialakított lapképnek és -eszmének akartak megfelelni.

2. 2. Az újság

Kezdetben a *Megyei Tükör*, „[a]z RKP Kovászna megyei bizottsága és az ideiglenes megyei néptanács lapja”, hetente jelent meg.¹² A főszerkesztő Dali Sándor volt. A leghíresebbek a fiatal szerkesztők voltak, mind székhelyföldiek, akik már Kolozsvárról, az egyetemről ismerték egymást. Egyeseket közülük már ekkor, vagy hamarosan nemzedékük legtehetségesebb fiatal költőiként, íróiként tartották számon.¹³

Miről írtak a lapban?¹⁴ A legfontosabb talán, hogy újjáélesztették az irodalmi riport műfaját. A legfontosabb témák: a falusi élet, mentalitás, a mezőgazdaság problémái, a falusi iskolák helyzete,

azok a gondok, amelyekkel a falura kihelyezett fiatal értelmiségiek találkoztak, a helyi tisztviselők hanyagsága, a megye gazdasági helyzete általában¹⁵, és – mintegy állandó témaként – a szolgáltatások (gyenge) minősége. Az írások egész sora azt célozta, hogy „visszahódítsa” a kultúra, a hagyományok addig elveszített (vagy annak elveszettnek vélt) területét, hogy felújítsa a történelmi, helyi, illetve székely öntudatot. A cikkekre, riportokra az erős realizmus volt jellemző, és a „kényes” témák kíméletlen bemutatása, elemzése. Vagyis az, amit akkoriban (és nyilvánvalóan ma is) „bátorságnak” lehet(ett) nevezni.¹⁶ Tulajdonképpen még a gazdasági rovatokról is elmondható, hogy – a korban legalábbis – viszonylag szabadon és szakszerűen szerkesztették és írták meg az oda szánt cikkeket. Ha a későbbi évek erőltetve ünneplő „riportjaihoz” hasonlítjuk, akkor a szerkesztők, riporterek véleménynyilvánítási, bírálói szabadsága igencsak meglepő. Még olyan tabunak számító témákat is kritizálni merészeltek, mint például a mezőgazdaság gépesítése¹⁷, vagy a nagy termelőszövetkezetek hatékonysága¹⁸.

Az újságnak persze a pártéletet is be kellett mutatnia.¹⁹ De ezeket a szövegeket vagy a pártapparátus emberei írták, vagy aláírás nélkül jelentek meg. A külpolitikai rovatokban nem észlelhető semmi különös. Más lapokhoz hasonlóan, itt is kizárólag a hidegháborús hangulat, ideológia volt jellemző. Egyértelmű, hogy a lap fő erőssége, érdeklődési területe helyi volt. Ez a kulturális rovatban is jól látszik, hiszen itt is jóformán csak helyi eseményekről tudósítanak. Így tehát nem meglepő, ha valamelyest provinciálisnak tűnik. A színi előadások kritikái, a recenziók, a versek, stb. általában nem haladnak meg egy bizonyos középszintet, és gyakori a nemzeti (regionális) vagy erkölcsi lecke.

Ehhez kapcsolódik egy nagyon fontos kérdés, jelesül az, hogy hogyan mutatják be a megye lakosságát, azaz milyen *önképpel* szembesítik. A képnek csak egy része vonatkozott a kulturális, helyi, nemzeti identitásra (helyi vagy nemzeti történelem, személyiségek, kultúra, érdekességek, stb.). És míg ezen az „absztrakt”, „elképzelt” közösségi szinten a kép néha erősen idealizált volt, ha

a *mindennapi jelenségekre* került sor, akkor bizony az újság nem volt sem szégyenlős, sem elnéző. Cikkük egész sora bírálta a magánélet bizonyos aspektusaihoz kapcsolódó hagyományos mentalitást, és elsősorban a „macho” székely önképet. Ennek kapcsán jelentek meg írások a válásról, a nők helyzetéről, a bicskázásról.²⁰ Továbbá bemutatják a lakosok civilizálatlan viselkedését bizonyos intézményekben, azt, hogy mennyire durván vesznek igénybe bizonyos szolgáltatásokat (ezeknek egy jelentős része új volt a lakosság számára). „Népük” idealizálása nem hallgattatja el az ítéletet: nemcsak az „arctalan”, hanyag, inkompetens intézményeket kell hibáztatni, hanem az egyéneket, a „haszonélvezőket” is. Hiszen elsősorban személyes felelősségről van szó. És a fogyasztók, a lakosság felelőssége, hibája is, ha az intézmények, a szolgáltatások nem működnek civilizáltan.

A „nép”-ről alkotott kép, és a nekik feladott „lecke” alaposabb magyarázatot igényel. A szerkesztőség szellemi ideálja a kelet-európai hagyományos értelmiségé: az újság feladata az, hogy nevelje, segítse a *népet*, és erősítse (vélt vagy valós) értékeit. E tekintetben, a lap és az olvasók – vagyis a nép – viszonya kulcsfontosságúnak számított. Az olvasókat rendszeresen felszólították, hogy írjanak rövid híreket, riportokat a faluból, mutassák be panaszait, problémáikat, még akkor is, ha személyesebb jellegűek. Cserébe az újság magára vállalta azt a szerepet, hogy segít, megoldásokat keres, közvetít az intézmények hivatalnokai felé. Ezek a levelek külön helyen jelentek meg a laptestben, a bizalom egyfajta jelei voltak. Megerősítették a szerkesztők értékeit, elképzeléseit az újságról, és implicit módon a saját identitásukat is.

Az olvasói levelek már a harmadik számban megjelennek. A levelek kezdetektől fogva napjainkig kulcsszerepet játszottak bizonyos értékek, célok, egy ezekhez kapcsolódó identitás, illetve az ezeket hordozó retorika kialakításában, reprodukálásában. Néhány nagyon fontos téma, amely a levelekben megjelenik, harminc éven át fennmaradt.

Lássuk az első számok leveleit. Mit várnak el az újságtól „ők”, az olvasók?²¹

Azt szeretnénk, ha az újság hasznos nevelőmunkát végezne, ha arra tanítaná az embereket, hogy szeressék egymást. Úgy gondoljuk, hogy sokat tehet azért, hogy még jobban elmélyítse a románok és a magyarok közti testvériséget.

Új megyénk minden más megye számára példakép kell legyen.²²

A „testvériség”, az „együttélés” azért érdekes témák, mert tulajdonképpen elsősorban nem a megye lakossága számára képeztek problémát.²³ Mint később bemutatjuk, a Székelyföldön nem magyar-román együttéléstről, hanem sokkal inkább „egy más mellett élésről” lehet beszélni.²⁴ A toleráns együttélésre helyezett hangsúly *nem* a mindennapi élet kívánságát fejezi ki, *hanem* a központi hatalom politikája iránti igényt. Azért helyeznek hangsúlyt a toleranciára, mert azt remélik, hogy az elv értelmében a hivatalos politika, a törvények is toleránsak lesznek. Ha kihangsúlyozzuk a mi toleranciánkat, akkor magától értetődik, hogy másoktól is toleráns viselkedést várunk el. Ezért van az, hogy az újságban megjelent (egyik) pozitív román szereplő egy olyan iskolaigazgató, aki egy magyar faluban megtanult magyarul, jó viszonyban van a helybéliekkel, stb.²⁵

Nemritkán olyan problémákat írnak le a lapban, amelyek tulajdonképpen a kilencvenes évek első felében is megjelennek: a közérdek, a köztisztaság, a közmunka (útjavítás, hídjavítás), panaszok a szolgáltatásokra (elárúsítók, ellátás, minőség, fűtés hiánya a mozikban, stb.). Továbbá 1989 után is gyakori téma a történelem, illetve a műemlékek mint a helyi és a nemzeti identitás részei.²⁶

A szerkesztők reakciói is hasonlóak ahhoz, amit a kilencvenes években megfigyelhettünk: segítségüket ajánlják fel, hogy közvetítenek a „felsőbb” hatóságok felé, tanácsokat adnak. Ráadásul az egyik esetben megtagadják a segítséget, mert a levélíró nem írta alá a levelet és nem adta meg a címét. Ez a probléma megint igen gyakran előfordul 1989 után, de a szerkesztők végig ragaszkodnak

ahhoz, hogy nem foglalkoznak azokkal a levélírókkal, akik nem merik vállalni az identitásukat.

Az újságnak minden bizonnyal joga volt büszkének lenni. Nemcsak minősége és szókimondása miatt, hanem azért is, mert olyan hatalma volt, mint talán egyetlen más erdélyi magyar lapnak sem. Egyesek szerint a Király Károllyal ápolt jó kapcsolatok – a főszerkesztő személyes barátja – olyan hatalommal ruházták fel, amely néha talán még a propagandatitkárét is felülmúlta.²⁷ A riportok eredményeként akár vállalatigazgatókat, magas rangú hivatalnokokat is leválthattak. Úgy tűnik, a szerkesztőség mindent megtett azért, hogy önmaga által kidolgozott feladatokat felelősségteljesen ellássa. Tényfeltárásaik alaposak és komolyak voltak. A szerkesztőség két autója gyakorlatilag állandóan terepen volt az újságírókkal.²⁸

Bár a korlátozások már 1971-ben²⁹ megjelentek, az újság viszonylag szabad volt egészen addig, amíg Király Károlyt nem váltották le. Ez volt a fordulópont. Nemsokára a főszerkesztőt is leváltották, az utódjának pedig már távolról sem volt annyi informális hatalma. Bár az autonómia bizonyos foka még megmaradt, a lap informális véleményformálói a szerkesztőségen belül az egyre szigorúbb ellenőrzést és korlátozást katasztrófaaként élték át – ifjúságuk reményeit veszítették el. Sokan közülük elhagyták a lapot, vagy egyszerűen nem írtak többet. Másokat kirúgtak. A kezdeti évek értékei lassan eltűntek a lapból, csak bűvópatakként bukkantak fel időnként. De 1989 decemberében, körülbelül tizenöt év múltán, újból megjelentek. Ez nem is lehetett másként, hiszen a kilencvenes évek elején az újság formális és informális vezetői mind az 1968–1971-es „réggi gárdából” kerültek ki.

A lap bemutatását itt abbahagyjuk, hiszen számára is éppen olyan sötét és keserű volt a rendszer utolsó tizenöt éve, mint bármelyik más romániai újságé.

A *Megyei Tükör* szerkesztői 1989. december 22-én gyűlést hívtak össze, és ezen kirúgták a főszerkesztőt. A többi szerkesztő maradt. Ugyanakkor elhatározták, hogy az újság ezután nyíltan vállalja a

demokrácia, a szabadság, a magyar kisebbség érdekeinek a védelmét. A lap nevét is megváltoztatták *Háromszék*re. Már az első lapszámtól – mindaddig ki nem mondott kisebbségi érdekek, értékek, az identitásra, történelemre, sajátos kisebbségi problémákra helyezett hangsúly miatt, és talán még a zöld fejlécnek is köszönhetően – az újság egyből a helyi olvasóközönség kedvencévé lett. Mint az olvasói levelek is bizonyítják, fel sem vetődött az a kérdés (a vizsgált időszakból csak egy ilyen levél maradt fenn), hogy miért nincsenek radikálisabb személyi változások.³⁰ Amíg 1992-ben szenátorra választották, a főszerkesztő egy helyi költő volt. Helyét egy másik költő vette át, aki nemzedéke legtehetségebbikének számított.³¹

A politikailag, erkölcsileg elkötelezett költők, művészek, filozófusok megjelenése a kelet-európai közéletben 1989 után nem véletlenszerű. De azok az általánosítások, amelyek csak Václav Havel vagy Kis János közéleti tevékenységének példaértékéből indulnak ki, nem vehetnek észre olyan helyi változtatásokat, amelyek nagyon fontosak lehetnek. Mi jellemezte, illetve mi jellemzi még ma is jelentős mértékben az erdélyi, háromszéki értelmiség társadalmi és politikai eszméit?

Jegyzetek:

1. Székelyföld háború utáni adminisztratív átalakulásait jól bemutatják B. Kovács András beszélgetései a megye régebbi hivatalosságaival. Lásd Kovács (1996).
2. Az utóbbinak Sztálinváros, azaz Brassó volt a központja.
3. Ez a kérdés akkor is és a későbbiekben is elsősorban azért volt fontos, mert ez mutatta, hogy a magyar nyelv mennyiben jeleníthető meg a közéletben hatalmi nyelvként. A probléma nem a nyelvtudás volt elsősorban.
4. Lásd Kovács (1996).
5. Lásd az első függelék.
6. Magától értetődik, hogy a helyi lakosság nagy része szerint a város „urbánus”, „modern” jellege egyrészt komoly minőségi romlást jelent, másrészt pedig (főleg a bontások miatt) támadást a helyi, azaz a magyar történelem, identitás ellen.
7. Ami a Székelyföldet illeti, lásd Kovács (1996). Ami egész Erdély területét illeti, példaként a két legnagyobb várost szokták említeni, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt. Az utóbbi esetében a magyar sajtó hivatalos okmánnyal is bizonyította a mindenkori román kormányzat által rendszerint tagadott célt. Egy, a marosvásárhelyi pártbi-

zottság által Ceaușescu-nak írt jegyzékben azt kérik, hogy még annyi román nemzetiségű munkást vegyenek fel a város vállalataihoz, hogy számarányuk meghaladja az 50%-ot. A város magyarjai 1990 január–februárjában röpcédulákon sokszorosították a jegyzéket. Kétségtelenül ezzel akarták bizonyítani, hogy a város román lakosságát – főként azokat, akik frissen költöztek oda – a gyűlölt elmulasztott rendszer telepítette be. Eszerint jelenlétük gyanús, nem legitim. A marosvásárhelyi röpcéháború kétségtelenül egyike volt annak a sok jelnek, amely előrevetítette a márciusi összecsapásokat. A jegyzéket a magyar sajtó is közölte. Lásd például *A Hét*, 1990/6. szám.

8. Ne feledjük, hogy a Ceaușescu-korszak kezdetén a lakosság jelentős része szimpatizált a fiatal, a moszkvai központtól viszonylag független politikát folytató első titkárral. Amikor megtagadta, hogy részt vegyen Csehszlovákia lerohanásában, gyakorlatilag az egész román értelmiség támogatta – függetlenül attól, hogy lelke mélyén antikommunista volt vagy sem. A „liberális” korszak 1965-től (főtítkárrá választásától) egészen 1971-ig tartott. Ettől kezdve egy egyre dogmatikusabb, nacionalistább ideológiát erőltetett az egész országra. Ezzel párhuzamosan pedig egyre inkább központosította a döntéshozatalt, újabb és újabb hatalmi szférákat rendelt a saját hatáskörébe. Úgy tűnik, a döntő változást a kínai látogatása során szerzett tapasztalatai, Mao kulturális forradalmának látványa okozta.
9. Figyeljük meg, hogy a román laptól eltérően mennyire ideológiamentes a magyar újság címe. A két újságnak már a kezdetektől teljesen eltérő volt a szerkesztősége és a tartalma (kivéve a kötelező pártpenzumokat). 1989 után a román lap úgy döntött, hogy nem változtat nevet. Néhány évig az „Iliescu-rendszer” és a (nemcsak magyarellenes) szélsőséges pártok lelkes híve volt. Körülbelül 1995-től a magyar-kérdésben valamivel semlegesebb hangnemet ütött meg, ugyanakkor pedig megjelentek az akkori kormányzat elleni bírálatok. Néhány év múlva, körülbelül 1998-tól, gyakorlatilag mindenkit bírál, és visszatértek a magyar-, illetve RMDSZ-ellenes kirohánások. Később gyakorlatilag a Szociáldemokrata Párt lapjává vált.
10. Lásd Kovács (1996), Gagy (1997) és Szabó (1998). Az 1968 februárjában lezajlott csíkszeredai tüntetéseket elemezve Gagy József azt bizonyítja, hogy a csíki magyar elit alkut kötött a bukaresti központtal. Csíkszereda megyeközponttá vált ugyan Székelyudvarhely ellenében, de ennek – írja Gagy – ára volt. Többek között elfogadták, hogy román lakosságot is be fognak telepíteni az új megyeközpontba. Ez a szempont azért fontos, mert elutasítja azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy az akkori magyar elit harca etnikai jellegű volt, hogy a „székelységért”, a „magyarságért” harcoltak volna. A csíki elit nem *harcolt*, hanem *megegyezett* a bukaresti központtal. A harc maga pedig a két székely vidék közt folyt.
11. Lásd Kovács (1996).
12. Az első szám 1968. február 22-én jelent meg. Hetilapként szombaton jelent meg 12 oldalon egészen 1970. október 15-ig, amikor napilapként jelentkezett 8 oldalon.
13. Farkas Árpád, Magyar Lajos, Czégő Zoltán, később Bogdán László, egy ideig Csiki László és Vári Attila. A nyolcvanas években Csiki, Vári és Czégő kivándoroltak Magyarországra.
14. Néhány szám tartalmát részletesen a 2. függelékben mutatjuk be.
15. Ez igencsak fontos kérdés volt, ha figyelembe vesszük, hogy a megye új volt, és alig rendelkezett iparral. Többször is elterjedt a (rém)hír, hogy a megyét megszüntethetik, mert túl kicsi és elmaradott. Ez pedig azt a félelmet táplálta, hogy a megyét, vagy legalábbis egy részét, visszacsatolják Brassóhoz.
16. Úgy tűnik, az egyedüli kényes téma, amelyhez nem lehetett hozzászólni, a vallás volt. Jellemző a korszakra, hogy az 1968. december 24-én megjelent, azaz a

- karácsonyi különkiadás a megyei pártbizottság konferenciáját mutatta be tizenegy oldalon. A maradék egy oldalon sport- és kulturális hírek voltak.
17. Lásd például a 4. számban (1968. március 16.) a „Gépesített fairtas” című cikket. Eszerint a gépesített fairtas tönkreteszti a fiatal fákat, és ráadásul a vállalat nem kíméli a város utcáit, járdáit sem. A szerző bátorsága abban állt, hogy tulajdonképpen *nem* az intézményt bírálta, *hanem* a gépesítést mint öncélt – azaz mint ideológiát. Hogy egy ilyen cikk megjelenéséhez mennyiben volt szükség a párt propagandatitkárának a jóváhagyására, nem tudjuk, de ezekben a cikkekből az a fontos, hogy a szerzők maguk igyekeznek kitágítani a szabadság köreit.
 18. Lásd például a riportokat ugyanazon szám 4–5. oldalán. Egy másik esetben (22. szám), egy kisebb falu bemutatása során, Farkas Árpád nyersen kijelenti: milyen jó, hogy nem jöttek ide mindenféle ostoba emberek, hogy termelőszövetkezetet hozzanak létre, hiszen a vidék nem arra való. Ez bizony eléggé meglepő kijelentés, ha arra gondolunk, hogy Romániában a mezőgazdaság szövetkezetesítését csak hat évvel korábban fejezték be (1962-ben), és a média még mindig nagy győzelemként emlegette.
 19. Néhány 1968-as szám különösebb érdeklődésre tarthat számot. A 28. szám – augusztus 17-én! – bemutatja Ceaușescu prágai látogatását. A következő szám – rendkívüli kiadás, hiszen csütörtökön jelent meg – a csehszlovákiai eseményekkel foglalkozik. És rögtön az utána következő (!) már Ceaușescu háromszéki látogatását mutatja be.
 20. Lásd például a „Vendetta” című írást az 1968-as évfolyam 4. számában (március 16.).
 21. Nyilvánvaló, hogy nem sok levélben írtak így erről a témáról. Az is lehet, hogy ez volt az egyedüli. De ez a levél lehetővé tette a szerkesztők számára, hogy *feltételezzék*: van egy olyan közönségük, amely elfogadja ezt a kérdésfelvetést.
 22. Az első levélsorozat: 1968. március 9. (3. szám).
 23. Úgy tűnik, hogy valahányszor a politikai környezet demokratizálódik – legalábbis a folyamat első szakaszában – a „testvériség”, „együttélés”, stb. az egyik első téma, amely megjelenik. Valószínűleg ezzel a magyar lakosság a saját „jóindulatát”, „lojalitását” akarja bizonyítani, és így akarja elkerülni a provokációkat, a konfliktusokat. Ugyanez a téma valósággal előnti a leveleket 1989 decembere és 1990 áprilisa között. A jóindulatért cserébe persze szintén jóindulatot várnak el a kormánytól. Majdhogynem könyörögnek a megértésért és a szimpátiáért. Ahogy a remény elhalkul, a téma eltűnik. A hetvenes években következett a hallgatás, a marosvásárhelyi események után pedig az önsajnálát.
 24. A kifejezést a csikszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának a munkatársai vezették be az erdélyi köztudatba. Lásd Gagyi József (szerk.) (1996).
 25. Lásd 1968. március 16. (4. szám).
 26. Az előbb említett számban például az egyik levélíró leírja, milyen rossz állapotban van a Gábor Áron emlékház, és kéri, hogy hozzák rendbe.
 27. Ez pedig a megyei pártranglétrán a második hely volt. Az újság történetéről, szerepéről, hatalmáról írott részeknél sokat segített Bíró Béla, a szerkesztőség akkori tagja.
 28. Később ez már nem így volt. A felelőség és a hatalom hiánya teljesen kiölte belőlük az ambíciót.
 29. Ceaușescu liberális korszakának a vége.
 30. Ezt a korábbi újságírói gyakorlat is elősegítette. Általában a fesztív, hatalmat hízelgő írásokat nem írták alá. Az olvasók feltételezték, hogy az újságíróknak nem volt

- szabad azt írni, amit szerettek volna, és általában az emberek nem őket, hanem a pártapparátust, a titkosrendőrséget, a rendszert, stb. okolták a hazugságokért. Ez is az oka annak, hogy míg a román újságíróknak bizonyos legitimitásproblémákkal kellett szembesülniük 1989 után, a magyar újságírók – és általában az értelmiség, néhány ritka kivételtől eltekintve – gond nélkül megtalálta helyét az új körülmények között is. Mindehhez az is hozzájárult, hogy – a román politikai élettel ellentétben – a régi rendszer magyar kádereinek nem sikerült visszatérniük a közéletbe.
31. A két időszak közötti legfontosabb különbség talán az, hogy míg az első gyakorlatilag egyedül írta a vezércikkeket, az új főszerkesztő alig ír az újságba, valószínűleg megelőgszik a menedzseri szereppel.

3. AZ ERDÉLYI MAGYAR ÉRTELMISÉG: HIVATÁS ÉS PRAGMATIZMUS

3. 1. A hivatás és a „nép”

Valószínűleg nem „túlságosan merész” kijelentés, hogy az 1989 utáni első évek legfontosabb témái az elit és a civil társadalom kulcsszavai körül kristályosodtak ki. Az első esetében két furcsaságra kell felhívni a figyelmet. Egyrészt, az elit kifejezés majdnem mindig az „értelmiségre” és az új hatalmi, politikai elitre vonatkozik. Ezek a közélet főszereplői. Más elitcsoportosulásokat általában nem tárgyalnak.¹ Másrészt viszont azt kell megfigyelnünk, hogy a hangsúlyt rendszeresen a „csúcs” elitre helyezik, és nem veszik tekintetbe a politikai, adminisztratív elit „szürke”, alacsonyabb beosztású tisztviselőit.² Az „elsőrangú”, „eredeti”, „kreatív” egyénekre helyezett hangsúly valószínűleg azzal magyarázható, hogy a sorsukat jelképesnek, általános érvényűnek tekintették, illetve b. gondolataikról azt tartották, hogy a „nagy”, „fontos” eseményeket döntően befolyásolták, meghatározták. Emiatt az értelmezések szem elől tévesztettek két fontos tényezőt: egyrészt a kultúra „proletárjait”, illetve a párt- és adminisztratív apparátus széles tömegeit. Másrészt pedig elhanyagolták az „eredeti” gondolatok eszmei hátterét, azaz a társadalmi világ magától értetődő elemeit. Ez már csak azért is fontos, mert mind 1989 előtt, mind 1989 után, a kelet-európai értelmiség *egésze* azt tartotta magáról, hogy missziója van, hivatást kell betöltenie – függetlenül attól, hogy ez esetenként milyen perverz formákat öltött.³

A gesztusok

Gyakori az az álláspont, amely szerint – valószínűleg a totalitarizmus-elméleteknek köszönhetően – a hetvenes, nyolcvanas évekbeli kelet-európai hatalmi retorika *motivációját* azonosítják az ötvenes évekével. Az államszocializmus első időszakában a politikai elit azt remélte, hogy lassan meggyőzheti a lakosságot az ellenállás teljes reménytelenségéről. És esetleg arról is, hogy céljaik igazságosak, és hosszabb távon mindenkinek megfelelnek. De körülbelül a hatvanas évek közepétől a retorika funkciója fokozatosan radikális fordulatot vett: többé már nem meggyőzni akart, sem „felvilágosítani”, sem magyarázni, sem mozgósítani.⁴ Maga az a tény, hogy azt mondhatott, amit akart, anélkül, hogy arra kényszerülne, hogy cáfolatokra (egy ellenséges közvélemény, vagy akár a „valóság” részéről) válaszoljon, azt bizonyította számukra, hogy a hatalom pozíciója erős, támadhatatlan, és (szinte) senki sem merészel szembeszállni vele. De azt is tudták, hogy jóformán senki nem hisz bennük. És ez volt hatalmuk legsajátosabb jellemzője: azt mondhat-
tak, amit akartak, anélkül, hogy figyelniük kellett volna arra, hogy ki hiszi el, illetve kinek lehet hatalma, képessége arra, információja ahhoz, hogy megcáfolja, amit mondanak. Megengedhették maguknak, hogy úgy beszéljenek, miközben tudták: sem ők, sem a hallgatók nem hiszik el, amit mondanak – sőt, ha kell, akár meg is tapsolják őket. A szó már nem manipuláció volt, hanem egy gumibot, amit bárki felé suhogtatni lehetett. Csak gesztus, semmi más.

A „valóságról” beszélni (a mindennapi élet tapasztalatainak megfelelően) természetesen tilos volt. *Még a hatalomnak is.* De ez a fajta beszédmód, amelynek semmi köze nem volt a valósághoz, nemcsak a „hivatalos” elitre volt jellemző. Tulajdonképpen az „ellenzék” számára sem volt kötelező szem előtt tartani a mindennapi élet gyakorlati problémáit, nem kellett bizonyítékokat felsorakoztatnia, nem kellett a valósághoz valamilyen formában hozzáilleszteni mondanivalóját. Itt is tulajdonképpen a gesztus volt fontos,

nem a gondolatok, az érvek, vagy a bizonyítékok. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy 1989 után az addig elfogadott, úgynevezett ellenzéki témák gyakorlatilag eltűntek a közéletből.

De a gesztus, amely ki akarta játszani, be akarta csapni a hatalmat, mégiscsak igényelt egy referenst, egy magától értetődő alapot, amely lehetővé teszi a helyes, pontos dekódolást.⁵ Több vonatkoztatási rendszer is létezett, és ezek gyakran összekapcsolódtak. Itt most lehetetlen mindegyiket elemezni. Csak egyre fogunk részletesebben kitérni, amely valószínűleg az erdélyi magyarok számára a legfontosabb volt, minden mást fölülírt, meghatározott. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy az 1989 előtti értelmiségi elit zömének sikerült hatalmi pozícióban maradni. És ezt a pozíciót alig kérdőjelezte meg valaki, még akkor is, ha egyesek – és ahogy telik az idő, egyre többen – elégedetlenek e posztokat elfoglalók tevékenységének eredményeivel. Azt, hogy ezek a vonatkoztatási rendszerek érvényesek maradtak, elősegítette számos „alternatív” értelmezési keret összeomlása is. Ezek elsősorban az alternatív szocializmusok, ideológiák kidolgozását ajánlották – Romániában nem sok sikerrel. A népi ideológián kívül semmilyen autoritással bíró leírás, értelmezés nem maradt, amely az erdélyi magyar kisebbség számára egyfajta átfogó irányvonalat jelenthetne. Mint látni fogjuk, még azok is, akik bírálják, elfogadják a népi retorika egyes fontosabb elemeit.

Az első világháború utáni évtizedekben az erdélyi magyar értelmiség – progresszívnek tartott aufklárista és népi hagyományainak megfelelően – a nép képviselője akart lenni, és annak is tartotta magát. Általánosan elfogadott kulturális normává vált, hogy a „nép” érdekeit védeni kell, szükségleteivel foglalkozni kell. A nép pedig nem volt más, mint az erdélyi magyar kisebbség, amely egy artikulálatlan, monolitikus tömbként jelent meg számukra.

A „nép”

A „nép” ideológiájának a részletes bemutatása itt nem lehetséges, de megkíséreljük legalább három megkérdőjelezetlen és meg-

kérdőjelezhetetlen alapelemének a bemutatását. Ezek a következők: a közösség, a hagyomány, és a népszolgálat. A közösség magától értetődően egyszerre jelenti a magyar kisebbséget, illetve lehet bármilyen kisebb csoportegység, amely hordozója az illető kisebbség „fennmaradását” célzó értékeknek, és hozzájárul fenntartásukhoz. A közösség egyértelműen kapcsolódik a modern társadalommal szembeállított hagyományos, rurális társadalom felfogásához. Nem véletlen, hogy az 1989-ig elsősorban erre alapozó néprajz hosszú ideig komoly presztízsnak örvendett az erdélyi magyar kultúrában, hiszen azt feltételezték róla – ha kimondatlanul is – hogy a nemzeti vagy etnikai identitásnak, egységnek egyfajta lényegét, a történelmi–szellemi gyökereit kutatja.⁶

A közösség önmagában a legfontosabb érték és érték-hordozó volt. Egyfajta garanciája a változatlan, azaz nem asszimilált, idegen hatásoktól mentes nemzeti létnek. Egy olyan egység jelképe, amely feltételezi a homogenitást, az érdekek és értékek harmonikus közösségét. Amely ugyanakkor nemcsak a nemzeti, hanem az egyéni identitásnak is a kemény magvát alkotja. Az igazi közeg, amelyben a hagyományként, azaz állandóságként felfogott kultúra fenntartható.

Eszerint a nézet szerint az értelmiség legfontosabb feladata a „népszolgálat”. Minden elképzelés, tevékenység csak akkor lehet értékes és megkérdőjelezhetetlen, ha értékei, céljai, funkciói valamilyen formában hozzákapcsolhatóak a közösséghez és értékeihez. Az „magyar értékek” fenntartása, védelme így a kulturális és politikai élet meghatározó jellegzetességévé vált. Ezen tevékenység sajátos „műfajai” az „értékmentés”, a régi intézmények felélesztése, és a dokumentumgyűjtésként felfogott adatgyűjtés. Fokozatosan a kultúra, vagy az identitás átalakult egyfajta múzeummá, diadalívvé, vagy akár sírkővé, amelyet „tényekkel”, tárgyakkal, elvekkal, emlékezetes dátumokkal, hősökkel, álmokkal, panaszokkal és jelképekkel díszítettek fel. Az értelmiségi és közösségi életvezetésnek az lett a legfőbb célja, hogy egyfajta *exemplum*má vagy dokumentummá alakítsa életét, amely aztán büszkén, sértet-

ten vagy haragosan felmutatható, elmesélhető a világnak, vagy egyszerűen önmagunknak.

A népszolgálat ideológiája azért is roppant fontos, mert az értelmiség számára az *egyenlőség* illúzióját nyújtja – ez pedig kiemelt fontosságú érték volt 1989 előtt és után is. Az egyenlőségnek számtalan jelentésárnyalata van, a társadalmi és politikai konnotációktól, a mindennapi helyzetektől függően, vagy akár a kisebbségi jogok értelmezése/értékelése során is. Az igazság(osság) és a szabadság mellett valószínűleg a legfontosabb értékelési keretként tartható számon. Következésképpen az erdélyi magyar értelmiséginek be kell bizonyítania, hogy folyamatosan érdeklődik a közösség problémái iránt, és hogy annak lojális tagja úgy, hogy *semmilyen előjogokra nem tart igényt*.

Az értékmentés azonban csak *része* a népszolgálatnak. Ezenkívül a vezető szerepét is vállalniuk kell az értelmiségieknek; a kisebbségi érdekek képviselője is feladatuk.

Egység és erkölcsi kényszer

Az elit szerepének az egalitárius felfogása, összekapcsolva a kisebbség tömbszerű képével odavezetett, hogy gyakran összekavarták az értelmiség és a „nép” sajátos értékeit, érdekeit. És azt sem vették észre, hogy az értékek, érdekek a „nép”-en belül sem homogének. Az egyenlőségnek és homogenitásnak ez az „erős változata” volt az uralkodó tulajdonképpen 1993–1994-ig, amikor a kisebbségen belüli társadalmi különbségek is egyre nyilvánvalóbbakká váltak, és ettől kezdve az egyenlőség már csak mint igény jelenik meg. Az egység retorikája azonban megmaradt. Ez továbbra is azzal jár, hogy a különvélemény, a más értékek, normák, (akár közösségi) célok bármilyen artikulálása komoly vádakat vonhat maga után. Azokra, akik megkérdőjelezték ezt a homogén képet, nemegyszer az áruló stigmáját égették rá. Egy példa: 1987-ben néhány Csíkszeredában élő fiatal értelmiségi megjelentetett egy könyvet a folklorizmusról, vagyis arról, hogy a népi kultúra elemeit hogyan használták, használják fel más, nem hagyományos kontex-

tusokban (a népi fesztiváloktól a gyufásdobozokig), és hogy milyen ideológiák támasztják alá ezeket a kulturális gyakorlatokat.⁷ Valószínűleg hosszú ideje ez volt a legkeményebb csapás, amely a magyar kisebbség „domináns”⁸ kulturális ideológiáját és gyakorlatát érte. De kétségtelenül a szocialista – főként a romániai – kulturális politika bírálata is volt. Többek között azt bizonyította, hogy a magyar kulturális elit által fesztiválokba, összejövetelekbe, könyvekbe, stb. belekódolt, vagy csak belemagyarozott „népi” értékek tulajdonképpen sem „nemzetiek”, sem „közösségiek” nem voltak, hiszen az illető gyakorlatok mögött erőteljes magánérdekek működtek. Ráadásul semmiben sem különböztek a hivatalos kulturális politikától. Néhány helyi aktivista reakciója első látásra önellentmondásos, bár tulajdonképpen koherens volt: a szerzőket magyarellenességgel vádolták, ugyanakkor feljelentették őket a titkosrendőrségen, mint a szocialista kultúra ellenségeit.

Maguktól értetődő jelképek

Egészen 1989-ig – sőt, 1993–94-ig – az erdélyi magyarok szellemi, ideológiai egysége megkérdőjelezhetetlennek tűnt. Ebben nem kevés szerepe volt a cenzúrának, amely gyakorlatilag lehetetlenné tette a vélemények artikulálását a nyilvánosságban. A szocialista kultúra őreinek megtévesztésére a többi kelet-európai országhoz hasonlóan Romániában is kialakultak egyfajta „analogikus”, vagy „kettős”, „ambivalens” diskurzus⁹ különböző – többé-kevésbé kidolgozott – formái. Egy eléggé kézenfekvő megkülönböztetés szerint, az erdélyi magyar kultúrában is azonosíthatunk egy viszonylag komplex, technikailag kidolgozott elemzési formát, amely kiindulópontként a közelmúlt történelmi eseményeit, esetleg filozófiai, társadalomtudományi témákat, vagy akár személyes tapasztalatokat használt fel. E tekintetben a legkidolgozottabb elemzések Bretter György nyújtotta. Ő főként az újból irodalmát használta fel kiindulópontként. Itt kell még megemlíteni a tanítványait is: Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós, Huszár Vilmos,

Ágoston Vilmos. Az utóbbiak munkásságából jó példa Molnár Gusztáv könyve az angol forradalomról.¹⁰

Ezeknek a műveknek azonban nem lehetett nagy olvasóközönsége, nem hathattak szélesebb körben. Az értő(bb) publikum azokra korlátozódott, akik valamennyire ismertek egy bizonyos szakirodalmat, tudtak bizonyos eseményekről, vagy pedig olyan informális körök tagjai voltak, ahol a dekódoláshoz szükséges információkhoz hozzájutottak. Akik nem tartoztak ezen kivételezettek közé, azok számára adva volt egy viszonylag terjedelmes, rendszeresen megjelenő irodalom, amely nem alkalmazta a titkosítás technikai finomságait. Hanem inkább bizonyos kifejezések révén olyan értékekre, „problémákra” hivatkozott, utalt, amelyek nem, vagy nehezen jelenhettek meg a nyilvánosságban. Viszont olyan kifejezések, mint „gyökerek”, „hagyományörzés”, „közösség”, „nép”, „szokás”, „vállalni”, „menteni”, „szolgálni”, megjelenhettek nyomtatásban, és nem is igényeltek különösebb magyarázatot, mindenki értette őket – vagy legalábbis ezt lehetett feltételezni. A gondolatok, állítások mellé nem kellett érveket állítani. Ez az irodalom viszont már képes volt egy szélesebb közönséget megragadni és formálni.

Mindezek az értékek és a hordozásukra alkalmas kifejezések, diszciplínák, gyakorlatilag elárasztották a nyilvánosságot 1989 után. Olyan, akkor már szintén kinyomtatható kifejezésekkel együtt, mint például a „tolerancia”, a „szabadság”, a „demokrácia”, stb. Közhellyé vált az erdélyi magyar köztudatban, hogy az öntudatos polgárra jellemző értékek és a nemzeti, etnikai értékek egymást kölcsönösen feltételezik. Ezzel párhuzamosan, rögtön 1989 után megjelent egyfajta láthatatlan cenzúra, amely a „nemzeti/kisebbségi érdekek” nevében elhallgattatott minden alternatív, netán kritikus hangot. A merev szervezeti formák az RMDSZ ernyője alatt,¹¹ a pártszerű fegyelem, egyes elemi demokratikus szabályok mellőzése tulajdonképpen 1990 óta folyamatosan jelen van a magyar kisebbség politikai életében.¹² Ennek a helyzetnek a gyökerei jóval korábbra nyúlnak vissza. Az egyik kulcskérdés – és

a neki megfelelő válasz – az átmenet egyik legfontosabb fogalmának, a civil társadalomnak az értelmezésében található.

3. 2. A „civil társadalom” mint kritikai fogalom¹³

A huszadik század folyamán a civil társadalom fogalmát csak az utolsó 15–20 évben használták rendszeresen. A nyolcvanas években viszont úgy robbant be a társadalomelméleti, -kritikai szakirodalomba, a tágabb kritikai értelmiségi köztudatba, mint egy új paradigma, amely nemcsak bírálja a létező szocializmust, hanem konkrét cselekvési kiutat is kínál. Ráadásul mindehhez erős erkölcsi alapot biztosít (ez legalább annyira fontos volt, mint a racionális érvek). A következőkben arra keressük a választ, hogy a mai társadalmi, politikai jelenségek leírására mennyire használható ez a fogalom, illetve, hogy mit őrzött meg az 1989 előtti morális töltetből.

Első lépésként megpróbáljuk rekonstruálni, mit is jelentett a civil társadalom fogalma a rendszerváltás előtt, illetve az azt követő néhány évben.¹⁴ Majd számba vesszük, hogy a mából visszatekintve milyen problémákat kendőzött el a fogalom használata. Végül, hogy ez milyen újabb kérdések megjelenéséhez vezetett a rendszerváltás után. Hipotézisünk szerint ezek a problémák odavezetnek, hogy a civil társadalom által nyújtott kutatási, értelmezési szempont nem vállalható. Ráadásul a gyakorlatban egyre gyakrabban találkozunk azzal, hogy a civil kezdeményezések nem a helyi vagy központi hatalom ellen védik a polgárokat, hanem egymással harcolnak a forrásokért – és a hatalom kegyéért. A befejezés két lehetséges kiutat vázol.

A civil társadalom fogalma 1989 előtt és után

A civil társadalom fogalmának újjáéledését az 1980-as években alapvetően meghatározta a („szocialista”) állam iránti bizalmatlanság. Az elsődleges ok az volt, hogy a régi rendszerben a központosított állam egyre több redisztributív, illetve szolgáltató funkciót

igyekezett kisajátítani magának, holott egyértelmű volt, hogy ezeket nem képes ellátni.¹⁵

A szellemi erőfeszítések valószínűleg nem lettek volna annyira hatékonyak, ha a civil társadalom fogalma nem működik erőteljes ideológiai fegyverként is. Az akkori szóhasználatban, még ha kimondatlanul is, azokat a társadalmi csoportosulásokat jelentette, amelyekben a hatalomból kiszorított lakosság (a „nép”) megszervezte önmagát valamilyen közjó érdekében a totalitárius állam ellen. Kulcsfontosságú eleme ennek az elképzelésnek, hogy a társadalmat nem „megszervezték” – „kívülről”, „felülről” –, hanem ez spontánul, a „gyökerektől” szerveződött, azaz megszervezte önmagát.

A fogalom sikere, ereje három tényezőre vezethető vissza. Elsősorban a sajátos politikai körülmények szűrnak szemet, különösképpen ha „rokonfogalmával”¹⁶, a totalitarizmussal hasonlítjuk össze. A totalitarizmus fogalma azonban egyre kevésbé volt használható egy rutinizálódott államszocializmusban.¹⁷ Főként miután – elsősorban Lengyelországban – bebizonyosodott, hogy az önszerveződő társadalom sikereket érhet el a létező szocializmus elleni harcban. Kiderült, hogy a totalitarizmuselmélet azért sem érvényes már, mert a „szocialista” állam nem tudja teljesen kordában tartani a civil társadalmat, hiszen lehetséges a nyílt lázadás, az ellenállás is. Így egyre inkább felértékelődött a civil társadalom elméletének az egyik vonulata, az, amelyik az állammal való szembenállását hirdette.

A fogalom sikere másodsorban annak is tulajdonítható, hogy a hivatalos propaganda, vagy a „tudományos szocializmus” – akár „keményvonalas”, akár „reformer” változata – nem tudta semlegesíteni a szokásos eszközeivel. Nem lehetett kisajátítani, értelmét elferdíteni, vagy ráfogni, hogy nincs szellemi értéke, hogy kizárólag ellenséges propaganda, „ideológia”.

Harmadsorban fontos kiemelni, hogy az addigi kritikai megközelítésekhez képest, amelyek csak a fennálló rendszer bírálóitá, a negatívumok számbavételére, elemzésére korlátozódtak, a civil

társadalom fogalmának volt pozitív üzenete is: kiemelte a szolidaritás, a közéletben való aktív, bátor részvétel, a közérdek fontosságát. Az egész kérdéskörnek tulajdonképpen a republikánus polgári erényeknek ez az újjáélesztése adta igazi erkölcsi töltetét.

A rendszerváltást többen is úgy értelmezték, mint a civil társadalom győzelmét az állam felett. A fordulat, az átmenet sikerességét annak függvényében magyarázták, hogy mennyire volt fejlett a civil társadalom, mennyire volt teljes a győzelme. A fogalom használata továbbra is utalt az állam iránti bizalmatlanságra. Arra, hogy az állam nemcsak elnyomó, hanem rossz ügyintéző, trehány szervező is. A megoldás eszerint az lenne, ha a civil társadalom szervezetei átvennének bizonyos feladatokat az államtól. Vagy pedig az újonnan megjelent feladatokat az állam átruházna alapítványokra, egyesületekre. Mind a feladatokat, mind az intézményeket létrehozhatja akár az állam is. A működésükhöz szükséges forrásokat pedig (vagy legalábbis egy részüket) szintén az állam biztosítaná. Ez nemcsak azért jó, mert a civil szervezetek hatékonyabbak, mint az állam, hanem azért is, mert ilyenformán bizonyos tevékenységek depolitizálhatók, egyszerű ügyintézésé alakíthatók. De a folyamat jelentősége még ennél is tovább mutat. Ugyanis ha a demokrácia fontos ismérvének tekintjük a nem politikai cselekvők folyamatos (vagy legalább rendszeres) részvételét a közéletben, akkor a civil szféra növekedése a demokrácia kiszélesítéséhez vezet, a jelenlegi adminisztratív, politikai, stb. gyakorlat korrigálásához. Problémánkhoz tartozik tehát ennek alapján az a kérdés is, hogy mindaz, amit manapság a civil társadalom részeként tartunk számon, mennyiben járul hozzá „a szabadság kis köreinek” a kiszélesítéséhez.

A fogalom hiányosságai

A civil társadalom fogalmának az volt a nagy „történelmi szerencséje”, hogy felfutása egybeesett a kelet-európai rendszerváltásokkal. Emiatt a civil társadalmat középpontba helyező elméletek még nagyobb lendületet vettek, az őket illető kritika pedig megké-

sett. Milyen problémák felismerését nehezítette meg a civil társadalom fogalma?

1. Főleg az átmenet első éveiben képtelen volt megkülönböztetni az artikulált véleménnyel, szilárd értékekkel, célokkal, normákkal rendelkező, önmagát pragmatikusan szervezni tudó civil társadalmat a formátlan tömegtől, a csürhétől. A tüntetéseket, a (vad)sztrájkokat – mivel részvételen alapultak – majdnem mind úgy értelmezték, mint a civil társadalom, a demokratizálódás jeleit.¹⁸

Holott néhány, a standard felfogást legalább részben cáfoló jelenségre már azelőtt is felhívták a figyelmet. Tomaz Mastnak szlovén kutató például már az 1980-as évek második felében bemutatta, hogy miként zúzta szét a szlovéniai punk mozgalmat az egyszerű állampolgároknak az állammal való szolidaritása – az intolerancia jegyében. Ebben az esetben a „civil társadalom” nem az államhatalmat támadta, hanem vele fogott össze egy alternatív ifjúsági mozgalom ellen.¹⁹

2. A civil társadalom fogalmának egyik ellenpárja az autoritarizmus fogalma volt, a kettő egymást kölcsönösen befolyásolta. Az utóbbi iránti bálványromboló indulat annyira erős volt, hogy sokszor képtelen volt megkülönböztetni az autoritást az autoritarizmustól. Az autoritás leleplezése sokszor az autoritarizmus kritikájaként jelent meg, holott a kettő nem azonos.

3. Mivel a civil társadalom „paradigmája” számára csak az önszerveződés lehetett autentikus demokratikus gyakorlat, nem érinthették „pozitív” módon a szervezés, vezetés (leadership) problémáját. Ezeket kétféleképpen kerülték ki: egyrészt a kelet-európai értelmiség tematikájával, amely kizárólag az „ügy szeretetére”, a „közéleti”, „képviselői” szerepre helyezte a hangsúlyt. Másrészt viszont (a rosszabbik esetben) egy álkritikai álláspontból kijelentették, hogy a régió elitje paternalista, el akarja nyomni az autentikus „alulról jövő” energiákat, kezdeményezéseket, és minden aktuális problémát ezzel magyaráztak.

4. A civil társadalom sokszor nemcsak mint a szabadság, a demokrácia letéteményese jelenik meg, hanem mint a modern kor

problémáira javasolt általános megoldás. A fogalom mögött ilyenkor, ha kimondatlanul is, vagy egyfajta premodern közösség képe lelhető fel, vagy pedig egy változatos, sokszínű posztmodern társadalomé. Mindkettőnek kulcsfontosságú eleme, hogy *harmonikus, konfliktusmentes* társadalomeszményt próbál követni.

5. A rendszerváltásig, és még utána is egy darabig, a civil társadalom témakörében született írások azt az illúziót táplálták, hogy mögöttük egy világosan artikulálható, pragmatikus társadalomkép található, még ha csak burkoltan is. A mából visszatekintve egyértelmű, hogy ez nem volt igaz. Ennek alátámasztásaként érdemes összehasonlítani a lengyel Szolidaritás 1981-es és 1990-es (Balcerowicz-féle) programját.²⁰ A két terv között fellelhető különbségek egyértelműen nem magyarázhatók kizárólag az „önkorlátozás” megszűntével (vagy átalakulásával).

Új problémák 1989 után

Míg a rendszerváltás előtt a civil társadalom fogalma Kelet-Európában elsősorban ideálként működött, 1989 után lehetővé vált annak megfigyelése, hogy a „gyakorlatban” azt nyújtja-e, amit elvártak tőle. Nyilvánvaló lett, hogy a már meglévő problémákat nem tüntette el, sőt újak is jelentkeztek. Ezek közül most hármat emelünk ki.

1. A civil társadalom szerepe és ennek a szerepnek mértéke a kelet-európai rendszerváltások kikényszerítésében erősen vitatott, bár kétségtelen, hogy e vitának van valóságalapja. De az átmenet során játszott szerepe igen csekély. És nem is lehet ez másként, hiszen az átmenet irányát, prioritásait, sebességét nem a civil társadalom döntötte el, nem is tudta komolyan befolyásolni, hiszen az egész folyamatot felülről irányították. A civil társadalomnak semmilyen szerepet nem szántak sem a hazai politikai elitek, sem a meghatározó nemzetközi partnerek.

2. Nemcsak gyakorlati szerepe nem volt a civil társadalomnak, hanem a rendszerváltás és az átmenet értelmezésére sem alkalmas. Nehezen vagy egyáltalán nem bizonyítható, hogy a kelet-európai

„forradalmak” fő mozgatórugója a civil társadalom újjáéledése volt. Az egyik legambiciózusabb (és széles körben elfogadott) arra irányuló kísérlet, hogy a rendszerváltást ezzel magyarázza Vladimir Tismăneanu könyve, *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*.²¹ A könyv azt igyekszik bizonyítani, hogy a kelet-európai rendszerváltozásokat elsősorban egy erkölcsi megújulás tette lehetővé, és ezzel párhuzamosan, vagy ennek eredményeként a civil társadalom feléledése. Emellett a könyv felsorolja a külső és belső politikai, gazdasági okokat is, és viszonylag részletesen elemzi őket. A szerző szerint azonban a legfőbb ok, amely nélkül igazi rendszerváltozás nem lett volna, erkölcsi, ugyanis ez tette lehetővé a (demokratikus) politika visszatérését régióinkba. Ez azért is fontos, mert az átmenet csapdái, zsákutcái, sikertelenségei elsősorban szintén azzal magyarázhatóak, hogy milyen mértékben valósult meg az erkölcsi megújulás.

A szerző az akkori legfontosabb ellenzéki értelmiségiek munkáiból kiindulva úgy látja, hogy a morális megújulás kezdeti impulzusát egy olyan szemléletbeli fordulat adta, amely lehetetlenné tette az egyén számára, hogy kompromisszumot kössön a rendszerrel. Az egyén megtagadta a rendszer újratermelődésének fő eszközét, a hazugságot, és – bármilyen hátrányokkal is járt ez számára – az erkölcsi integritást, az „igazságban élést” választotta.²² Ezen személyek köré, ahogy példájuk terjed, fokozatosan kikristályosodik az által tárgyalt, vágyott „második társadalom”.²³ Ez egy idő múlva annyira meg tud erősödni, hogy – ha bizonyos belső és külső feltételek adóttak – az totalitárius/autoritárius rendszert is képes megdönteni.

Most eltekintünk ennek a forradalomértelmezésnek a kritikájától. Inkább nézzük meg, mennyiben használható ez a fogalom a mai, átmeneti társadalom értelmezésében. A civil társadalom fogalmában eszerint felfedi a társadalom fejlődésének a motorját. A diktatúra alatt széttűzött civil társadalom újraalakulhat, még kedvezőtlen körülmények között is, hiszen csírái megmaradtak. Így viszont érthetlenné válik, hogy az 1990 utáni eseményeket, az

átmenet, a demokratizálódás, a demokrácia konszolidációjának nehézségeit kommentálva miért hivatkoznak olyan sokan (az említett szerző is) a civil társadalom gyengeségére. Ha a kialakult civil társadalom döntötte meg az autoritárius rendszereket, akkor miért mondja Tismăneanu 1992-ben, hogy nincs civil társadalom, miért követeli, hogy az értelmiségiek – a közismert kelet-európai modell szerint – megint álljanak csatasorba, vállalják a közéleti szereplést, hogy körülöttük létrejöhessen a civil társadalom? Nem végezték el ezt a munkát már 1989 előtt? Egy generáción belül hányszor kell ezt a szerepet vállalni? Mikor mondhatjuk, hogy a civil társadalom most már tényleg „önszerveződik”, az értelmiségi pedig eltekinthet a közéleti „küldetéstől”, a „korparancstól”?

Ezeket a problémákat Tismăneanu tulajdonképpen felismeri, és be is vallja mind a könyv eredeti kiadásában²⁴, mind a paperback kiadásához írt *Utószavában* is, ahol válaszol néhány kritikai megjegyzésre.²⁵ Mégis fenntartja, hogy az 1989-es forradalmaknak a könyvben bemutatott értelmezése érvényes. Ami az 1989 utáni időszakot illeti, magyarázata két alapállításon nyugszik. Egyrészt, hogy a sarlatánok populistá, nacionalista retorikája elnyomta a civil társadalom eszméit. Ez az irányzat nemcsak magát a forradalmat, annak eszméit támadja, hanem azokat az erkölcsileg feddhetetlen értelmiségieket is, akik kidolgozták őket. Ezen eszmények és személyiségek helyett visszatérnek a két világháború közötti időszak nacionalista, xenofób ideológiáihoz, és megpróbálnak fasiszta kollaboránsokat és autoritárius vezetőket rehabilitálni. Másrészt viszont a kelet-európai társadalmak mélységesen korrumpáltak, és az egyszerű emberek tulajdonképpen megsértődtek, amikor a tiszta morált vállaló értelmiségiek szembesítették őket hallgatósukkal, azzal, hogy az életük hazugságokon és kompromisszumokon alapult.

Mindez azonban arra figyelmeztet, hogy Tismăneanu valamit félreért: az ellenzéki értelmiségiek a régi rendszerben nem politikai programot fogalmaztak meg, amikor „méltóságban élésről” beszéltek, hanem egy önmagukkal szemben felállított követelményt,

illetve – társadalmi szinten – egy vágyat. Így alakulhatna ki, így alakulhatott volna ki a „párhuzamos társadalom” – mondták ők. De a nyolcvanas években ez még nagyon távoli célnak tűnt. Ezt Lengyelországban és Magyarországon – ahol a nyolcvanas években is folyamatosan lehetett dolgozni, kutatni – nagyon jól tudták a társadalomtudósok.²⁶ És az ellenzékiek is tisztában voltak azzal, hogy a társadalom zöme *nem* őket támogatta.²⁷ (Ezt máskülönben onnan is tudhatták, hogy egyes kutatók a Szolidaritás szakértői voltak.)

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Tismăneanu elmélete a szerző számára is részlegessé válik. A civil társadalom fogalma hasznos volt mint ideológiai fegyver, de a közéleti értelmiségi tevékenysége nem hozott létre sem öntudatos polgárokat, sem civil társadalmat.

3. A harmadik nagyon fontos probléma, amely már jelenlegi folyamatokra vonatkozik, az a civil társadalom „endzsióizálódása”. A morálfilozófiai elképzelésekben nem merültek, nem merülhettek fel konkrét elképzelések, gyakorlati útmutatások a civil társadalomra vonatkozóan. Fokozatosan derült ki, hogy egy nem kormányzati szervezet, egy egyesület tevékenysége nemcsak abból áll, hogy az utcán zászlókkal tüntet valami ellen valamiért. Sőt, ha sikeres akar lenni, akkor teljesen másra van szüksége: (pénz)forrásokra, irodára, fejlődés papírra, titkárnőre, tevékenységi tervek, „projektek”, bankszámlára. Aki aktívan részt akar venni a közéletben, az nem lángelkű szónok, nem harcos. Nem „küzd”, hanem bankszámlát állít ki, partnereket keres, stb. Nem a szolidaritás és az önzetlen amatőr munka világában él, hanem profinak kell lennie versenyhelyzetben. A civil szféra nem a spontán, „alulról” kialakuló önszerveződés. A civil világot igenis szervezni kell. És ha hatékony akar lenni, akkor nem spontán, hanem bürokratikus. A civil társadalom már nem morálfilozófiai probléma – a civil szféra menedzsmentje foglalkozik vele, természetesen a régi morális töltet nélkül – de néha arra hivatkozva.

Mindez önmagában nem biztos, hogy baj – sőt, egyesek (elsősorban a civil szféra szereplői) szerint nagyon jó, ennek így kell lennie. Még akkor is, ha ez szöges ellentétben áll mindazzal, amit a rendszerváltás előtt civil társadalomnak gondoltak. A dolgok „természetes” menetéhez tartozik az, hogy a spontán tevékenységek – némi tapasztalat alapján – rutinizálódnak (ha el nem tűnnek).

Marad azonban még egy kérdés. A civil szervezetek jelentős része közügyek szervezésében, közéleti problémák kezelésében vesz részt. Az esetek többségében tevékenységi körük messze túlmutat az illető egyesület tagjain (tehát nem lakóházi társulásra gondolok), tevékenységük komolyan befolyásolhatja sok olyan ember életét, akiket nem is ismernek, és akik nem is hallottak az illető szervezetről. Sokszor maga az állam vagy a helyi önkormányzat ajánlja fel, osztja le nekik a munkát. Máskor ők maguk keresik meg, „találják ki” feladataikat tevékenységi körük függvényében. Igen ám, de – elvileg legalábbis – a kormány, a helyi önkormányzat, ha rosszul végzi munkáját, számot ad megbízóinak, legalább választáskor vállalja a felelősséget az illető közösség előtt. Nem így a civil szervezetek. Ők nem tartoznak felelősséggel senkinek még akkor sem, ha súlyosan károsítják egy közösség életét.

Vegyünk egy példát.²⁸ Az egyik faluban interetnikus konfliktus robbant ki, a többségi lakosság megtámadta a helybéli cigány lakosságot, és felégette a cigánysor egyik oldalát. Tudomására jutott ez egy nyugati alapítványnak, amely lehetővé tette, hogy a felgyújtott házak helyett új, modern lakások épüljenek, amelyek értékben messze túlhaladták a régieket. Miután elmentek, a cigánysor másik oldala felgyújtotta az új lakásokat. Az alapítvány, amely legalább morálisan felelős a második konfliktusért, természetesen nem vállalta a helybéli cigányok előtt a felelősséget. Kérdés, hogy ez a probléma felmerült-e, amikor bemutatták az éves kiértékelést a fontosabb támogatóknak.

Következtetés

Az előbbieken alapján jogosultnak tűnik az a feltételezés, hogy a civil társadalom átfogó fogalma a *társadalmi jelenségek leírására*, értelmezésére alkalmatlan. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, mint 1989 előtt – hogy „mi nincs”). A fogalom iránti érdektelenség a rendszerváltás után annak is tulajdonítható, hogy mind a jelenségek²⁹, mind a fogalomhasználat rendkívül változatosak lettek³⁰, nagyon nehéz egy fogalomba sűríteni őket úgy, hogy annak értelme is legyen. Nem mondhatjuk, hogy ma a civil társadalom hozzájárul „a szabadság kis köreinek” a tágításához. A fogalom emiatt megtévesztő, nincs miért használni. Mára *elveszítette erkölcsi tartalmát*.

Ebből a kátyúból két kiút látszik körvonalazódni. Az egyiknek vállalnia kell, hogy morálfilozófiai töltete kiürült, már nem szerepelhet normaként a társadalomépítésben. A fogalom használata ma már félrevezető. Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb, és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például „*helyi társadalom*”, „*civil szervezetek*”, vagy „*polgári társadalom*” *jobban segítenének* munkánkban. A civil társadalom nem föltétlenül gyógyír, és gyakran haszontalan vagy káros a közérdek szempontjából. Elsősorban azért, mert a nagy verseny a forrásokért túlságosan is alárendelte, kiszolgáltatotta a hivatalos politikai intézményeknek.

A másik lehetőség, hogy elfeledjük Michnik, Havel, vagy akár Tismăneanu problémáját, és – ha már komoly dolgokkal akarunk foglalkozni – visszatérünk Patočka eredeti projektjéhez: az igazság és a szubjektivitás viszonyához, a lélek gondozásához. Ebben ugyan az aktivizmus nincs segítségünkre, de – mondjuk – Weber, Elias, vagy Foucault, igen.

Civil társadalom és konfliktus

A hagyományos elitszerep mellett azonban egy másik érv is szólt: a diktatúra atomizálta, szétzúzta a (civil) társadalmat. Pilla-natnyilag legalábbis, ez képtelen „alulról” megszervezni önmagát, hiszen a régi rendszer évtizedei alatt elfelejtette, hogyan kell ezt csinálni. Következésképpen a társadalom megszervezését az aufklárista elitnek, elsősorban a szellemi elitnek kell vállalnia. Eszerint viszont mindazok a jelenségek, amelyeket egyes kritikusok paternalizmusnak neveznek, egy bizonyos helyzet eredményei. Ezért szükséges az egység, a hagyományos értelmiségi szerepválalás, stb. És ezért szükséges egy olyan politikai szervezet, amely minden információt, döntést a központban összpontosít.

De vajon tényleg annyira jó szervező az erdélyi magyar elit? Tulajdonképpen megfigyelhető, hogy a rendszerváltás után jó néhány évig a romániai politikai és nem politikai szervezetekre általában jellemző volt a szervezői jártasságok hiánya. Ideig-óráig nagynak, erősnek, sikeresnek számító pártok teljesen eltűntek a politikai versenyben.³¹ Az erdélyi magyarság esetében azonban arra kell gondolnunk, hogy az RMDSZ-nek még nincsenek komoly vetélytársai, hosszú ideig a belső alternatív hangokat is sikerült elhallgattatni. Lett volna tehát ideje és energiája arra, hogy megszervezze önmagát. Meglepő módon nem ez történt. Még helyi szinten is, falvakon, illetve olyan vidékeken, ahol a magyarok döntő többségben vannak, ahol a nemzeti, etnikai identitás nem alternatíva kérdése, súlyos problémák jelentkeztek. Sőt, ott voltak a legsúlyosabbak. Az országos és helyhatósági választások 1996 óta komoly konfliktusokhoz vezetnek, falvak, kisvárosok kettészakadnak, arra is van példa, hogy a különböző frakciók szimpatizánsai összeverekednek.

Az egység megbomlása

Az erdélyi magyar kisebbségről kialakult homogén, tömbszerű kép már a kilencvenes évek első felében lassan elkezdett széttöre-

dezni. Két oka volt ennek. Egyrészt az, hogy lehetségessé vált a – többé-kevésbé formálisan – nyílt, demokratikus politikai élet. A tömb illúzióját az tartotta fenn, hogy a veszélyérzet miatt a nemzeti, etnikai értékek minden másfajta értéket felülbírálhattak. A nyílt és szakszerű politizálás kontextusa azonban teljesen más problémával szembesíti a magyar politikai vezetőket: hogyan lehet *átültetni* minden általánosabb politikai, gazdasági, jogi, stb. problémát a kisebbségi kérdések sajátos területére (és fordítva). Amíg a politikai élet és a szólásszabadság lehetetlen volt, úgy tűnt, ez egy egyszerű feladat, amely nem zúzhatja szét egy kisebbség politikai egységét, hiszen érdekei, értékei világosak, egyértelműek. De a kilencvenes évek közepére ez az egység már eltűnt. A megoldásokat, ötleteket már be lehet mutatni, meg lehet vitatni a széles nyilvánosság előtt is. Az etnikai értékeket manapság már többféleképpen is lehet értelmezni. Ráadásul, az „egységes” etnikai értékek már nem tudják felülbírálni az alternatív értékek artikulációját. Tulajdonképpen az etnikai és a gazdasági, politikai, közpolitikai kérdések összekapcsolása, ennek a gyakorlati politizálásban való szükségessége vezetett a kisebbségre vonatkozó nézetek elkülönбöződéséhez is. A rendszerváltás első éveit után az erdélyi magyar nyilvánosságban már egyre gyakrabban nemcsak „erdélyi magyarokról” beszélnek, hanem megjelentek az árnyalatok: „méréselt”, „(nemzeti) radikális”, „polgári”, konzervatív, balos, liberális, „posztmagyar”, stb. A nyitást, belső kritikát lehetővé tevő változás annak is köszönhető, hogy megjelentek új érdekcsoportok, új nyilvánossági formák. Egyértelmű, hogy a véleménymásság vállalása manapság már nem lehet politikai és erkölcsi öngyilkosság, mint 1990 és 1993 között. És az is nyilvánvaló, hogy ez nem az erdélyi magyar kisebbség, a közélet „belső demokratizálódásának”, hanem teljesen más (kül- és bel-) politikai folyamatoknak köszönhető.

3. 3. A szellemi elit: retorika és pragmatizmus

A vizsgált időszakban, az erdélyi magyar szellemi és/vagy politikai elit legkomolyabb bírálatát a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Intézete munkatársai fogalmazták meg. Most egy átfogó és részletes bírálatból indulunk ki, amelyet Biró A. Zoltán dolgozott ki 1996-ban.³²

Mindenekelőtt egy általános észrevétel – nem értékítélet, hanem a szerző szellemi, ideológiai, és valószínűleg morális szimpátiáinak a tisztázására szolgál. A szerző és a csoport néhány más tagjának a munkáiban fellelhető a háttérben, alaphangként, egyfajta „plebejus”³³ hit a (civil) társadalom, a hétköznapi emberek, a mindennapi élet, az ehhez kapcsolódó gondolkodásmód fölényében, tartalékaiban. A „magaskultúra” képtelen ezt uralni, megtörni, ezért igyekeznek kihasználni, eltorzítani, stb. Következésképpen ők azt gondolják, hogy mind az elit, mind az erdélyi kisebbségre³⁴ vonatkozó kutatások teljesen félreértik, félreértelmezik a „társadalmat” is, önmagukat is, szerepüket is.³⁵ Biró és társai éppen az ellenkezőjét mondják annak, amit általában az erdélyi magyar értelmiség magáról és a társadalomról gondol. Az elit hallgatóságosan vagy kimondottan azt feltételezi, hogy ő a „nép”-nek, illetve céljainak, értékeinek a képviselője, holott alig tud valamit mindezekről, és nem is tud (akar? képes?) odafigyelni az „alulról jövő” hangokra, véleményekre, problémákra.³⁶ Ez még kérdésesebbé teszi az elit retorikáját saját szerepéről és a nép érdekeiről. Továbbá, lehetővé teszi, hogy a legyengültnek, szétziláltnak tartott (civil) társadalom (újja)építésének a motorjaként képzelje el magát. De, mint a csikszeredaiak figyelmeztetnek, a társadalomnak a kommunizmus veszteseként való leírása csak arra szolgál, hogy magának az elitnek a pozícióját megerősítse. Holott ennek az elitnek nincs semmilyen *tényleges* politikai, kulturális elképzelése.

Biró és kollégái szerint a civil társadalom gyökerei, csirái magában a társadalomban találhatóak. Ezt pedig, minden erre vonatkozó diagnózis ellenére, a korábbi rendszer nem tudta szét-

zilálni, atomizálni. Fennmaradt a mindennapi élet gyakorlatában, a kisebb közösségekben. Nemcsak falun, hanem városban is, hiszen a városlakók nagy része nemrég költözött be faluról, rendszeresen tartja, ápolja kapcsolatait az otthoniakkal. Ezek az emberek nem felejtették el azt a falun még élő tudást, amely lehetővé teszi az informális kapcsolatok, a kooperációs formák kialakítását és fenntartását. Az elitnek azonban nem fog sikerülni valami hasonlót létrehozni. A hatékony, pragmatikus értelmiség reménye nem az effajta értelmiségben van, ennek „magas” politikájában és kultúrájában, látványos, „rendkívüli” döntéseiben és cselekedeteiben. Hanem a mindennapi életet alakító erőkből, a magától értetődőben, a „valós” társadalom rutinszerű cselekedeteiben, a kisléptékű, mondhatni „emberi” tervezésben, a mindennapi élet gyakorlatában, tapasztalatában, tudásában. Tulajdonképpen az itt tárgyalt szöveg kulcsszava – a pragmatizmus – szintén ehhez a gondolathoz vezethető vissza.

A kritika célpontja az úgynevezett „népi” értelmiség és annak diskurzusa. Biró ezt három, szorosan összefüggő témára bontja: a „népi” diskurzus típusa, az ezt fenntartó elit típusa, és azok az intézmények, amelyek létre tudják hozni, és fenn tudják tartani.

A retorika

Biró a „népi” diskurzust absztraktnak, általánosnak, és zavarosnak tartja. Túlságosan magasröptű. Nincs semmilyen kapcsolata a mindennapi élettel, képtelen az ötleteit konkrét tervek, stratégiákká alakítani. Következésképpen képtelen a tényleges cselekvésre és gyakorlati eredmények felmutatására. Ez nem új jelenség – folytatja Biró. Még tartalmi elemeiben is hasonlít az előző rendszer diskurzusára, amely szintén népi elemeken alapult. És annak sem volt semmilyen kapcsolata a valósággal. A „központban” fogalmazták meg, merev volt, de megvolt az a „jó” tulajdonsága, hogy könnyű volt mechanikusan újra- meg újratermelni. Közben az intézmények – a párthoz hasonlóan – a saját életüket élték. Tulajdonképpen majdnem lehetetlen volt megtudni, hogy ki

kicsoda a pártban, mi a funkciója, mivel foglalkozik, stb. És a jelen diskurzushoz hasonlóan a „nép” nevében beszélt, a „néphez”, de nem a népről (azaz annak mindennapi életéről), valós problémáiról, stb.

Ami a régi rendszer diskurzusát illeti, egyetérthetünk azzal, hogy nem a „népről” beszélt – még akkor is, ha úgy tett, mintha a nevében beszélne. Mint már említettük, ez csak gesztus volt. Ha mindezt összehasonlítjuk az 1989 utáni retorikával, akkor a helyzet természetesen más. Ennek ellenére nehezen mondhatnánk azt, hogy a „nép”-hez szól. Ezt egyrészt a parlamenti politizálás mechanizmusával magyarázhatjuk: a politikai küzdelemben „nép”-ről beszélnek ugyan, de a címzett egy másik politikai szereplő. Másrészt viszont a közönség megszólításának nehézségei azzal is magyarázhatóak, hogy ez egy 1989 előtti reflex, és a politikai alternatívák hiányával jár együtt: nem szükséges meggyőzni a választókat, mert a magyar szavazatok magától értetődőek, a választóknak nincs más választásuk. Ez a gyakorlat apátiához vezetett, egyre nehezebb mozgósítani a lakosságot, még a fontos témák esetében is.

Az igaz, hogy a magasstos stílus nem segíti, sőt, időnként megnehezíti a problémák pragmatikus kezelését. De az is igaz, hogy a modern politika kezdeteitől fogva igenis használta ezt a fajta retorikát a nyilvánosságban: a magasstos értékek ködös használata része a nemzetépítési projektnek, a mozgósításnak, a legitimitás kialakításának és újratermelésének. Az ilyen retorikából származó közös vélemények azért fontosak, mert komoly erkölcsi autoritásuk lehet. Nem kötelező, hogy az intézmények gyakorlati tevékenységével bármilyen kapcsolatban legyenek, hogy konkrét célokat tűzzenek ki maguknak.³⁷

Biró szerint, amikor a 19. században megjelent a népi retorika, akkor még nemcsak új volt, hanem pozitív üzenetet is hordozott, mert az egyén számára olyan legitimitást biztosított, amely nem az ősiségből, a gazdagságból, a tudásból származott, hanem magából a diskurzusból. Ez az oka annak, hogy a sajtó olyan fontossá

vált. Ebben is igaza lehet Birónak, de ebben az esetben is azt mondhatjuk, hogy olyan helyzet ez, amely a modern kor bármelyik értelmiségi csoportjára érvényes.

Mint már említettük, Biró szempontját könnyebb megérteni, ha szem előtt tartjuk Mihail Bahtyin demokrácia-felfogását. A beszédelméletről szóló jegyzeteiben³⁸ az orosz szerző a következőket írja: a modern kor embere nem kinyilatkoztat, hanem beszél, azaz amit mond, azt mindig fenntartással mondja. Ez azzal magyarázható, hogy az emelkedett, kinyilatkoztatott műfajok beszédszobjektumai (papok, próféták, stb.) már nem szereplői ennek a kornak. Megjelent helyettük az író, aki teljesen szekularizálta az irodalmat. Ennek köszönhető, hogy minden modern nyelvben megtalálhatók a demokrácia, a szabadság árnyalatai. Ennek a folyamatnak az eredete azonban a népi, profanizáló műfajokban kereshető, amelyek fokozatosan kiszorították a tekintélyelvű szót. Ebben a harcban a tekintélyelvű szó tehetetlen: mivel az az elvárása, hogy áhítatosan ismételjék, és nem hogy továbbfejlesszék, lefékezi a gondolkodást.³⁹ Bahtyin szerint a demokratikus beszéd csak akkor lehetséges, ha dialogikus, nyitott, ha képes felvenni a kapcsolatot más állításokkal, vagyis – saját kifejezésével élve – sokszólamú, „polifonikus”.⁴⁰ Ezzel ellentétben a tekintélyelvű beszéd, kultúra, dialóguson kívüli: csak idézni lehet, de nem lehet rá egyenlő félként válaszolni. Egyszóval, a tekintélyelvű beszéd „monologikus”. A jelenkori beszédből azonban a szent idegen szót valami elűzte. Ez a hatalmas erejű ellenfél pedig nem más volt, mint a nevetés, a nevetésnek a közösségi, össznépi, univerzális jellege, amely nem szétválasztja, hanem összekapcsolja az embereket.⁴¹ A tekintélyelvű, monologikus beszédet, kultúrát tehát Bahtyin a demokratikussal, a dialogikussal állítja ellentétbe.

Bahtyin elképzelése a dialogikus beszédmód diadaláról természetesen inkább vágyálom volt, mint valóság, és személyes tapasztalatai alapján ezt talán ő tudhatta a legjobban. De az is lehet, hogy az adott kontextusban így találta lehetségesnek, hogy kimondja, amit a sztálinizmusról gondolt. A probléma az, hogy egyfajta

mechanikus történelemszemlélet azt mondatja vele, hogy a tekintélyelvű beszéd, mivel nem a fejlesztést, hanem az egyhangú ismétlést várja el, megmerevíti mind önmagát, mind a gondolkodást. Ezt a kijelentést azonban pontosítani kell: hosszú távon semmilyen, a mindennapi tevékenységekhez kapcsolódó beszéd nem képes megőrizni eredeti jelentését – függetlenül attól, hogy mennyire áhítatosan vagy mechanikusan ismétlik.⁴² De az 1989 előtti retorika nem tudott (vagy nem kényszerült rá!), hogy jelentős mértékben megváltozzon, hiszen nem állt kapcsolatban a mindennapi élettel – vagyis olyan gesztusokból állt, amelyeknek nem volt konkrét gyakorlati jelentőségük, vagyis érvényességi keretük nem a hétköznapi életben gyökerezett.

Egy másik probléma: nem igaz, hogy a plebejus beszéd nem lehet tekintélyelvű. Egyrészt azért, mert a modern korban, amikor a legitimitáció legfontosabb forrása a nép, ennek a szava ugyanolyan autoritáriussá válhat, mint bárkié – főként, ha kiszakították a maga körülhatárolt mindennapi érvényességi keretei közül, ahol megvan a maga igazsága, és áthelyezték egy szélesebb, nemzeti (országos) kontextusba. Erre azt lehetne ellenérvként felhozni, hogy ez csak az elit manipulációjának az eredménye. De – másrészt – a plebejus beszéd a saját érvényességi keretei közt is lehet tekintélyelvű. A falusi közösségek, amelyeket általában példaként említenek a „demokratikus” beszédre, a konfliktusmentes életvitelre, teljesen más képet mutatnak, ha figyelmesebben megvizsgáljuk őket. A kooperáció és a szolidaritás mellett mindig ott találjuk a hagyományos hierarchikus belső társadalmi rendet, a szigorú szabályozást és a konfliktusokat.⁴³ Ugyanezt bizonyítja az is, ahogy az idegenekhez viszonyulnak.⁴⁴ A tekintélyelvű szó tehát része lehet, és gyakran része is a „plebejus” rétegek mindennapi életének.

Egy másik kérdés arra vonatkozik, hogy vajon tényleg monologikus volt az elit diskurzusa? Biró szerint igen, mivel két szempontból is autoritárius volt.⁴⁵ Egyrészt azért, mert nem tette lehetővé a hangok többszólamúságát. Csakhogy a beszédmódok pluralitása nemcsak lehetséges volt, hanem létezett is: csak éppen

nem volt semmi értelme. Mint már mondtuk, az alternatív beszéd-mód(ok) egyedüli célja az volt, hogy eltérjen(ek) a hivatalostól – a többi nem számított. Fontos a *gestus* „bátorsága” és esetleg a virtuozitása volt. Az esetleg megjelenő alternatív diskurzusok közötti különbség nem volt igazán fontos: az eltérő vélemények, értékek, értelmezési keretek viszonylag ritkán csaptak össze nyilvános vitákban.⁴⁶

Másrészt viszont – és ez az, ami Biró szerint igazán fontos a mai kontextusban –, mivel az értelmiségi retorikát nem érdekelte publikumának a véleménye. Ráadásul demagóg is volt, hiszen annak ellenére, hogy a nemzet (a kisebbség) sorsáról, helyzetéről beszélt, tulajdonképpen nem érdekelték a „nép” mindennapi életének a gyakorlati problémái, illetve az, ahogy ezek „lenn” megfogalmazódtak.

Bahtyin és Biró felfogása a monologikusról jelentős mértékben különbözik. Míg az orosz szerző egyszerűen mint az autoritárius hatalom diskurzusát elemzi, az utóbbi azt is kimutatja, hogy az értelmiségiek esetében is lehetséges – még akkor is, ha kiszolgáltatott helyzetben vannak. Biró számára mindenki, aki 1989 előtt betöltött valamilyen pozíciót a hivatalos nyilvánosságban akarva-akaratlan újratermelte a hatalom monologikus beszédét. Részéivé vált annak a hatalmi falnak, amellyel mindenki rendszeresen kapcsolatba került a mindennapi életben.⁴⁷ Szerinte az 1989 utáni intoleráns beszédmód éppen ezekben a korábban elsajátított mentalitásokban gyökerezik.⁴⁸

Kétségtelenül sok igazság van ebben. Azonban nehéz ebből a szempontból megmagyarázni, hogyan sikerült az elit jelentős részének megmentenie a becsületét és a pozícióját a rendszerváltás után. Ez a kérdés akkor válik világossá, ha figyelmesebben megvizsgáljuk, hogy Bahtyin (és a pragmatizmus egyes képviselői, hiszen az orosz szerző helyenként ezekkel rokonítható) milyen jelentéssel használták a monologikus diskurzus fogalmát.⁴⁹ A beszéd eszerint lényegét tekintve dialogikus. Minden beszédérintkezés két mozzanattól tevődik össze: a beszélő megnyilatkozásai és

a hallgató megértő tevékenysége. Minden beszédkapcsolat a megnyilatkozások cseréjét jelenti, vagyis dialogikus formában zajlik. Még a magányos töprengés is tulajdonképpen dialogikus felépítésű, valamilyen hallgató megértésére és válaszára számít, egyetértésére vagy ellenvéleményére. Továbbá, a beszédkapcsolatot befolyásolják a potenciális hallgatóság értékelései. Még akkor is, ha a beszélő nem tartja őket számon tudatosan. Mindez akkor tűnik elő a legvilágosabban, írja Bahtyin, amikor valamilyen kérdésben döntünk kell. Ilyen esetekben tudatunk két szölamra bomlik. Az egyik – akarattunktól függetlenül – annak az osztálynak a szempontjával, értékeivel fonódik össze, amelyhez tartozunk. A hang maga osztályunk idealizált, tipizált képviselőjének a hangja. Ha azonban elutasítjuk saját osztályunk hangját, akkor azt egy másik csoport ideológiája alapján tesszük. Ha az egyén elveszíti ezt a belső hallgatóságot, akkor tudata leépül, örültté válik, élményei pedig kívül esnek a nyelvi kifejezés határain. Egy későbbi, 1952–53-ban írt munkájában⁵⁰ Bahtyin már óvatosabb. Minden korban, társadalmi rétegben, családi vagy baráti kisvilágban, ahol az ember felnő és él, a megnyilatkozások tónusát bizonyos tekintéllyel rendelkező emberek, művek szabják meg. Továbbá, a beszédnek mindig van címzettje. Ez nemcsak egy társalgópártner lehet, hanem egy közönség is, vagy akár egy nép, a főnök, az idegenek, sőt, akár „bizonyos meghatározatlan, nem konkretizált *másik* is [...]”.⁵¹ A megnyilatkozás kompozíciója és stílusa attól függ, hogy ki a címzettje, és milyen választ, reakciót, véleményt vár tőle. Az általam előre elképzelt válasz meghatározza az én állításomat is. A megnyilatkozás így egy sajátos drámaiságra tesz szert.

Így viszont az a kérdés tehető fel, hogy ha az emberi beszéd lényegi eleme a dialógus, akkor mi a monológ? Nem lehet egy olyan valami, ami egy teljesen más fogalmi síkon ragadható meg. Tulajdonképpen Bahtyin ebben a szövegében nem is említi meg a monológot. Csak feltételezhetjük, hogy az egy olyan megnyilatkozási forma, amely nem természetes (vagy nem egészséges) módon megtagadja, hogy „másokat” is tekintetbe vegyen, amikor önmagát

építi. Vagyis egy olyan beszédmód, amely nem törődik publikuma reakcióival. Amely képtelen más szavakhoz, mások szavaihoz kapcsolódni.

Befejezőként a következő hipotézist fogalmazhatnánk meg: az 1989 előtti időszakban a közéleti megnyilvánulásoknak egy – ha számszerűleg nem is, de funkcionálisan fontos – része „ambivalens” volt. A nyilvánosság előtti beszédnek kulcsfontosságú eleme, hogy feltételez egy olyan publikumot, amellyel azonosul – ennek az azonosulásnak az alapját képezik azok az értékek, emlékek, vélemények, amelyeket nem lehet világosan megfogalmazni, csak utalni lehet rájuk. Ez lesz a beszéd hallgatólágos, magától értetődő része. Ezt a fajta diskurzust semmi esetre sem nevezhetjük monologikusnak, hiszen egy feltételezett közönség magától értetődő vélekedéseire alapoz, azt használja fel. Kétségtelen, hogy ez a beszéd, Bahtyin fogalmaival élve, dialogikus. A helyzet azonban radikálisan megváltozott 1989 után. Ma a vélemények szabadon kinyilváníthatók, ütköztetni lehet őket, vitázni, érvelni lehet. Összehasonlíthatók, szembeállíthatók más tapasztalatokkal, elvekkkel – és éppen ez az, ami hosszú időn keresztül majdnem teljesen hiányzott az erdélyi közéletből (és még ma is viszonylag ritka az elvszerű, racionális vita). Annak ellenére, hogy egyre több – régebben tabunak számító – állítás megkérdőjeleződik. De ez még mindig nem vezetett dialógushoz. Az egyéni vagy csoportvélemények hangoztatása anélkül, hogy szem előtt tartanánk a lehetséges partnerek reakcióit, még nem dialógus.

A retorika elitje

Ez a diskurzus, folytatja Biró, erős affinitást mutat egy bizonyos embertípushoz. Azokról az emberekről van szó, akik az életük értelmét csak valamilyen széles, lehetőleg nemzeti terjedelmű szervezet ernyője alatt látják. Az másodlagos kérdés, hogy ezek a szervezetek általában annyira központosítottak, hogy bármilyen arra irányuló kísérlet, amely független helyi cselekvési lehetőséget akar kidolgozni, szükségszerűen sikertelen. Tulajdonképpen

alig lehet ilyen próbálkozásokat látni, mert általában arra szorítkoznak, hogy a központban kidolgozott retorikát reprodukálják, minimális kreativitás nélkül. Ez odavezet, hogy a rekrutáció folyamán olyan emberek kerülnek pozícióba, akik csak sémákban tudnak gondolkodni, képtelenek a szabályszegő, innovatív gondolkodásra.⁵² Biró szerint ez odavezet, hogy lehetetlen megkülönböztetni a rejtett, láthatatlan szerepeket a nyilvánosaktól. Az előbbi az igazi szerep, amely meghatározza az egyén helyét az intézményben. A látható szerep a nyilvános szerep, amely eltakarja az illető személy gyengeségét az intézményen belül, vagyis az igazi szerepét. Az a fontosság, amit a nagy intézményben betöltött szerepnek tulajdonítanak – még akkor is, ha ehhez nem társul semmilyen hatalom, ha képtelen befolyásolni a döntéseket, vagy újítani a szerepkörön –, majdnem teljes elvtelenséghez vezet. Következésképpen az illető (helyi) közéleti szereplők aszerint váltogatják retorikájukat, ahogy azt az intézményben betöltött pozíciójuk megköveteli. Ezzel magyarázható, hogy azoknak az embereknek, akik az előző rendszerben fontos szerepet töltöttek be, sikerült hasonló, vagy éppenséggel magasabb pozíciókat kivívniuk maguknak. Ehhez csak annyi kellett, hogy a szocialista retorikát felcseréljék egy másikra (például a nemzetire). A kisebbségek esetében sem történt ez másként. De, teszi hozzá Biró, nemcsak a karrierért folytatott elvtelen harcról van szó. Ezeket az embereket más is motiválja: kétségbeesetten igyekeznek egy szélesebb intézmény keretei közé kerülni, ahol „otthon” érezhetik magukat, ahol megtalálják a helyüket, ahol biztonságban érezhetik magukat.

Mindez úgy válik érthetővé, ha azonosítjuk a legfontosabb társadalmi csoportot, amelyre jellemző ez a diskurzus. Biró szerint ez nem más, mint az elsőgenerációs értelmiségiek, akik még mindig többé-kevésbé kapcsolódnak ahhoz a társadalmi környezethez, amely őket kibocsátotta. A népi retorika azt a hitet erősíti meg bennük, hogy ők még mindig eredeti környezetük – munkás vagy paraszt – közösségük tagjai, és hogy értékeik sem változtak az idő során. Ebből azt a következtetést lehetne levonni, hogy ez a fajta

diskurzus akkor fog eltűnni, amikor ez az értelmiségi réteg sem lesz már közéleti szereplő. Jelen körülmények között erre van is esély, hiszen nem számíthatunk komolyabb arányú elsőgenerációs közéleti értelmiségi megjelenésre. Az értelmiség újratermeli önmagát, és a következő generációk már kevésbé rokonszenveznek a népi értékekkel. Ez azzal is magyarázható, hogy kevésbé érzik bizonytalanoknak a helyzetüket, és így kevésbé követik szüleik intézményes pályáját, illetve diskurzusát. Így a közeljövőben a népi diskurzus el fog tűnni.

Retorikaváltás 1989 után

Sok kelet-európai értelmiségi számára az egyik legzavaróbb probléma 1989 után az volt, hogy – függetlenül attól, hogy a régi rendszer kliensei vagy ellenzői voltak –, az új helyzetnek megfelelően stílust, retorikát kellett váltaniuk, más problémákat, témákat, hivatkozási kereteket kellett kidolgozniuk. Az egész, több-kevesebb bátorsággal kidolgozott elméleti építmény, amely az előző rendszer kritikáját, legitimitásának megkérdőjelezését szolgálta, majdnem ezzel együtt összeomlott. Olyan témák, amelyek az államszocializmus *átfogó* kritikáját célozták, mint például az alternatív szocialista irányzatok, a civil társadalom, a tolerancia, a pluralizmus, Közép-Európa, stb. (az emberi jogok kivételével) eltűntek a napirendi pontok közül. A helyzetet bonyolította az a nyilvánvaló tény, hogy semmilyen, a szocializmust (mind a létező, mind a nem létező változatait beleértve) bíráló társadalmi vagy gazdasági elmélet nem tudta megmagyarázni, hogy hogyan bukhatott meg a rendszer szinte egyik napról a másikra. Hiszen minden korábbi értelmezés éppen a tartósságára, stabilitására, változhatatlanságára helyezte a hangsúlyt. Az összeomlás problémája fel sem vetődhetett.⁵³ Társadalomértelmező érvényességük eltűnt a bírált társadalmi rendszerrel egyetemben. Azt lehetne mondani, hogy – akárcsak a felvilágosodás által kidolgozott kritika esetében⁵⁴ – a kommunizmus krízisének a fel nem ismerése annak köszönhető, hogy a bírálók nem hittek az illető rendszer összeomlásának a lehetőségé-

ben. Úgy gondolták, hogy a bírálatnak nincs hatása magára a rendszerre. És érdekes módon – jellegét, céljait, stílusát tekintve – ez is egy „felvilágosító” kritika volt! Egy másik hasonlóság (vagy talán több is annál) a felvilágosodás kritikájával az, hogy jellegét tekintve erősen utópikus volt, teljesen nélkülözötte a pragmatizmust. Az 1989 előtti elemzések úgy látták, hogy a „jó világ” egyből létrejön, nincs szükség átmeneti időszakra. Tulajdonképpen chiliasztikus, millenárizmusra hasonlatos elképzelések voltak ezek, amelyet csak megerősíthetett egy olyan kapitalizmus- és „jövő”-kép, amely számtalan, sokszor összeegyeztethetetlen, vagy akár ellentmondásos elemek tarka-barka keveréke volt, amelyekről feltételezték, hogy összeegyeztetésük esetén a rendszer számára *harmonikus* működést biztosítanak. Nem ritkán lehetett találkozni azzal a nézettel például, amely szerint a szabad piac és az erős jóléti állam *konfliktusmentesen* összeegyeztethetőek. A „jobb társadalom” úgy (és talán azért) volt „jó”, mert *automatikusan* megoldott minden kérdést, az elvek mintegy maguktól váltak gyakorlattá. Ez a társadalomkép éppen a polgári társadalommal járó konfliktusokat, hosszas egyeztetéseket, kompromisszumokat, és az ezzel járó erőfeszítéseket nem vette számításba. Hogy eredményeket csak idővel és harccal lehet elérni. És hogy a polgári társadalom, a piacgazdaság nem elégít ki mindenkit. Talán itt található azoknak a „modellkövetőnek” nevezhető társadalomépítési, politizálási ideológiáknak a gyökere, amelyet ma „elvszerűnek”, „radikálisnak” is szoktak nevezni, és amely nem számol sem azzal, hogy a politikai célok (különösen az átfogóak) elérése időbe telik, sem azzal, hogy a modellek gyakorlatba ültetése komoly problémákkal járhat.

Mindezen ideológiai és szakmai, elméleti problémák tárgyalása alól az erdélyi magyar értelmiséget éppen az 1989 előtti „ambivalens diskurzusa” mentette fel: egyrészt nem kényszerült arra, hogy eltérjen a hivatalos értelmezésektől, másrészt viszont lehetősége volt arra, hogy fenntartsa és reprodukálja egy „nemzeti” diskurzus egyes elemeit, vagy éppenséggel a rendszer egyes elemeit, amikor egy bizonyos időszakát (például az ötvenes éveket) bírálja. Az

utóbbi változat lehetővé tette a szellemi elit számára, hogy megtartsa „legitimitását”, közönsége hitét és bizalmát.

Következésképpen az ő esetükben a retorikaváltás egyszerű feladatnak tűnt: el kell hagyni a taktikailag elfogadott kommunista bikkfanyelvet, és meg kell tartani az „igazít”. Ez pedig nemcsak a „rólunk” gondolt magától értetődő, vitathatatlan „igazságot” tartalmazta, hanem ráadásul egy olyan folyamatosságot, *hagyományt* kölcsönzött az erdélyi magyarságról szóló reflexióknak, amely csak fokozta az illető retorika értékét. Az 1989 utáni első évek azt az érzést keltették, hogy ez a váltás helyes volt, hogy tulajdonképpen semmilyen komolyabb változtatásra (és a vele járó önreflexióra) nem volt szükség: csak nyíltan és szabadon kellett beszélni jól ismert és széles körben elfogadott „tényekről”, értékekről, elvekről és célokról. De egy problémáról megfeledkeztek: hogy a „demokratikus” politizálás új körülményei között nem elég ellenkezni, ellenzékiné lenni, hanem eredményeket is fel kell mutatni. És 1990 után teltek az évek, de az erdélyi magyar kisebbség egyik fontosabb követelését sem teljesítették. Sőt, bizonyos területeken a helyzet még rosszabb lett, és világossá vált, hogy rövidtávon bizonyos célok elérhetetlenek. Következésképpen a hagyományos retorikára alapuló politikai tevékenység bírálata egyre nőtt – még alulról is.⁵⁵

Jegyzetek

1. Lásd például Biró (1996a, 1996b), Biró – Bodó (1995), a *Governance* egész 3. számát (vol. 6, 1993, július), Greenfeld – Chiroi (1994), Hall (1994), Salat (1996b), Sandu (1994), Veress (1996).
2. Kivételt képez Horváth Ágnes és Szokolczai Árpád könyve a kommunista hatalom felbomlásáról. Lásd Horváth – Szokolczai (1992).
3. A magabiztos szellemi vagy kulturális bürokratáról lásd az 51. lábjegyzetet.
4. Lásd Tismăneanu (1992) és Bauman (1993). Az utóbbi szerint a kommunista hatalom azért bukott meg, mert a vezető elit elveszítette bizalmát a fennálló rendszerben, és a társadalom ezt megérezte, észrevette. Hozzátehetjük, hogy ez is magyarázatul szolgálhat arra, hogy az apparátus sokkal kevesebb meggyőződéssel dolgozott a társadalom „megtérítésén”.
5. Még egyszer: a hatalom elleni heroikus állásfoglalások, tevékenységek szintén gesztusok voltak. De mivel Romániában ezek nagyon ritkán fordultak elő, és főként

nem voltak jellegzetesek, nem látjuk értelmét, hogy itt részletesebben tárgyaljuk őket.

6. Ezt bizonyítja az is, hogy olyan diszciplínák, mint a helytörténet, a művelődéstörténet, a néprajz/folklór egyfajta nemzeti aurát kaptak, és 1989 előtt a hazai piacon bestsellerek voltak. Ma már nem azok, hiszen lehetővé vált egy sor olyan más diszciplína művelése, amely szintén lehetővé teszi a kisebbségről való beszélést.
7. Biró – Gagyi – Péntek (szerk.) (1987).
8. Ez nem hivatalos ideológiát jelent – lásd alább.
9. A diskurzus fogalmát Michel Foucault munkásságából vettük át. Hogy elkerüljük a félreértéseket, itt egy kicsit bővebben kifejtsük a jelentéstartalmát. A *szexualitás történetének* az első kötetében azt írja, hogy célja nem az, hogy valamit szembeállítson (az általa cáfolt) elnyomás hipotézisével, hanem hogy a hipotézist visszahegyezze (a XVII. századtól kialakuló modern társadalmak keretén belül) a szexualitásról szóló diskurzusok ökonómiájába. Vagyis, meg akarja vizsgálni, hogy miért beszéltek a szexualitásról, mit mondtak róla, milyen hatalmi következményekkel. Volt-e valamilyen kapcsolat a beszédformák, a róla mondtak hatalmi következményei és a bennük-általuk megtestesülő élvezetek között? Milyen tudás kialakulásának volt a kiindulópontja ez a kapcsolat? A hatalom-tudás-életvezet rendszernek létrejötté és működése. Továbbá nem az a fontos, hogy igent vagy nemet mondanak a szexualitásra, hanem hogy miként alakítják a diskurzusát. *Vagyis*: megvizsgálja, hogy kik beszélnek róla, hol, milyen nézőpontból, és milyen intézmények tartják nyilván, ösztönöznek arra, hogy beszéljünk róla, és terjesztik a róla mondotakat. Lásd Foucault (1999, pp. 15–16.). Hogy még világosabb legyen, mit értett Foucault a „diskurzus” fogalmán, hadd idézzük egyik legjobb szakértője, Colin Gordon rövid meghatározását:
[...] identifiable collections of utterances governed by rules of construction and evaluation which determine within some thematic area what may be said, by whom, in what context, and with what effect. (Gordon, 2000, p. XVI.)
[...] a létrehozás és az értékelés bizonyos szabályai által uralt olyan azonosítható kijelentés-gyűjtemények, amelyek meghatározzák, hogy egy bizonyos témakörben ki mit mondhat, milyen kontextusban és milyen hatással. (L. J. fordítása)
10. Molnár (1984).
11. Az RMDSZ rövid történetének, belső konfliktusainak, töréseinek remek bemutatását adja Bakk Miklós (1998).
12. Ezek a problémák nemcsak központi, hanem helyi szinten is jelentkeztek. Ezekhez társultak a horizontális és vertikális információcsere zavarai, amelyek néha kritikus pillanatokban bénították meg a szervezetet.
13. Ez a fejezet eredetileg a *WEB. Szociológiai folyóirat* 2002/10. számában jelent meg.
14. Megfigyelhető, hogy a civil társadalom témakörének népszerűsége körülbelül 1992–1993-ban tetőzött a nemzetközi szakirodalomban, majd folyamatosan csökkent. Nálunk a fogalom iránti érdeklődés, a témába vetett remény bizonyos esetekben 1996–1997-ig is eltartott. Sőt, néha még ma is felbukkan, de egyre ritkábban.
15. Nyilvánvaló, hogy voltak más okok is, de az állam iránti bizalmatlanság gyökerei ebben kereshetők. A rendszer csődje a hétköznapi életben az adminisztrációként, igazgatásként felfogott állam kudarcaként jelent meg.
16. Kelet-Európában céljában rokon, hiszen szintén – többek közt – a létező szocializmus kritikájaként működött.
17. Lásd Friedrich – Curtis – Barber (1969), vagy Lipset – Bence (1994). Az utóbbi magyar nyelvű változata: Lipset – Bence (1994a).

18. A román demokratikus sajtó még akkor sem volt hajlandó leszámolni a civil társadalom mítoszával, amikor 1990 júniusában a bányászok betörték Bukarestbe. Ők a bányászok „rendfenntartó tevékenységét” azzal magyarázták, hogy a hatalom manipulálta őket. Ugyanakkor a bányászok meg voltak győződve, hogy a demokratikus ellenzékét nyugatról manipulálják, pénzelik. Egyik fél sem ismerte el a másik tevékenységéről, hogy a spontán önszerveződésnek legalább a csírája megtalálható benne.
19. Lásd Mastnak (1989). A szöveg alapját képző előadás 1987-ben hangzott el.
20. Lásd SOLIDARITY (1981). Az összehasonlítást elvégzi Maurice Glasman (1994).
21. Tismaneanu (1992).
22. Ez az alapgondolat viszonylag általános volt a közép-európai másként gondolkodó értelmiségiek között. Lásd Havel (1991), Michnik (1997), Konrád (1989). Az „igazságban élés” eredeti kidolgozója ebben a közép-európai ellenzéki körben tulajdonképpen Jan Patočka volt, a Charta 77 szellemi mentora (és egyik szövívője). Havel tőle vette át és fogalmazta meg a tétel népszerű (és népszerűsíthető) változatát. A témát máskülönbben Szókratésztől eredeztetik. Michel Foucault számára is az egyik központi kérdés volt – főként munkássága utolsó szakaszában, de nemcsak akkor (Foucault 1983). A cseh és a francia gondolkodó munkásságának döbbenetes párhuzamosságait (hiszen jóformán nem is hallottak egymásról) Szokolczai Árpád dolgozta fel. Lásd Szokolczai (1994).
23. Neveztek még „párhuzamos társadalomnak (esetleg politikának)”, „alternatív társadalomnak”, „alternatív” vagy „ellenkultúrának”, „ellenrendszernek”. Lásd Hankiss (1989).
24. Lásd például a 285–286. oldalakat.
25. Lásd Tismaneanu (1993).
26. Érdemes megnézni elsősorban az akkori értékszociológiai kutatásokat. A magyarországi helyzetről lásd Hankiss (1979, 1982, 1988, 1989). Lengyelországról lásd például Marody (1988) és Kolarska-Bobinska (1988).
27. Lásd Michnik (1977).
28. A példa nem fikatív, megtörtént esetről van szó.
29. Itt most nem tárgyalhatjuk, de a helyzetet még jobban bonyolítja, hogy nagyon gyakran a nem kormányzati szervezetek tulajdonképpeni céljai mások, igazából nem közügyek, a szervezet csak egy álca. Ezt hivatottak érzékeltetni az olyan rövidítések, mint például FANGO (fake ngo), DONGO (donor-oriented ngo), MONGO (money-oriented ngo), MANGO (mafia-oriented ngo), stb. Lásd Mislivetz – Jensen (1998). Ráadásul ezek végképpen megkérdőjelezik a fogalom morális töltetét.
30. Lásd Papp (2001).
31. Lásd például a Szövetség Romániáért, vagy a Polgári Szövetség Pártjának az esetét. Vagy – a legdöbbenetesebb példa – a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt sorsát.
32. Ez egy tervezett kutatás javaslata volt. Kéziratban maradt.
33. Több oka is van annak, hogy Mihail Bahtyin kifejezése itt helyénvaló. Egyrészt, mert az orosz szerző elmélete a „demokratikus beszédéről” és a népi kultúráról alapvetően befolyásolta – még az angolszász antropológiai szakirodalom előtt – Bíró és az egész csoport általános ideológiai-szakmai álláspontját. Következésképpen a kommentárokból mint „magától értetődőt” rendszeresen fogjuk használni Bahtyin műveit még akkor is, ha az illető szövegben Bíró nem hivatkozik rá tételesen.
34. Az erdélyi magyar közéletben hosszabb ideje folyik egy – inkább csendes – vita arról, hogy mi is az erdélyi magyar kisebbség megnevezése. Míg a „kisebbség”, a „nemzeti közösség” az RMDSZ hivatalos diskurzusának része, a „társadalom” inkább kritikai fogalomnak tűnik. A kettő teljesen más érvrendszert, értékeket, és nem utolsósorban bibliográfiát feltételez. Lásd Bíró et al. (1995). Jelen kontextusban az erre vonatkozó terminológiai árnyalatok nem relevánsak.
35. A csoport erre vonatkozó álláspontjának a kritikai bemutatását lásd Lőrincz (1994). Ezt a véleményt máskülönbben a kilencvenes években hangoztatták. Mivel jelen elemzés is erre az időszakra vonatkozik, most úgy látjuk, érdemes újra felvetni a kérdést. Ráadásul nem is biztos, hogy elveszítette aktualitását.
36. Úgy tűnik, Antonio Gramsci hatására hasonló véleményen volt a brazil balos értelmiség a nyolcvanas években. Eszerint az értelmiségi feladata nem arra vonatkozik, hogy tudást szállít a tömegek felé. Hanem sokkal inkább arra, hogy hallgat rájuk, meghallgatja a véleményüket, elfogadja hétköznapi tudásukat, józan észüket. Lásd Osiel (1984), p. 269.
37. Lásd Beetham (1991), p. 137.
38. Bahtyin (1986c).
39. Bahtyin (1986c), pp. 517–518.
40. Bahtyin (1986c), p. 520.
41. Lásd még Bahtyin könyvét Rabelais-ről és a középkor, illetve a reneszánsz népi kultúrájáról. Bahtyin (1982).
42. Klasszikus példát mutat be az életvitel értelmének a rutin eredményeként hosszú távon bekövetkező megváltozására Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus „szelleme”* című könyvében. Lásd Weber (1982a), pp. 286-288, illetve Weber, Max (1978) [1910], pp. 1124-1125.
43. Azonban egy „megállapodott” világban nemcsak a konfliktusok kialakulásának adottak a szabályai, hanem a kezelésüknek is. (Ez még nem jelenti azt, hogy ezek a szabályok igazságosak!) Az 1989 utáni konfliktusok éppen azért torkollhattak erőszakba, mert ezek a szabályok megkérdőjeleződtek, vagy egyszerűen eltűntek.
44. Itt azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy a „másság”-hoz való viszony nem mindig ellenséges. És semmi esetre sem negatívabb, mint egy nagyvárosban.
45. Lásd Bíró (1993a), főleg a pp. 21–22.
46. Néhány kivételt meg kell említenünk. Az egyik a már említett folklorizmus-vita volt, a másik meg a „korunkosok” és a „helikonisták” vitája.
47. Lásd Bíró (1993b).
48. Intoleráns a függetlenebb értelmiségi csoportokkal, illetve a szélesebb értelemben vett társadalommal szemben is.
49. Lásd Bahtyin (pontosabban Bahtyin – Volosinov) (1986d), pp. 143–159.
50. Bahtyin (1986a), pp. 400–411.
51. Bahtyin (1986a), p. 409.
52. Kétségtelen, hogy kiegészítésre szorul annak a (kultúr)bürokratának a képe, aki csak abban tudott „teljesíteni”, hogy mukkanás nélkül engedelmeskedett a központi utasításoknak. Lássuk, milyen portrét rajzol az 1989 előtti és utáni kulturális aktivistáról Adrian Marino. Szerinte ezt az embertípust csak részben jellemzi az „etatista” mentalitás. Ráadásul jellemző még rá az autoritás és a kompetencia sajátos átvétele. A kulturális hivatalnok őszintén hiszi, hogy csak ő fejezi ki, képviseli, és védi a kultúrát, ebben az esetben a román kultúrát. Ez pedig beképzeltséghez, hiúsághoz, arroganciához, vezet, továbbá hajlamos végső, megmáshatatlán döntéseket hozni [...] [L. J. fordítása]
- Az ilyen hivatalnokok tevékenységének a következménye: tönkretett műemlékek, lustaság, a hatékonyság hiánya, stb. Lásd Marino (1996a), kötetben (1996b), pp.

256–299. A kulturális apparatcsik részletes bemutatása meghaladja a jelen kötet kereteit.

53. Az egész kérdéskör részletes tárgyalásához lásd Lipset – Bence (1994).

54. Koselleck elméletét alább tárgyaljuk. Lásd Koselleck (1988).

55. Számunkra az első arra vonatkozó tapasztalat, hogy nyilvánosan, szélesebb közönség előtt bírálják az RMDSZ-t, egy politikai vitaműsor volt, amit 1996. január 21-én sugárzott a Duna Televízió. Az adás során az RMDSZ egyes fontos tisztségviselői válaszoltak a nézők kérdéseire. A legtöbb betelefonáló (egyszerű nézők, nem politikusok) kérdése, hozzászólása arra vonatkozott, hogy az RMDSZ politizálása nem hatékony. A vélemények elsősorban egy olyan politikai irányvonalra vonatkoztak, amely mereven ragaszkodik az előre kidolgozott ideológiájához, céljaihoz és módszereihez, és még a sikertelenség ellenére is képtelen ezeken változtatni.

4. AZ AMBIVALENS DISKURZUS

4. 1. *Magánélet és közélet*

A „belső” bírálat problémája mögött azonban mások sorakoznak. Az egyik legfontosabb – és nemcsak a politikai szereplők, hanem az általánosabb kelet-európai átmenet szempontjából is – arra vonatkozik, hogy miként értelmezik magát a folyamatot, az eseményeket a „mindennapi emberek” a mindennapi életben. Hogyan válnak belsővé az új rendszer értékei, milyen legitimitást tudtak, tudnak biztosítani az elit által javasolt politikai, gazdasági, társadalmi elképzelések, tervek. Ez nem mindig és csak részben múlik a politikai elit, a közvélemény-formálók tevékenységén. Ők 1989 után elsősorban modelleket vettek át, vagy adaptáltak a helyi adottságokhoz. A mindennapi életben viszont csak improvizálásra futja, szélesebb rálátás nélkül és sorozatos csalódások közepette. A közvélemény-formálók igyekezetének sikerét még elősegíthetik vagy gátolhatják többek között bizonyos hosszú távon kialakult pre-diszpozíciók, vagy pedig a hétköznapi élet gyakorlati kényszerei.

Az internalizálás eleve polarizációkat, ellentéteket feltételez, amelyeket az egyéneknek, csoportoknak valahogy fel kell oldaniuk. A mindennapi életben egy sor dichotóm, vagy dichotómként beállított érték között kell feloldani a feszültséget, vagy pedig olyan értelmezési kereteket kell kidolgozni, amelyek lehetővé teszik a konfliktusokkal való együttélést. Kelet-Európában a modern korban a „mi” és „ők”, illetve a magán- és a közélet szférája közötti polarizáció bizonyos helyi, sajátos változatokat öltött. Érdekes módon mind az elmúlt rendszerben, mind az 1989 utániban kiemelt fontosságú volt két szféra, a „hivatalos”, és a „nem hivatalos”,

illetve a „saját” és a „idegen” etnikai (nemzeti) csoport közötti feszültség, és ma is az. Még akkor is, ha jelentésük megváltozott. Nem a konfliktusok valamilyen „világpolitikai jelentőségéről” van szó. Hanem arról, ahogy a hétköznapi életben is fontosak voltak, és ma is azok, hiszen befolyásolták azt, ahogyan a világot, benne elfoglalt helyüket látták, hatással voltak magatartásukra, gondolkodásmódjukra, identitásukra.

A konfliktusok pragmatikus feloldása általában azzal is jár, hogy az illető egyénnek, közösségnek át kell alakítania mindaddig érvényes, koherens, pontosabban koherensnek tételezett érték- és normarendszerét, módosítania kell már beélt életvilágán. Ez általában jelentős erőfeszítéssel jár, de legalább akkora gondot jelent az is, hogy egy ilyen változás addigi világ-, illetve önképük vélt vagy valós koherenciáját veszélyezteti. Kérdésünk az, hogy mi történik, ha különböző okokból a két pólus „kibékítése” hosszú időn keresztül nehézségekbe ütközik,¹ mert nem alakulhatnak ki legitim intézményesült formái? Hogyan hat ez a hétköznapi élet értékeire, az emberek magatartására? Megpróbálják-e feloldani a konfliktusok közti feszültséget, és ha igen, akkor hogyan?

A kérdésekre átfogó választ a jelen kötet keretei közt nem nyújthatunk. Első megközelítésként Katherine Verdery elméletét tárgyaljuk a megosztott identitású kelet-európai alattvaló kialakulásáról, amely szerinte az értékek, magatartási normák inkohereciáját idézte elő. Bemutatjuk, hogy a kelet-európai mindennapi életben ez nem káoszként, kettős erkölcsi mérceként jelentkezik, hanem pragmatizmusként, a hétköznapi környezet által visszaigazolt érvényes életvitelként. Mindezt az erdélyi magyarság körében 1989 előtt kialakult kvázi-ellenzéki beszédmód általános elemzésével igyekszünk bebizonyítani. Erre három példát is bemutatunk: Kányádi Sándor egyes „gyerekversei”, egyes rendszerváltás előtti színházi produkciók (az előadásokat felügyelő bizottság jegyzőkönyvei alapján), és Baász Imre grafikusművész produkciója a Román Kommunista Párt 60. évfordulója „tiszteletére”.

Az 1989 utáni kelet-európai etnikai konfliktusok legérdekesebb értelmezése szerint ezeknek a gyökere a totalitárius rendszerben kialakult kétpólusú személyiség-struktúrájának köszönhető. Katherine Verdery szerint² a kommunizmus abban az igyekezetében, hogy egy teljesen antagonisztikus ellenségképet alakítson ki magának, dichotomizálta az erkölcsi, politikai és társadalmi világot. Annak ellenére, hogy az így kialakított világképet nem mindenki fogadta el, a dichotomizálás lett az a mechanizmus, amely a szubjektumok identitását kialakította, állandóan újratermelte. A hatalom elvárásaitól eltérő módon az „ők”, akiktől a mindennapi életben elkülönbözödtek, nem a „kapitalisták”, a „nyugat” voltak, hanem maga a hivatalos elit, a hivatalos kultúra, stb. A „mi” éppen ezekkel ellentétben alakult ki. Ez azt jelentette, hogy a rendszer értékeit ellenkező előjellel látták el: a hatalom értékei negatívvá váltak, és fordítva, amit a rendszer tagadott, pozitívvá. Ezt az identitást azonban nem lehetett a nyilvánosságban vállalni, emiatt a kelet-európai szubjektumok identitása megkettőződött: létrejött egy „nyilvános én”, amely a hatalom elvárásai szerint jelenítette meg önmagát, és egy „igazi én”, amelyet csak a magánélet szférájában lehetett megjeleníteni. Az utóbbi, mivel a „nyilvános énnel” ellentétben termelődött ki, létét, koherenciáját, a hivatalos énnel köszönhette. Ezt a polarizáló, antagonizáló mechanizmust nem lehetett megállítani 1989 után. Az új körülmények közt, hiába tűntek el a „kommunisták”, a mechanizmusnak új „ők”-re van szüksége, akikkel szemben megfogalmazhatja önmagát. Ezt a szerepet töltötték be Verdery szerint az idegenek, elsősorban a más népcsoportok, és ez a rendszerváltozás utáni kelet-európai nacionalizmus igazi oka.

A bipolaritás kétségtelenül jó magyarázat a nacionalizmusra, a folyamatos határtermelésre, és számos más olyan gyakorlatra, amely intoleráns viselkedésmóddhoz vezethet (de nem föltétlenül). Verdery számára a két szféra hermetikusan el van zárva egymástól, a köztük levő viszony csak antagonisztikus lehet. Ezt az álláspontot azonban – amelyet Benn és Gaus liberálisnak neveznek³ – a magán-

és a közélet viszonyára vonatkozó kutatások cáfolják. Egyrészt, egyfajta történeti relativista szempontból azt bizonyíthatjuk, hogy a magán- és a közélet szférái közti határvonalak változnak időben. Másrészt a két szféra egymásba hatolhat, akár egybe is mosódhat. A kettő közti határ meghatározása nem eleve adott, hanem egy állandó – tág értelemben vett – politikai harc tétje. Harmadrészt léteznek kultúrák, amelyekben egész egyszerűen ezek a szférák nem léteznek, vagy pedig teljesen más a jelentésük. Mindezek betetőzéseként, az elméleti megkülönböztetések sem arra mutatnak, hogy a tudóstársadalomban egyértelmű meghatározásokról lenne szó.⁴

Konkrét helyzetünket illetően, még két megjegyzés kívánkozik ide. Egyrészt egyértelmű, hogy ebben a történeti régióban a két szféra létezett, létezik, és a hétköznapi életben is többé-kevésbé különállóként érzékelik. De a mi szempontunkból nem az egymásba oladások az igazán érdekesek⁵, hanem az, hogy a magánélet értékeit gyakran alkalmazták a közélet szférájában, és fordítva. Az egyik szféra értelmezési kereteit fel lehetett használni arra, hogy a másik szférában előforduló helyzeteket értelmezzék. Ez a külső szemlélő számára mindenképpen kétértelműséghez vezet. Másrészt viszont az eljövendő kutatásoknak szem előtt kell tartaniuk, hogy a kettő közti határvonalak állandó változásban vannak, főként 1989 után.⁶

Mi azonban most nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy „az idő” hogyan oldotta meg a polarizációk okozta problémákat, hanem hogy a mindennapi életben hogyan kezelték a kettő közti komplex viszonyt. Ugyanis úgy tűnik, a polarizáció ellenére számtalan cselekvést, helyzetet nem lehetett egy szigorúan kétpólusú értékrendszerbe beilleszteni, aszerint racionalizálni. A közélet szférája nem mindig jelentette a hivatalos, monoszemantikus, ortodox, engedélyezett „nagyhagyományt”, mint ahogy a magánélet sem mindig a nem hivatalos, esetleg „deviáns”, vagy tiltott „kishagyomány”.⁷ A mindennapi élet sokkal kevésbé volt következetes, mint ahogy azt a tudósok elvárnák. A racionalizálások számtalan eset-

ben éppen azt a célt szolgálták, hogy kijátsszák a kétpólusú értékeléseket, esetleg, hogy rájátsszanak ezekre. És furamód éppen ez a logikai következetlenség tette lehetővé az emberek számára egy *érvényes* és koherens személyiség kialakítását, amely többek között feloldotta a magán- és a közélet szférája közti „formális” logikai ellentmondásokat, és így tette lehetővé egy „értelemmel bírót”, elfogadható világgép kialakítását. Egy elfogadható személyiség kidolgozása és fenntartása tehát megkövetelte a nyilvános élet és a magánélet közti feszültség feloldását.

Ennek a legfontosabb következménye az volt, hogy az értékek, az értelmezési keretek erősen kontextus-függőek lettek. Emiatt a külső szemlélő számára a „kelet-európaiak” viselkedésmódja, gondolkodásmódja számtalan esetben inkoherensnek, érthetetlennek tűnik. Erre máskülönben Verdery is ráérez, de szerinte ez a „szocialista identitás struktúrájának” a következménye:

Self-actualisation in socialist Romania seems to me [...] to have been much more situationally determined than North Americans find acceptable, such that people could say one thing in one context and another in another context and not be judged deceitful or forgetful or mad.⁸

Tehát, bár ugyanarról a jelenségről beszélünk, következtetéseink különbözőek. Verdery azt hiszi, hogy ez egy meghasonlott identitás jele. Holott ez az én nem meghasonlott, és a mindennapi életben rendszeresek voltak az erőfeszítések, amelyek egy elfogadható identitás kialakítására irányultak – még akkor is, ha ezek az erőfeszítések kívülről nézve sikertelenek voltak. Azaz képtelenek voltak egy koherens, következetes értékvilágot, magatartás- és gondolkodásrendszert kialakítani.

A hétköznapi életben azonban nagyon sok mindent nem lehetett egy kétpólusú, koherens értékvilág szerint racionalizálni. Például a szerepek, az értelmezési keretek nem voltak mereven lerögzítve. Az „ők” és a „mi” – például az apparátusbeli hivatalnok és a „hétköznapi ember”, mondjuk egy kérvényező – szerepe eléggé nagy mozgási szabadságot biztosított mindkét fél számára. Főként

persze a hivatalnokok voltak „szabadok”, ők gyakran megengedték maguknak a szereptávolítás⁹ különböző formáit, esetleg megpróbálták „emberi” módon viselkedni de számtalan esetben a kiszolgáltatottságot sem lehetett teljesként és általánosként értelmezni. Éppen azért, mert a mindennapi életben gyakori volt, hogy ugyanahhoz a helyzethez, személyhez, cselekvéshez több értékelést is társíthattak. Gyakran a hivatalos találkozást otthon, vagy szűk baráti körben úgy mesélték el, úgy értelmezték, hogy a kérvényező (esetleg utólag felépített) aktív szerepét kidomborítsák. Hasonló módon, lehetett például a magyar „nacionalista” számára valaki „román, de rendes ember”, vagy „magyar, de hitvány”. Ez, illetve a formális koherencia hiánya, érdekes módon nem vezetett kognitív disszonanciához, identitásproblémákhoz. A cél ugyanis érvényes, a gyakorlatban használható megjelenítési technikák kidolgozása volt, nem egy absztrakt, logikailag koherens rendszer kiépítése és követése.

A továbbiakban az államszocializmus időszakában Erdélyben kialakult hivatalos és nem-hivatalos, a megengedett és a tiltott beszéd közti átjárási gyakorlat egyes elemeit fogjuk elemezni.

4. 2. Az ambivalens diskurzus: a hivatalos és az „ellenzéki”

A hallgatás társadalomtörténetéről írott jegyzeteiben Peter Burke a beszéd hiányát legalább annyira fontosnak tartja, mint magát a beszédet, hiszen annak a tudása, hogy mikor ne beszéljünk, éppen annyira fontos, mint az, hogy mit mondjunk.¹⁰ Nem az irodalmi művekben retorikai fogásként használatos hallgatásról van szó,¹¹ és nem is az egyéni döntések következtében beállt csendről, hanem az intézményesen meghatározott hallgatásról. Jelentése pedig változhat a beszélőtől, a helytől, az időponttól függően, de számunkra most a „hallgatóság”, a közönség a legfontosabb.

Az értelmiség hallgatása, tétlensége 1989 előtt sokszor legalább annyira kirívó volt, mint nyilvános tevékenysége, megnyilvánulá-

sai. Szembeötlő volt, és sokszor legalább annyit beszéltek róla magánkörökben, mint nyilvános megnyilvánulásairól. Mind a megszólalások, mind a hallgatások az 1989 előtti társadalmi világ fontos részei voltak. És mindkettő kapcsolódott egyrészt a „hivatásukhoz”, másrészt egy bizonyos fajta „pragmatizmushoz”. Kelet-Európában 1989 előtt legalább háromfajta hallgatást különböztethetünk meg. Az első a nyilvánosság magától értetődő része, a közös tudásháttér, amelynek nincs szüksége kimondásra,¹² és ami ebben az esetben nemcsak minden kommunikáció alapja, hanem lehetővé tette a szerzők és a szerkesztők „összekacsintását” az olvasókkal a cenzúra háta mögött. Ezt a hivatalos szervek nehezen tudták ellenőrizni, de erőfeszítésekben nem volt hiány. A második a tudatos hallgatás volt, és ehhez most nincs sok értelme magyarázatokat fűzni. A harmadik típus az akaratlan hallgatás volt. Ezt megtörni a magánélet legrejtettebb zugában sem lehetett, mert ennek nem a tiltás, hanem a tudatlanság volt az oka: hiányoztak azok a fogalmi-elméleti eszközök, amelyek szükségesek a társadalom érvelésen alapuló kritikájához. A hatalom gesztusai – amelyek érvényességét, nem legitimitását voltak hivatottak biztosítani! – válaszként szintén gesztusokat kaptak. Ebben az esetben a gesztusok elfoglalták az elemzések helyét.

Úgy tűnik, a totalitárius rendszerek képezik az ideális terepet, ahol Gramsci hegemonia-fogalma, az uralkodó és az alávetett („népi”) kultúra közti megkülönböztetés sikeresen használható. A következő rész azt igyekszik bemutatni, hogy a két kulturális szférát polarizáló megkülönböztetés ebben az esetben nem eléggé pontos.

Elsősorban meg kell állapítanunk azt, hogy egy hatalom nem hoz létre, nem teremt semmiféle „kultúrát”, hanem csak propagál egy kulturális *modellt*. Eszerint 1989-ig a hatalom maga nem hozott létre semmiféle „szocialista kultúrát”. Azt bizonyos közvetítők hozták létre úgy, hogy formát adtak bizonyos hatalmi elgondolásoknak, pontosabban ezek egyes elemeinek. De kétségtelen, hogy a közéletet a központi modell még a legsötétebb időszakokban sem

uralta teljesen. A társadalmi életet (beleértve a magánélet szféráját is) sohasem sikerült teljességében a hivatalos modell szerint értelmezni.¹³ Az engedélyezettség szempontjából a témákat nagyjából három csoportba oszthatjuk. Egyrészt volt egy sor semleges elem (szerelem, természet). Másrészt egy sor téma, ami különböző időszakokban, különböző okokból többé-kevésbé megengedett, esetleg megtűrt volt. Harmadrészt pedig voltak a tabutémák. A három csoport közti határvonal gyakran esetleges volt, és változott, azaz változtatható volt. A legérdekesebbek a közties, megtűrt elemek, mert ezek segíthetnek abban, hogy megkülönböztessük egymástól az uralkodó és a hivatalos kultúrát. Az utóbbi nem más, mint a hatalom által „ajánlott” modell, netán annak „tökéletes” adaptációja, kidolgozása. Az előbbi viszont ennél jóval több; megpróbál olyan témákat is bevinni a közéletbe, amelyeknek a jelenlétét a hatalom, ha nem is bátorítja, legalább megtűri.¹⁴ Ehhez a kategóriához tartozik az a fajta diskurzus, amely úgy próbál tiltott témákat, gondolatokat bemutatni, hogy rejtjelezi a szöveget, és azt kéri az olvasótól, hogy a sorok között olvasson.

Ez a fajta ambivalens diskurzus – amely valószínűleg fellelhető minden olyan rendszerben, amelyben korlátokat szabnak a szólás-szabadságnak – a legjobb példa a hivatalos és az uralkodó kultúra közti különbségre.¹⁵ Számatalan formát felvehet, a szerző fantáziájától függően, de a legáltalánosabb technikák között tarthatjuk számon a következőket: a. a témát megtűrtként mutatják be; b. az ideológiai „ellenfél” véleményét pontosan bemutatják, majd „cáfolják”, mint ellenséges nézetet; c. teljesen ortodox részletek brutális behelyezése egy olyan szövegbe, amelybe nem illenek bele¹⁶; d. a szöveg teljes sifírozása egy koherens szövegben¹⁷.

A cenzúra megkerülésére szolgáló technikák egész tárházát mutatja be Tóth Sándor Gaál Gáborról szóló könyvében.¹⁸ Míg a hatalom monopolizálni akarta Gaál nevét, illetve torzítani munkásságának üzenetét, tanítványai és barátai éppen a hatalom által felállított modelltől igyekeztek kivonni a baloldali filozófust. Az ötvenes években, főként 1953 után, írja Tóth Sándor, általános

gyakorlat volt a „szovjet tapasztalatra” hivatkozni. Ez lehetséges volt még annak ellenére is, hogy a romániai pártapparátus nem akart szakítani sztálinista múltjával.¹⁹ Szintén sikeres megoldás volt, ha egy könyvet úgy ajánlottak kiadásra, hogy megfelelő Zsdanov „jó irodalomra” vonatkozó kritériumainak – holott a tulajdonképpeni cél az volt, hogy kiadjanak egy jó könyvet, amelynek valószínűleg semmi köze nem volt az illető kritériumokhoz.²⁰ Általában az újságoknak, folyóiratoknak olyan szövegeket is be kellett illeszteniük a laptestbe, amelyek a párthoz és programjához való hűségüket bizonyították. És mégis, lehetőségük volt ezeket a szövegeket elkülöníteni a tulajdonképpeni anyagtól: külön nyomtatták őket a lapszám elejére, esetleg más papírra, más betűtípussal, vagy akár más oldalszámokkal (római számok). Sőt, olyan eset is volt, hogy ezek a tartalomjegyzékbe sem kerültek bele. Így próbálták az olvasók tudomására hozni, hogy az illető anyagot nem is nekik szánták, csak kényszerből került a laptestbe.²¹ Ez a kompromisszum lehetővé tette, hogy jó, tartalmas szövegek is megjelenhessenek. Hasonló technika volt az úgynevezett „mozdony” használata: a szerkesztők által kényesnek tartott szövegek, összeállítások elé, esetleg a kötetek elé Ceaușescu-idézeteket helyeztek. Ezek húzták maguk után a többit. Az idézetek és a tulajdonképpeni szövegek közt gyakran semmilyen kapcsolat nem volt. Külön gondot jelentett a két világháború közötti (vagy korábbi) szövegek szerkesztése, hiszen ott tabutémák megjelenését is kezelni kellett. Az egyik lehetőség az volt, hogy az illető kifejezéseket, részeket kitörölték – vagy figyelmeztetés nélkül kicserélték! – abban a reményben, hogy így legalább a szöveg többi része megmenekül.²² A másik lehetőség az volt, hogy ezeket a szövegrészeket, kifejezéseket a jegyzetanyagba helyezték, hiszen ezeket senki sem ellenőrizte komolyan.²³

Érdekes módon a hatalom időnként hasonló módszerekkel élt. Erre azért volt szüksége, hogy a rendszer számára fontos egyéniségekről – elsősorban a klasszikusokról – kialakult képet manipulálja, durván meghamisítsa. Ezek közül a legfontosabbak: az úgy-

nevezett „válogatott művek” kiadása úgy, hogy sokszor a szerzők munkásságának legfontosabb elemei kimaradtak; vagy pedig figyelmeztetés nélkül kihagytak bizonyos kifejezéseket, bekezdéseket.²⁴

Mint ezek a példák is mutatják, a strukturális hallgatás vizsgálata módszertanilag nem egyszerű kérdés. Abbéli igyekezetükben, hogy megértsék a totalitárius rendszereket, a kutatók figyelmét elsősorban a hivatalos diskurzus kötötte le, annak ellenére, hogy ezek elemzése kevésbé eredményes, mint gondolnánk. Ennek az elemzési gyakorlatnak az egyik oka egyrészt arra a megközelítésre vezethető vissza, amely a politikai eseményeket azonosítja a „fontos”, a médiában tág teret kapó eseményekkel, vezetőikkel, politikusokkal; másrészt egy bizonyos episztemológiai kettős standardra. Mint Leo Strauss felhívta rá a figyelmet, egyes, időnként uralkodó filológiai szabályok szerint tilos a sorok közt olvasni, a szövegeknek csak a „megfogalmazott” oldalával szabad foglalkozni.²⁵ Hozzá kell tennünk, hogy ezt a szöveg iránti tiszteletet éppen az uralkodó politikai retorika iránt nem szokták tanúsítani. Ellenkezőleg, ezektől a szövegektől elvárják, hogy legalább annyit takarjanak, mint amennyit megmutatnak. Az eredmény az, hogy egyik esetben sem tartják tiszteletben a szerzői elvárásokat: a szabályszegő szeretné terjeszteni (kódolt) üzenetét, de a befogadók nem találnak semmilyen módszertani alapot arra, hogy tiszteletben tartsák a kérését; az ortodox retorika viszont azt szeretné, hogy befogadói a szöveg manifeszt tartalmát fogadják el, de az utóbbiaknak minden okuk megvan arra, hogy eltekintsenek ettől az igénytől. Nyilvánvaló, hogy a különbség oka az, hogy nincsenek általános standardok, amelyek segíthetnének „objektív” módon eldönteni, hogy például egy filozófus műve kódolt-e vagy nem. Lessing véleménye, miszerint az ókori filozófusok tanításainak van egy exoterikus és egy ezoterikus része, ma már senkit sem vonz.²⁶ Manapság ez az előfeltevés – amely valamikor egy filológiai standard volt – marginális.

És mégis, folytatja Strauss, vannak időszakok, amelyekben egyértelmű, hogy a szövegeket úgy írták és olvasták, hogy tekin-

tetbe vettek egy bizonyos közös tudáshátteret, amely a „rejtjelek” feloldására szolgáló kulcsokat is tartalmazta. A modern korban ez az írástudók társadalmi szerepének az alapvető megváltozásához kapcsolódott a tizenhetedik század közepe táján.²⁷ Mindaddig úgy tartották, hogy a „bölcsek” és a „tömegek” közötti szakadás az emberi természet alapvető velejárója, amit nem lehet neveléssel áthidalni. Következésképpen a bölcsességet csak a tanítványoknak kell átadni, és el kell titkolni mások elől. Úgy tűnik, az emberi természet tekintetében a modernnek optimistábbak voltak, mert szerintük a nevelés igenis lehetséges. A közlés nemcsak a szerző nézeteinek a bemutatását jelentette, hanem nevelést is, amelynek célja az üldöztetés felszámolása. A nevelő célzatú írás, közlés eszerint tulajdonképpen hozzájárulás az emberek felszabadításához.²⁸ Az ilyenfajta kritikának, kontextusának, és eredményeinek alapos leírását nyújtja Reinhart Koselleck.²⁹

Hipotézise szerint³⁰ az abszolutizmus struktúrája, amely az uralkodó és az alattvaló, a magán- és a közkerölcs dichotómiájában gyökerezik, megakadályozta, hogy a felvilágosodás és a felszabadítási mozgalom politikai jelenségként ismerjen magára. Következésképpen a felvilágosodás utópikussá, sőt, képmutatóvá vált, mivel úgy látta, hogy kirekesztették a hatalomból. Olyan utópikus ellentmondásoknak esett áldozatul, amelyeket a gyakorlatban nem lehetett feloldani, és amelyek előkészítették az utat a terror és a diktatúra számára. Koselleck fő gondolata tulajdonképpen árnyaltabb, ugyanis szerinte csak bizonyos országokban (Közép-Európa, Németország, Spanyolország, Franciaország, Olaszország) alakult ki egy olyanfajta abszolutizmus, amely egy sajátos típusú felvilágosodás kialakulásához vezetett: ez, miközben igyekezett megkerülni a cenzúrát és a hasonló kellemetlenkedéseket, az uralkodó abszolutista igényei ellen fordult. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy különböző álcázási, kódosítási, illetve mindenféle közvetett módon hatásos cselekvési módokat találtak ki. Íme, hogy mutatta be Rousseau a politikai kritika eme közvetett módszerét:

Il tourne même avec assez d'adresse en objections contre son propre système, les défauts à relever dans celui du Régent; et sous le nom de réponses à ses objections, il montrait sans danger et ses défauts et leur remède.³¹

Két következménnyel járt ez, és csak az egyik volt előrelátható. Egyrészt arra kényszerítette az abszolutista államot, hogy válaszoljon ezekre az új kihívásokra, és próbálja meg legitimálni önmagát. Ráadásul a kritika csak részben járt sikerrel, mivel az érvek a politikai döntések színhelyén, a kabineteken kívül maradtak. Ennek ellensúlyozásaként kialakítottak egy progresszív történetfilozófiát, amely győzelmet ígért a szellemi elitnek, ráadásul harc és polgárháború nélkül. Másrészt viszont volt mindennek egy előre nem látott következménye is: az álca és a ködösítés magukat a felvilágosodás eszméit is áthatotta.

Az abszolutista állam morálisan felszabadította ugyan az egyéneket, de ugyanakkor megtagadta tőlük a közéleti felelősséget, mivel a magánélet szférájába kényszerítette őket. Ez szükségszerűen odavezetett, hogy konfliktusba kerültek egy olyan állammal, amely az erkölcsöt alárendelte a politikának. Következésképpen az államnak folyamatosan egy erkölcsi ítélőszék vádjaira kellett felelnie. A felvilágosodás eredményeként, a rendi társadalmak felbomlása után, megmaradt az az igény, hogy a politikát és az erkölcsöt igazolni kell anélkül, hogy a kettőt össze tudták volna egyeztetni.³²

Mi volt a kapcsolat az abszolutista állam kritikája és annak krízise között?³³ A legfontosabb problémát az okozta, hogy a felvilágosodás, annak ellenére, hogy ő maga robbantotta ki a válságot, sohasem jött rá tevékenysége politikai jelentőségére. Ennek az oka viszont éppen az általa gyakorolt ködösítő kritika volt, amely elsősorban az utópikus jövőképekből indult ki, nem a jelen eseményeiből. Következésképpen a kritika olyan krízist termelt ki, amelynek nem volt tudatában.

Koselleck felvilágosodás-kritikájának az utolsó eleme arra vonatkozik, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a kor szellemi elitje a történelem tervezésének, amely ugyanolyan fontos témává

válik, mint a természet fölötti uralom. Ezt a viszonyulást csak átveszi a technicista abszolutista állam, amely elkerülhetetlenné teszi az erkölcs és a politika elkülönítését. De a történelem tervezésében a „valóságtól idegen” morális ember a politikumra úgy tekint, mint egy szükségtelen koloncra, amely csak zavarja elképzelései megvalósításában, és emiatt meg kell szabadulni tőle. A politika feloldódik az utópikus jövőtervezgetésekben.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás kritikájának és az abszolutista állam krízisének a legfontosabb elemei a következők voltak: az erkölcs és a politika szétválasztása; az egyénnek nem volt hatalma a közéleti szférában; ez pedig egy olyan történetfilozófiát eredményezett, amely mind az államot, mind a politikát egy erkölcsi, utópikus szempontból bírálta; a technokrata gondolkodás fontossága, amely egyrészt azt tervezgette, hogy megszünteti a politikai tevékenységet, másrészt pedig azt, hogy az egyéneket az új társadalmi renddel „hasznosan együttműködő személyekké” alakítja.³⁴

Mindez nem önmagában fontos. Azok a kihívások, amelyekkel a felvilágosodás szembesült, olyan mentalitásokat, magatartásokat és viselkedési mintákat alakítottak ki, amelyek megjelenésük sajátos körülményeit túlélték. A felvilágosodás nem egyszerűen csak a múltunk, hanem egy olyan jelen, amely elmúlt.³⁵ Ez a megközelítés lehetővé teszi számunkra, hogy a felvilágosodásban ne csak analógiákat találjunk, hanem jelenünk elemeit is.

4. 3. Az erdélyi magyar ambivalens diskurzus

Az ambivalens diskurzust természetesen az erdélyi magyar közéletben is széles körben művelték. A leggyakrabban használt cselfogás az volt, hogy bizonyos kulcsszavakat, szimbólumokat használtak, esetleg olyan témákat tárgyaltak vagy emlegettek, amelyek az olvasókat konkrét utalások, analógiák végiggondolására készítették. Ezeket általában nem kellett megmagyarázni, hiszen a szerző és a publikum olyan feltételezett közös tudására alapoztak,

amelyek elsősorban a kisebbségi kérdés és a demokrácia kérdésére, illetve a kettő közötti kapcsolatra vonatkoztak. Később, 1989 után a kettő közti viszony kibeszéletlen, kidolgozatlan volta komoly gondokat okozott. Befejezésként az 1989 utáni ambivalens diskurzus három példáját mutatjuk be. Az esetek három nagyon különböző területről származnak, különböző helyzetekre vonatkoznak, és különböző volt az üzenetük is.

Kányádi, avagy a közönség hiánya

Az első példa számunkra nem az elemzés mélysége vagy a kódolás virtuozitása, hanem a megjelenés helye miatt fontos: *Napsugár*, „a Pionírszervezet Országos Tanácsának gyermeklapja”. Kányádi Sándor 1987 után itt közölte látszólag gyerekeknek szánt verseit és meséit. Az egyik vers címe *Ne félj*³⁶, és körülbelül a következőt mondja³⁷: a tél a végéhez közeledik, a nap felmelegedik, éled a remény. Még van ugyan jég, de repedezik. Ez mondjuk még gyerekversként is elfogadható. De egyes versek tényleg furcsán mutatnak egy olyan lapban, amely legfeljebb tízéves gyerekek számára készült. Az *Őszi biztató*³⁸, komor hangulatával valószínűleg nem kapott volna helyet egy „normális” gyereklapban: halljuk a harang utolsó kondulását a hegyekben, nincs már amiért itt maradni. Az erdő sír, minden állat elmenekült, minden meg van fagyva. De néhány állat és növény bátorít, hogy nincs még veszve semmi. Tavasszal újra megtaláljuk helyünket itten.

Ez a példa másra is felhívja figyelmünket, nevezetesen arra, hogy a régi rendszer utolsó éveiben sok szerző vagy kilépett a rendszerből (emigrált, elhallgatott), vagy egyre nagyobb hangsúlyt helyezett az „ellenzéki” gesztusra. Az ilyenszerű „pályaváltótársakat”, a mindennapi élet nyomorán kívül csak fokozta, hogy egyes magyarországi körök azt bizonygatták, terjesztették, hogy az erdélyi magyar értelmiség „elárulta a magyarokat”³⁹. Akik úgy döntöttek, hogy Romániában maradtak, két alternatíva között választhatnak: kódolt szövegeket írnak, vagy szamizdatokat adnak ki. Mint említettük, mivel a szerzők a hatalom gesztusaira akartak válaszol-

ni, és mivel egyre nehezebb volt a környező valóságról írni, az értelmiség is gesztusokhoz folyamodott. Ez viszont komolyan befolyásolta a kapcsolatukat a publikummal. Mint Kányádi példája is mutatja, sokszor még arra is hajlandóak voltak, hogy lemondjanak saját publikumukról, annak kialakításáról. Az ambivalens diskurzusnak, a kódolt politikai kritikának egy óvodásoknak és kisiskolásoknak szóló lapban nincs sok értelme.

De hasonló következtetéseket vonhatunk le az első romániai illegális lap (*Ellenpontok*) tevékenységéből is. Az első hat számot alig látta valaki, csak öt-öt példányban készült. A szerkesztők kölcsönadták, majd azok is továbbadták – megbízható embereknek. Nem lehet tudni, hogy ez hány olvasót jelenthet. A hetedik és a nyolcadik szám már ötven-ötven példányban készült, de az emberek tulajdonképpen a Szabad Európa Rádió bemutatásaiból⁴⁰ szerezhettek tudomást a lapról, és csak utána kezdtek el magánkörökben beszélgetni róla.⁴¹ Ez megint csak azt mutatja, hogy kiadása nem volt más egy – nagyon fontos és bátor – gesztusnál: egyrészt önmaguk felé, másrészt a magyarországi demokratikus ellenzék felé (amely számukra valószínűleg nemcsak segítőtárs volt, hanem a közönség egy nagyon fontos része is), és persze a világ felé is. De a helyi olvasóközönség elérése, kialakítása, úgy tűnik, nem volt, és az adott körülmények között nem is lehetett komoly cél. Mivel a rendszerváltás előtti publikumra vonatkozó kutatások hiányoznak, a példák bemutatása itt abbamarad. Mindenesetre, ez a fajta viszonyulás a közönséghez a szellemi elit nagy részének a „civil társadalom” iránti egyszerre tudatlan és paternalista magatartását is megmagyarázhatja.

Másrészt ez megmagyarázza az *Ellenpontok* hatását, amely perverzítésében példaértékű. Az eredeti szándékok szerint bizonyára néhány fiatal hősies akciója kellett volna legyen, amely megmutatta volna, hogy „mi” nem vagyunk más kelet-európai népeknél kevésbé bátrak, hogy az erdélyi magyarok is képesek – mind morálisan, mind intellektuálisan – részt venni a hatalom megdöntésében, hogy egy kultúrát nem lehet hermetikusan elzárni a

világtól, és hogy az okos, értelemmel bíró ellenállás még itt is lehetséges. Továbbá, hogy még létezik szolidaritás, idealizmus, heroizmus, bizalom, és hogy itt is lehet fontos mondanivalót megfogalmazni a világ felé.⁴² A Szekuritáé úgy tűnik jelentős erőket bedobott a „tettesek” felkutatására, közvetve vagy közvetlenül gyakorlatilag az egész erdélyi értelmiséget terrorizálták. Emiatt a lakosság köreiben az illegális lap léte nem az értelmes itteni erdélyi élet lehetőségét, nem a szolidaritás, a heroizmus, a bizalom értékeit erősítette, hanem az ellenkezőjét: az értelmiségi közhangulatot a hisztérikus rettegés, titokzatoskodás jellemezte, már-már mániákusan mindenkiben, főként idegenekben, besúgókat véltek felfedezni. És még jobban megerősödött az az érzés, hogy föltétlenül emigrálni kell, mert ebben az országban értelmesen élni nem lehet. Tehát annak ellenére, hogy az *Ellenpontokat* egyfajta győzelemnek tekintették, főként fiatal értelmiségi körökben bizalom helyett a hangulatot a legmélyebb depresszió, kétségbeesés jellemezte. Ami a szerkesztőket illeti: köztudomásúlag a csapat felbomlott, és még ma is alig kommunikálnak.

Az előadásokat felügyelő (úgynevezett „vizionáló”) bizottság, avagy a hatalom mint közönség

A színházi, zenei, vagy más jellegű előadásokat felügyelő bizottság Kovászna megyében 1983. március 3-án jött létre. Úsz tagja volt az első gyűlés jegyzőkönyve szerint. Tagok: a megyei propagandatitkár, más párhivatalnokok és propagandisták, színészek, újságírók, tanárok, munkások. Célja az volt, hogy végignézze, megtárgyalja, bírálja mindazokat az előadásokat, amelyek a megyében kerültek bemutatásra, a színházi produkcióktól a falusi lakodalmak zenei repertoáráig. Az igazgatóknak, színészeknek, zenészeknek kötelességük volt szem előtt tartani a bizottság minden kritikai megjegyzését. Jóváhagyása nélkül semmilyen bemutatóra nem kerülhetett sor.

Az ambivalens diskurzus elsősorban abban érhető tetten, ahogy a színészek, rendezők vagy szerzők megpróbálnak válaszolni a

bizottság kritikáira. Erre példaként rögtön az első „felügyelt” darab kapcsán kialakult vitát fogjuk felhasználni. A bizottság munkája ugyanis botrányral kezdődött. Megalakulása napján megnézték Sütő András *Pompás Gedeon* című színművének a főpróbáját. A bizottság kritikai megjegyzései egyrészt a színdarabban található vallásos elemekre vonatkoztak. Az egyik javaslat szerint az időnként elhangzó vallásos énekeket dzsesszel kellene félbeszakítani, hogy elveszítsék folyamatosságukat. Az angyalok számát radikálisan csökkenteni kell, és az ifjúság ateizmusát sokkal jobban ki kell domborítani. A mennyországban játszódó színeknek nem szabad semmilyen nevelő tartalma legyen, a vallásos szövegek számát korlátozni kell (annak ellenére, hogy a darabban szatirikusan jelennek meg).

A legkomolyabb kritikák azonban a nemzeti, illetve kisebbségi jellegű témákra vonatkoztak. Ki kellett hagyni azt a részt, amelyben Gedeon azt énekli, hogy „Hol vagytok, székelyek” (de csak ezt az egy sort). Mint a párt propagandatitkára megjegyezte, ezt azért kell kihagyni, mert a közönség esetleg a következő sorra is gondolna. A „boldog Ausztriára” és Ferenc Jósikára való utalásokat is ki kellett vágni. A rendező és a szerző igyekeztek megmagyarázni, hogy ezeket az elemeket arra használták, hogy kidomborítsák a szereplők negatív tulajdonságait: nemcsak a kollektivizálás iránti magatartásukat akarták bírálni, hanem nacionalizmusukat is. A maga szempontjából a propagandatitkárnak mégis igaza volt: ha nem mondta is ki, de tudta, hogy a nemzeti értékek megőrizhetik kifejezőerejüket még akkor is, ha negatív szereplő a hordozójuk. Ráadásul az is megtörténhet, hogy pozitív hősökké alakítják őket. A kritikára, rejtjelezett szövegre éhes közönséget természetesen nem érdekelte a darab koherenciája, olyan elemeket keresett, amelyeket szabadon értelmezhet a maga szája íze szerint, a darab kontextusától és logikájától függetlenül. Ennek akarta elejét venni a propagandatitkár. Rájött, hogy a szerző értelmezése csapdát tartalmazhat, és gondosan kikerülte.

Az idők során azonban, érdekes módon, a legkomolyabb konfliktus a bizottságon belül robbant ki. Ugyanis a bizottság kritikájának tárgyává válhatott bármi, nemcsak a rejtett vagy kimondott mondanivaló, ideológia: a díszlet, a ruhák (az egyik előadásban megtiltották, hogy piros csizmában szerepeljenek, mert ez „értelmezhető”⁴⁴ a színészek teljesítménye, vagy akár maga a darab. Ez néha furcsa eredményekhez vezetett: még olyan klasszikusok esetében is, mint Shakespeare vagy Gogol, a szöveg „értelmezhető” részeit ki kellett húzni. Néha a jóváhagyások is különösek voltak. Szophoklész *Antigonéját* például azért is elő lehetett adni, mert „a darab jó, és már sokszor bemutatták”. Amikor pedig Gogol *Egy örült naplójának* előadását kommentálták, akkor azt hangsúlyozták, mennyire nyilvánvaló, hogy a színész nem szereti a cári rendszert.

A bizottság egyes tagjai egy adott pillanatban fellázdak az ilyen, és hasonló bírálatok ellen. Igyekeztek bebizonyítani, hogy a testület dolga kizárólag a darab ideológiai felügyelete, de a szakmai, művészi kritika már nem, hiszen nem szakmabeliek. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az ideológiai bírálat nem lehet releváns a klasszikusok esetében, másrészt pedig, hogy a művészi tevékenység szabadabbá válhat. És így – bár ezt persze nem mondta ki senki – lehetségessé váltak volna a rejtett, kódolt üzenetek. Ezek fölött pedig a bizottságnak szemet kellett volna hunynia. A keményvonalasok reakciója nem váratott magára: a Szocialista Kultúra és Nevelés Országos Tanácsa kiadott egy rendeletet, amely szerint a bizottságnak kötelessége volt minden szempontból, még művészi szempontból is bírálatokat és tanácsokat megfogalmazni az előadásokkal kapcsolatban. De még a határozat megjelenése után is azzal kezdődött néhány gyűlés, hogy egyesek kétségbe vonták azt a jogukat, hogy a művészek vagy a rendezők művészi teljesítményét elbírálják. Minden egyes alkalommal alulmaradtak a vitában, mivel az „értelmezhetőség” problémájára nem tudtak ellenérveket felhozni. Az előadások egyes részeit (vagy teljes előadásokat) el kellett tüntetni, mert olyan értelmezéseket is kínáltak, amelyek a pártapparátusnak nem tetszettek. Ha valamilyen kétely merült fel egy

részlettel kapcsolatban, a kérdés mindig az volt, hogy „mit értenének a nézők a darabból?”, „hogyan értelmeznék?”.

Egyértelmű, hogy a művészi teljesítményt érintő bírálatok is tulajdonképpen ideológiák voltak. Az évek folyamán az ekként „értelmezhető” elemek száma egyre nőtt, ezek egyre változatosabbak lettek. Problémákat okozhattak a színek (a vörös), az árnyalatok (sötét vagy világos), a hangulat (vidám vagy szomorú), vagy akár a méretek. A bizottság ébersége azonban váratlan eredményhez vezetett: a szigorú ellenőrzést a művészek kihívásként értelmezték, a kesztyűt felvették, és számukra, illetve a közönség számára egy adott pillanatban gyakorlatilag a művészi produkció majdnem minden eleme „értelmezhetővé” vált.

Baász, avagy a reális közönség

A hetvenes évek közepétől kezdve, a hivatalos ünnepeken (május 1. és augusztus 23.) a székelyföldi városok nem számítottak kellemes helyeknek, ahol az ember, ha nem is ünnepel, legalább nyugodtan tölthetné el a szabadnapokat. Ráadásul, miután Sepsiszentgyörgyön néhány diák 1975-ben irredenta felhívásokat tartalmazó plakátokat ragasztott néhány központi épületre, főként ünnepek előtt a város, a közterek tele voltak titkos vagy egyenruhás rendőrökkel.

A Román Kommunista Párt megalakulásának 60. évfordulóján, 1981-ben, többek között a megye képzőművészei számára is egy nagy tárlatot szerveztek. Erre az alkalomra Baász Imre grafikusművész egy két részből álló komplex munkát tervezett. Az egyik egy installáció volt: egy tartórúdra hat véres inget helyezett, és köréjük a padlóra kétfajta röpcédulát szórt szét (ezekből néhányat a falakra is ragasztott). Egyrészt voltak régi, harmincas és negyvenes évekbeli kommunista szórólapok (eredetiek és fénymásolatok), amelyek harcra szólítottak fel a kormány ellen, a kommunizmusért, stb. Másrészt pedig kis, röpcédula alakú plakátok voltak, amelyek a kiállítás megnyitójáról értesítettek. Baász előzőleg Bukarestbe utazott, és ott, a Párttörténeti Múzeumban, vizsgálta meg

az illegális kommunisták szórólapjait. Bár a grafikai struktúra más volt, a meghívókra is ráírta a régi röpcédulák szokásos szövegét: „olvasd és add tovább”.

A munka másik része egy performance volt.⁴⁵ megnyitó előtti éjszakán néhány barátjával körbejárt a városban, és felragasztotta a falakra, hirdetőoszlopokra a kétfajta röpcédulát. Egy idő múlva elkapta őket egy ijedt rendőr, aki azonnal felhívta a központot, jelentette, hogy néhány ember röpcédulákat ragaszt a falakra, és segítséget kért. Hamarosan megérkezett a segítség: nem más, mint a megyei rendőrség és a Szekuritáé parancsnokai.⁴⁶ A röpcézőket bevitték a rendőrségre kihallgatásra. Legnagyobb megdöbbenésükre kiderült, hogy a plakátok szövege nem volt rendszerellenes, és hivatalos jóváhagyással rendelkezett. Állítólag éjjel háromkor a megyei párttitkárt is felhívták, de ő is csak annyit tudott mondani, hogy az egész akció az ő jóváhagyásával történt: elvégre a megnyitó plakátjait valamikor ki kell ragasztani. Baászt és barátait szabadon engedték.

Az akkori idők hangulatához tartozik, a résztvevők bátorságát tükrözi, hogy amikor hajnalban hazaért, Baász azonnal felhívta feleségét (aki akkor nem tartózkodott a városban), és elmesélte neki az egész történetet. Bevallotta, hogy fél, mert megtörténhet, hogy tréfája nem marad büntetlen, akár börtönbe is kerülhet. Valószínűleg ez is megtörténhetett volna. Most azonban szerencsénk volt, az igazságszolgáltatás másképpen működött. Másnap Baászt behívták a rendőrségre, és formálisan bocsánatot kértek.

„Nem a műalkotás esztétikai léte, hanem a módszer vált elsődlegessé” – mondta Baász akkoriban.⁴⁷ Mint már említettük, az installáció és a performance egy egységet képeztek. A kiállítás-meghívók úgy működtek, mint a régi röpcék: az installáció részei is voltak. Ugyanakkor a régi röpcédulákból is ragasztottak éjjel a falakra. Az igazi röpcédulák és az éjszakai akció teljesen összekeverték időt, vonatkozási kereteket, ellenségeket, célokat, értékeket, egy teljesen új egységbe.⁴⁸ A hat fehér ing is problémát jelent. Mit jelképeznek? Az erkölcsi tisztaságot, amelyet beszennyezett az

áldozatok vére? Lehet. De abban az időben a fehér ing mást is jelenthetett: utalhatott az (általában sötét) öltönyre és a nyakendőre. Ezek pedig az „integrált”, a rendszerben a helyét megtaláló személyt is felidéztek, elsősorban a párthivatalnokot és a szekust. Így viszont az egész installáció jelképezte a vérrel bemocskolt „hivatalos” világot, egy olyan kontextusban, amelyben az igazságtalanság elleni múltbeli, jelenbeli harc, mártíromság összeolvadt.

4. 4. Összefoglalás: az ambivalens diskurzus jellemzői

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az absztrakt, koherens erkölcsi rendszer a mindennapi életben lágy, szabadon kezelhető normarendszerré vált, amelyet a körülményeknek megfelelően alkalmaznak. A szereplők, magatartások a helyzeteknek megfelelően más és más jelentéssel rendelkezettek. Ez lehetővé tette többek között a hétköznapi életben jelentkező csapdák elkerülését úgy, hogy közben az egyén vállalható személyiséget dolgozott ki magának, és azt az interakciók során – mind a hivatalos, mind a magánéletben – újra meg újra megnyilváníthatta.

Ez a mechanizmus – amely a moralisták szerint valószínűleg elítélendő – kulcsfontosságú szerepet játszott, játszik, és fog játszani a mindennapi élet két kulcsfontosságú területén. Egyrészt, lehetővé teszi egy elfogadható, pragmatikus önkép és világvélemény kialakítását. Az ambivalens diskurzus olyan sokszínű, „tarka” személyiség alkotómechanizmusává vált, amely számára a koherencia nem logikai, hanem gyakorlati érvényességet jelentett. Másrészt a mindennapi élet konfliktusainak (beleértve a mindennapi életben adódó etnikai konfliktusokat) is elejét veszi, hiszen az ambivalens diskurzus „megszabadít” az őszinteség, a szókimondás kényszerétől, a következetességtől. Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából *mind morálisan, mind pragmatikusan* egységes, elfogadható, és van értelme. Az egység

úgy jön létre, hogy a magán- és a közélet szféráját valamilyen formában folyamatosan egyezteteti – és nem szétválasztja.

Az ambivalens diskurzus nagyon megnehezíti a közvéleményformáló közéleti elit erőfeszítéseit arra, hogy közös, koherens értékeken alapuló, ugyanakkor nyilvánosan és következetesen is vállalt absztrakt közösségeket hozzon létre. Azaz olyan publikumokat, amelyeket könnyű meggyőzni hosszabb vagy rövidebb távú társadalmi, politikai projektek helyességéről. Az egyik ilyen terv a nemzetépítés. A másik ilyen projekt (nem csak) Kelet-Európában, az „átmenet”. Itt azzal a furcsa helyzettel kell szembenéznünk, hogy a rendszerváltás céljai, értékei, normái számos területen, annak ellenére, hogy legitímek, a hétköznapi ember számára nem érvényesek.⁴⁹

Jegyzetek:

1. A tartós átmeneti állapot kérdéséhez lásd Szokolczai (2000).
2. Verdery (1992) és Verdery (1996), a negyedik fejezet: *Nationalism and National Sentiment in Postsocialist Romania*, főként a pp. 92–97.
3. Benn and Gaus *Introduction*, in Benn – Gaus (eds.) (1983).
4. A témát nem tudjuk most részletesen tárgyalni. A magán- és a közélet viszonyának problematikus, ráadásul időben is változó kategóriáiról lásd például Benn – Gaus (eds.) (1983), Maier (ed.) (1987), Coontz (1988), Castiglione – Sharpe (eds.) (1995), Weintraub – Kumar (eds.) (1997).
5. Például az, ahogy az államszocializmus megpróbálta (sikertelenül) uralni, behálózni a magánélet szféráját.
6. Lásd ehhez például Biró – Gagyai (1993).
7. Lásd Burke (1991).
8. „Úgy tűnik, a szocialista Romániában az önkifejezés sokkal inkább helyzethez kötött, mint amennyire azt az észak-amerikaiak elfogadhatónak tartják; annyira például, hogy az emberek egyet mondhatnak egy kontextusban és mást egy másik kontextusban anélkül, hogy álnoknak, vagy feledékenynek, vagy örültek tartanak őket.” Verdery (1996), p. 96 (L. J. fordítása).
9. Lásd Goffman (1981).
10. Burke (1993).
11. Az ókori retorikában tárgyalta többek között Cicero („reticentia”), Celsus („obtentia”). Quintilianus aposztopesziának nevezi. Lásd *Institutio oratoria*, IX. 2, 54–57.
12. Erről lásd Berger – Luckmann (1998), Burke (1993).
13. Hasonló módon értelmezi a kommunista szellemi életet Zygmunt Bauman. Szerinte ez két tengely mentén alakult ki. Egyrészt a rendszer integráló ereje, illetve a

társadalmi integráció odavezetett, hogy az értelmiségiek a politikai hatalommal közvetlen versenyhelyzetbe kerültek. Másrészt viszont a szellemi életet igyekeztek betagolni a rendszerbe, és emiatt próbálták meg a szellemi tekintély központjait a hivatalos struktúrába beolvasztani. Lásd Bauman (1992), p. 162. Az értelmiség beolvasztására, manipulálására vonatkozó általánosan elfogadott nézetet lásd például Tismăneanu (1992) könyvében.

14. A tiltás és engedélyezés sokszor attól is függött, hogy ki írta a szöveget. Egyeseknek joguk volt bizonyos megtűrt témákról írni, másoknak nem. Bátorinak lenni nemcsak „bátorság” kérdése volt.
15. Az ellentétpár másik eleme, az uralkodó és a népi közti különbség már jóval több problémát okozhat. Ha népi mindaz, ami nem uralkodó, akkor vajon Havelt „népi szerzőnek” nevezhetnénk? Csak azért, mert kétségtelenül nem volt „uralkodó” 1989 előtt?
16. Híres példa erre Bahtyin és Volosinov munkája, a *Marxizmus és nyelvfilozófia*, vagy a szépirodalomban is – a hivatalos ünneplés ellenére – annak tekinthető Solohov regénye, a *Csendes Don*.
17. Lásd például Bretter György: *Ikarosz legendája*.
18. Tóth (1997).
19. Lásd Tóth (1997), p. 72.
20. Lásd Tóth (1997), pp. 56–57.
21. Tóth (1997), p. 76.
22. Tóth (1997), pp. 85–86.
23. Tóth (1997), pp. 164–165.
24. Tóth (1997), pp. 123, 140–155.
25. Lásd Strauss (1994).
26. Lásd Strauss (1994), pp. 33–37. Megtörténhet, hogy a megkülönböztetés a tizenhetedik századi szabadkőműves tanításokban rejlik. Az úgynevezett „kettős doktrína” szerint, a vallásnak lehet egy külső burka (az egyszerű emberek hite), és egy ezoterikus belső igazsága (amit csak a beavatottak ismerhetnek). Ez a szempont, gondolták, abban is segíthet, hogy az ókori bölcsék tanításait kibogozzák. Lásd Kidd (1998).
27. Strauss, pp. 40–42. Strauss a „filozófus”-ról beszél, de a kifejezés kitágítása az írástudókra nem lehet ellentétes szándékaival, és jobban megfelel jelen vizsgálódásunk tárgyának.
28. Tóth Sándor könyve Gaál Gábor sorsáról és utóéletéről bemutat egy másik okot, amiért egy szöveget úgy kell olvasnunk, mintha rejtjelezett volna: a szerző iránti tisztelet, a félelmei iránti megértés. Bemutatja például, hogy 1948 után Gaál Gábor gyakorlatilag az állandó fenyegetettség állapotában élt. Tóth Sándor szerint azok a szövegek, amelyek ilyen körülmények között keletkeztek, nem tükrözik a saját gondolatait. Ha valakit az érdekel, amit a szerző tényleg kommunikálni akart, akkor „az általánostól eltérő, sajátos jegyeire figyeljen”. Akkor viszont feltételeznünk kell, hogy a szöveg rejtjelezett, hogy a szerző akarattal helyezett el ott titkos gondolatokat. Lásd Tóth (1997), p. 56.
29. Koselleck (1988) [első német kiadás 1959].
30. Koselleck (1988), pp. 1–2.
31. „[A politikai kritika] meglehetősen ügyességgel sorakoztatja fel bírálatait a fennálló rendszerrel szemben, a Régens személyéből eredő hibák bemutatására; és a felhozott kritikákra adandó válasz örve alatt minden veszély nélkül mutatja be a hibákat és az ellenszereket is.” Rousseau: *Oeuvres Complètes*, tome 93, p. 100. Lásd Koselleck (1988), p. 68.

32. Koselleck (1988), pp. 2–4.
33. Koselleck (1988), pp. 9–12.
34. Ezt Koselleck a szabadkőműves-páholyok szerepének leírásakor mutatja be. Lásd p. 91.
35. Koselleck (1988), p. 7.
36. *Ne félj, Napsugár*, Vol. XXXI, 2. szám, 1987, p. 9.
37. Az irodalomkritika szempontjából biztos elítélhető egy vers ilyen leegyszerűsítő értelmezése, de a jelen elemzés számára ez elégséges. Másrészt ezeket a szövegeket akkoriban így olvasták. Az irodalmi értékek csak másodsorban jöhettek számításba.
38. *Őszi biztató, Napsugár*, Vol. XXXI, 11. szám, 1987, p. 9.
39. Szilágyi (1995), pp. 155–163.
40. Az első lapszám körülbelül 1982 márciusában jelent meg, a SZER augusztustól kezdte el a folyóirat bemutatását.
41. Lásd Molnár (1993), illetve Tóth Károly Antal bemutatása a folyóirat történetéről az *Ellenpontok* című dokumentumgyűjteményben.
42. Személyes tapasztalataim, benyomásaim legalábbis azt a következtetést sugallták, hogy ezek voltak a legfontosabb célok.
43. A most következő bemutatás a bizottság gyűlésein készült jegyzőkönyveken alapul. Jelenleg a Kovászna Megyei Kulturális és Vallásügyi Felügyelőség irattárában található. Egy A4-es formátumú, összesen 200 (számozatlan) oldalas keményfedelű füzetbe írták őket. A jegyzőkönyvek 66 oldalt töltenek be, a többi üres. Itt található minden gyűlés jegyzőkönyve (1983. március 3. és 1989. december 15. között). Sajnos itt csak néhány anekdotikus részletet tudunk bemutatni, amelyek hasznosak jelen témánk szempontjából. Az egész dokumentum sokkal részletesebb, átfogóbb elemzést érdemelne. Elsősorban szépen kirajzolódik a témák, a pártkritika intenzitásának, stb. időbeli változása. Másodsorban, a jegyzőkönyvek ezt a változást *helyi szinten* mutatják meg, és bizonyos esetekben ez jelentősen eltérhet a központban javasolt témáktól. Harmadsorban pedig jobban megvilágítják a helyi hatalom és a szellemi elit közti viszonyt. Ékes dokumentumai annak például, hogy a helyi apparátus egy része békésen ki akart egyezni a helyi szellemi elittel (vagy legalábbis annak egy részével): nem durváskodtak, udvariasak voltak, sokszor egyenesen hízelegtek. Negyedsorban arra vonatkozóan is dokumentumok, hogy miként próbálták a rendezők, színészek kikerülni a kulturális élet bürokratái által felállított normákat, szabályokat.
44. A román kifejezés: „se poate interpreta”.
45. Az akció lefolyását többen is elmesélték, maga Baász is. A különböző változatok között semmi különbség nem volt. Lásd még Chikán Bálint (é. n.), pp. 30–36.
46. Ne feledjük, hogy egy rendkívül fontos hivatalos ünnep előestéjén vagyunk, és a két intézmény vezetőjének nem hétköznapi éberséget kellett tanúsítania.
47. Chikán Bálint (é. n.), 36.
48. Bár ez a fajta játék a formával eredeti volt, arra találunk még példát, hogy a hatalom szimbólumait sikeresen a hatalom ellen fordítják. Sosztakovics például azt meséli az emlékirataiban, hogy a „Leningrád” szimfónia nem az ostrom alatt álló városra vonatkozik, hanem arra, ahogy Sztalin elpusztította a régi Leningrádot és annak embereit. Lásd Sosztakovics (1997).
49. A legitimitás és érvényesség kérdéséhez lásd Weber (1987), pp. 58–60.

5. A LEVELEK

Az a kérdésünk tehát, hogy a kisebbségi helyzetnek, általában az átmeneti időszaknak ezt a közéletben forgalmazott értelmezését a magyar kisebbség elfogadja-e, internalizálja-e egy olyan megyében, ahol többséget alkot. A napilaphoz írt levelek olyan anyagot képezhetnek, ahol ez a kérdés jól vizsgálható. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy itt nem foglalkozunk azzal, hogy milyen hatással vannak a levelek a (helyi) hatalom képviselőire, illetve magára a szerkesztőségre.¹ Egyrészt mert nem úgy tűnik, mintha 1989 után a helyi adminisztrációt különösebben érdekelték volna a lakosok véleménye, problémái. Nincs tudomásunk arról, hogy külön irodák foglalkoztak volna panaszaik orvoslásával. Az újság a levelekkel kapcsolatos – jelentős mennyiségű – munkáját már 1989 előtt sem valakinek a kérésére vagy parancsára végezte. Inkább úgy tekintették, mint kötelező szolgálatot, mint egyfajta szolgáltatást, amelyet el kell végezni.

Másrészt viszont a levelek arra is bizonyítékkul szolgálnak, hogy a velük végzett munka a szerkesztők értelmezési kereteit különösebben nem befolyásolta. A levelek nem a helyi értelmezések miatt voltak fontosak, hanem mert eseményeket, témákat, „konkrét problémákat” tartalmaztak. A helyi hatalom számára pedig azért, mert az újság révén az azokban megjelenő problémákról, eseményekről az egész megye tudomást szerezhetett, és nem azért, mert a „nép” véleményét, problémáit képviselték, vagy mert esetleg javítani akartak volna a saját tevékenységükön. A levelek nem az adminisztrációtól nyerték hatalmukat, vagy mert a „nép hangját” közvetítették, hanem a napilaptól. Az újság nélkül senki számba sem vette volna őket.

A *Háromszék*hez küldött leveleket általában egy ezért (is) felelős szerkesztő vette át, dolgozta fel. Az esetek többségében, még akkor is, ha a borítékon egy másik szerkesztő neve olvasható, vagy ha az eset egy másik újságíró, vagy a jogtanácsos feladatköréhez tartozott, a levél visszakerült ehhez a szerkesztőhöz, aki eltette. Ezt bizonyítják az egyes borítékokra írt megjegyzések is: „átadva X-nek, hogy nézzen a kérdés után”, és esetleg később: „utánanézett”, „megoldódott”, vagy „használtuk”, „cikket írt X és megjelent”, vagy akár „X elfelejtette”, stb.

Egészen 1993 júniusáig a levelek sorszámot kaptak, iktatták őket. Az iktatóban röviden megjelölték, hogy miről szólt a levél, és hogy mi volt az újság reakciója. A probléma megoldása után a levelet eltették, és három évig tartották. Utána, elégették. Úgy tűnik, ez felel meg a hivatalos, törvényes eljárásnak.

Az iktatóban megjelölt dátum megegyezik az érkezés napjával. Mivel 1993 után a levelekért felelős szerkesztő már nem iktatta a leveleket (lévén sok más elfoglaltsága), a levelekben megjelölt dátumot, vagy a postabélyegző dátumát vettük hivatkozási alapul. Ha semmilyen dátumot nem találtunk, akkor a levélcsomóban található előző levél dátumát vettük alapul mint legjobb megközelítést. Ezzel valószínűleg nem követtünk el túl sok hibát, hiszen – mint az iktatott levelek esetében láthattuk – a leveleket rendben tartották.

Az újsághoz küldött levelek száma 1990 és 1994 között több mint 2100.² A kutatás során lehetőségünk volt 2073 levél átnézésére.³ Egyesek elvesztek, vagy egyenesen kéziratként használták őket, tehát nem voltak hozzáférhetőek. Létük azonban könnyen kikövetkeztethető az iktatóból, vagy mert a levelek közt található a tartalom nélkül maradt boríték. Mindenesetre nagyon valószínű, hogy a hiányzó levelek száma elenyésző.

Az átnézett anyag nemcsak leveleket, telefonüzeneteket, a lapot személyesen felkereső olvasókkal folytatott beszélgetések jegyzeteit tartalmazta, hanem egyes intézmények válaszait is (levelek, faxok) a lapban közölt levelekre; rendőrségi üzeneteket; orvosok

egészségügyi tanácsait; jogi tanácsokat, stb. Az írásos dokumentumok nagy részét természetesen az olvasói levelek tették ki. A többi anyagot csak ritkán tudtuk használni problémáink megválaszolásában.

Az újsághoz küldött levelek száma évente körülbelül 330–350. Ennyi volt már 1989 előtt is. Úgy tűnik, a rendszerváltással járó nagyobb szólásszabadság nem befolyásolta radikálisan a helybeli lakosság levélíró kedvét. Az egyedüli kivétel 1990, amikor a laphoz több mint 700 levél érkezett. Az iktatóban a levelek visszafelé egészen 1984-ig követhetőek, de az eredeti dokumentumokat nem őrizték meg, és gyakran lehetetlen az iktató leírása alapján kideríteni, hogy miről is szólt a levél (például: „vélemény”, „jogi tanács”, „faügy”, stb.). Ilyen körülmények között kockázatosnak tűnik az 1989 előtti és utáni levelek összehasonlítása – még a témákat, problémákat sem lehet összevetni.

Az elemzés néha megkülönbözteti a falun megfogalmazott témákat a városiaktól, vagy akár a megyeközpontéitól. Az adatok lebontása egyes falvakra vagy városokra nem vezetett volna sehová. Történelmileg a megye három közigazgatási egységből, úgynevezett székéből áll (Sepsiszek, Kézdiszek és Orbaiszek), illetve egy történelmi-etnográfiai régióból (Erdővidék)⁴, ebben a kutatásban nem volt célunk a regionális különbségek kimutatása. A kutatás témája annyira általános, hogy a (lehetséges) lokális árnyalatnyi különbségek nem fontosak. Néhány levél más megyéből érkezett, vagy akár külföldről – ha a kutatás szempontjából relevánsak voltak, akkor felhasználtuk ezeket is.

Nemek szerint nem lehetett a problémák megfogalmazóit csoportosítani. Egyrészt mert a leveleket gyakran úgy írták alá, hogy vagy az egész névnek, vagy a keresztnévnek csak a kezdőbetűjét írták le. Másrészt, mivel a levelekben lehetetlen valamilyen jellegzetesen „női”, vagy akár „férfi” témát, problémát megkülönböztetni. A sajátosan nemi szerepekkel kapcsolatos témák hiánya a nyilvánosságban természetesen nagyon fontos, de a kutatás keretei ennek a vizsgálatát nem tették lehetővé.

A levélíróknak a foglalkozás szerinti megkülönböztetése valószínűleg sokkal hasznosabb lett volna, de lehetetlen. Egyrészt mert viszonylag ritkán említik meg. Másrészt mert sok ingázó (de akár városi lakos is) egyszerre mondhatja magát munkásnak és földművesnek. Néhány esetben azonban a levél témája éppen a foglalkozáshoz kapcsolódik – munkás a tsz-ben, munkásidentitás, a tanár (tanító) szerepe, stb. Ebben az esetben felhasználtuk ezeket az adatokat.

5. 1. A levélíró olvasó és az olvasói levél mint eset

Egy ilyen kutatás eredményeinek az érvényességét több szempontból is meg lehet kérdőjelezni. Azaz: nem biztos, hogy az olvasói levelek releváns információkat szolgáltatnak a lakosság egy részének az értékeiről, céljairól. Egyrészt ha a hipotézis az, hogy az újság csak korlátozottan befolyásolja a lakosság gondolkodásmódját, akkor miért nem tartalmazza a kutatás a lap tartalomelemzését is (a megfelelő időszakban)? Hiszen akkor összehasonlíthatná a napilap és a levelek értékeit. Másrészt feltételezhető, hogy akik leveleket írnak egy újságnak, nem közönséges olvasók; lehet, hogy inkább speciális esetként kellene őket kezelni, esetleg exhibicionista egyénekről van szó, akiknek a véleménye nem lehet releváns az egész populációra nézve. Amellett fogunk érvelni, hogy a levélírók és az újság közti viszony teljesen más természetű – a helyi kulturális normák szerint az exhibicionizmus tiltott. Harmadrészt valószínűnek tűnik, hogy a levélírók csoportja nem felel meg semmilyen statisztikai igénytel mintának, és így a levelekben kinyilvánított vélemények nem lehetnek relevánsak. A következőekben bemutatjuk, hogy ha valaki ebben a manapság is viszonylag hagyományos régióban belép a nyilvánosságba, akkor bizonyos nagyon szigorú szabályoknak veti alá magát mind a szempontok kiválasztása, mind az érvelés terén.

Két oka van annak, hogy ezt a kutatást nem párosítottuk a napilap témáinak, érveléseinek elemzésével. Egyrészt szem előtt kellett tartani bizonyos „objektív”, főként időbeli korlátokat. Hiszen nemcsak a megyei napilapnak van fontos szerepe a nyilvánosságban forgalmazott szempontok, értékek megfogalmazásában. Minden fontosabb tömegkommunikációs eszköz (beleértve a televíziót is) elemzése lehetetlen lett volna. Továbbá a maximalista megközelítésnek befogadás-elemzéssel is kellett volna párosulnia. Ez pedig nemcsak bizonyos korlátok miatt lett volna lehetetlen, hanem a (nemcsak) Székelyföldre jellemző sajátos helyzet miatt is: a „szociológussal” szembesülve az emberek rögtön szerepet kezdenek játszani, és nem azt válaszolják, amit mint „független”, „szabad”, „saját véleménnyel bíró” egyének „gondolnak”, hanem igyekeznek a szociológusnak az általuk elképzelt elvárásaihoz, egy bizonyos „nyilvánossági korrektséghez” – azaz a „hivatalos nyilvánosságban” forgalmazott „helyes” szempontokhoz – igazodni, alkalmazkodni. Még akkor is, ha a magánéletben, vagy akár a lokális szint nyilvánosságában az illető véleménnyel nem értenek egyet.

Másrészt a napilap tartalomelemzése helyett jobbnak találtuk bemutatni az értelmiség szerepét – ahogy ő maga és a lakosság látja azt –, illetve azokat az értelmezési kereteket, amelyek révén ez a réteg értelmet tulajdonít a környező világnak és saját tevékenységének. William Gamson szerint⁵ – mivel egyes keretek hiányoznak a nyilvánosság diskurzusából – egy keret kulturálisan csak akkor elérhető, ha valamilyen szervezet, vagy az ügyet felkaroló hálózat támogatja. Következésképpen számára a keret eredeti forrása nem a nyilvánosság általában, hanem „az egyéni vagy szervezett támogatók erőteljesebben szakosodott kiadványai”. A jelen kutatás azonban a kereteket nem világos, „elméleti” megfogalmazásuk szerint mutatja be. Egyrészt mert a szakkiadványokban megfogalmazott kereteknek nincs széles körű társadalmi hatásuk. A keretek másként forgalmazódnak. Másrészt mert sok keretet nemcsak a szakkiadványokban, hanem még a nyilvánosságban sem fogalmaznak meg. Harmadrészt mert a keretek jelentésé-

nek van egy olyan szélesebb holdudvara, amelyet az egyszerű, világos, „szakszerű” kijelentés eltorzítana. És szem előtt kell tartani azt is, hogy ennek a vidéknek az értelmezési keretei „folklorizálódtak” – azaz a „magas”, vagy „hivatalos” kultúrából a mindennapi élet kontextusába kerülve (bizonyos fokig) megváltozott a jelentésük. Következésképpen az elemző-értelmező szempont ebben az esetben legalábbis célszerűbbnek látszik.

A levélíró

Már rögtön a legelején kijelenthetjük, hogy a napilapoknak írt levelek szerzőinek zöme „egyszerű átlagember”. Nem rendkívüli egyének, „egyéniségek”, nem exhibicionisták. És nem is próbálnak annak mutatkozni. A levélírók és a lap közti viszony teljesen más jellegű.

A szerkesztő(k) megszólítása, a levelek hangneme általában udvarias, tisztelettudó. Ez természetes is, hiszen a laptól tanácsot, segítséget várnak, vagy pedig intézményeket bírálják, javaslatokat, megjegyzéseket továbbítanak egy olyan fórum felé, amelynek komoly hatalmat és tekintélyt tulajdonítanak. Néhány kivételtől eltekintve a hangnem még akkor is civilizált, tisztelettudó, ha bírálják az újságot. Ne tévesszen meg a levelek többségének a külalakja. Ugyanis a tiszta, levélformátumú papír nagyon ritka. Egyrészt valószínűleg azért, mert íróik tapasztalatlanok az írásbeli kommunikációban, a hivatalos – vagy akár nem hivatalos – üzenetek „elkészítésében”. Egyértelmű, hogy az írásos kultúrának legalábbis bizonyos válfaja nagyon szegényes. Másrészt ez azzal is magyarázható, hogy az 1989 előtti papírhiány még eltartott néhány évet (főleg 1990–1992 között). Az általában használt levélpapír a füzetből kitépott lap. A ritka esetek széles skálája a szabványos A4-es ívtől a barna csomagolópapírig, illetve a színes, akár mintás papírig terjed. Az utóbbi esetekben egyértelmű, hogy valamilyen külföldről kapott, esetleg sokáig tárolt „kincs”-ről van szó, amit a levélíró most használt kedvessége, tisztelete jeléül. Gépelt, netán fejléces levelek alig akadnak. Az írásos kommunikáció ritkaságát

ritka mutatja a kézírás (bár az esetek többségében a levelek különösebb erőfeszítés nélkül olvashatóak) és a levelek stílusa.

A levélíróknak a laphoz és a szerkesztőkhöz fűződő viszonyát nagyon jól ábrázolják a nyitó és záró kifejezések, amelyek gyakran a levelek célját is magukban foglalják.

Nyitó és záró kifejezések

Az első elem, amely a levélírók és a szerkesztők, illetve a szerkesztőség közti viszonyt ábrázolja, a megszólítás. A hangnem általában udvarias. A legtöbb levél a szokásos, „normális” kifejezéssel kezdődik („Tisztelt szerkesztőség”, „Kedves Hölgyem”, „Kedves Uram”, vagy ha egy bizonyos személynek küldik, akkor „Kedves X”). Nagyon sok levélíró azonban más megszólítást alkalmaz, amely a levélírás szabályait mellőzi. Így például „Jó napot kívánok”, vagy

Első sorban is elnézést kérek a zavarásomért a kendre nehezedő tömérdek gond mellett még én is tetézem ezen levelemmel a teendőit.

Sok levél egyenesen a lap vagy a szerkesztők dicséretével kezdődik⁶:

Szeretve-szeretett Háromszék! Megmaradásunkért harcoló fényes eszű értelmiségei, fáradhatatlan országépítő, küzdő, dolgozó két-kezi munkásai!

Viszonylag gyakran megesik, hogy a levélíró nem tudja, mi is a címzett intézmény pontos neve. Megtörténik (nem is egyszer), hogy a levelet a *Megyei Tükörnek* címezik, esetleg a *Megyei Háromszéknek*, vagy egy esetben a „Sepsiszentgyörgyi Újságírók Szövetségének”.

Máskor, mivel a lapot – feltételezett végrehajtóhatalmából kiindulva – azonosítják egy közemberek számára homályos helyi hatalommal, a címzett identitása is homályossá válik. Valószínűleg ezzel magyarázható az, hogy bizonyos esetekben a levélíró kéri a „megyei szervek”, vagy „Kovászna megye jogtanácsosának” segítségét. Az intézmények és a lakosság világa közti szakadékot

mutatja az is, hogy számos levelet a napilapnak küldenek ugyan, de a tulajdonképpeni címzett egy teljesen más intézmény (a nyugdíjosztály, a prefektus, stb.).

Mint később részletesebben kifejtjük, az embereknek komoly problémákat okoz az új intézményi, adminisztrációs rendszerben, az 1989 utáni értékek, fogalmak, jelszavak világában való eligazodás. Nagyon gyakran 1989 előtti kliséket alkalmaznak új helyzetekre. Megtörténik, hogy a szerkesztőt a lehető legudvariasabban „elvtárs”-nak szólítják, pedig ezt „normálisan” az „informáltabb” emberek nagyon barátságosan tartották. Vagy az sem ritka, hogy a levél a rendszer egyértelmű dicséretével kezdődik, de az 1950-es évek stílusában:

Határtalan örömmel fogadtuk a Nemzeti Megmentés Bizottságának emberséges határozatait, mert demokratikus gondolkodásuk vitathatatlan.⁷

A levél és szerzője közti viszonyt szintén nagyon jól ábrázolják azok a kezdőformulák, amelyek a levél célját mutatják be. Először is a szándék az lehet, hogy a szerkesztőkkel, a közvéleménnyel megosszák híreiket, véleményüket, ítéleteiket. Kijelentik, hogy az elhatározásban, hogy megírják a levelet, a témaválasztásban döntően befolyásolták őket azok a szövegek, amelyeket ebben, vagy más lapokban olvastak:

Olvasom a „Brassói lapot” „Evenimentul zilei” a „Háromszéket” melyekbe megjelennek a napi események, ezért gondolom hogy én is leírok két esetet [...]

Az elhatározást gyakran alapos mérlegelés előzi meg:

Az utobbi időbe többször neki ültem, hogy véleményemet közöljem Önökkel. Mikor nagyjából már le irtam amit szerettem volna, arra a meggyőződésre juttam, hogy lehet ez nem is érdeklí önöket és esetleg a közvéleményt.

Míg a szerkesztők gyakran hírességei a helyi nyilvánosságnak, a levélírók – egyes, ritka esetek kivételével – nem számíthatnak arra, hogy az újságírók is ismerik őket. Következésképpen gyakran megpróbálják bebizonyítani, hogy *joguk* van problémáikkal, gondolataikkal, javasolataikkal zavarni ezeket a szerintük elfoglalt, fontos

embereket. Erre a leggyakoribb eszköz az, hogy hivatkoznak régi olvasói státusukra, arra, hogy megbízható, régi tagjai az újságolvasók közösségének, a publikumnak. Vagyis nem betolakodók, joguk van előterjeszteni problémáikat, ötleteiket, javaslataikat, stb.:

[...] mint régi olvasója a lapnak azon alázatos kéréssel fordulok a szerkesztőség jogtanácsosához hogy szíveskedjen engem felvilágosítani miért nincs jogom a T. Sz. nyugdíjra.⁸

Az újság kétségtelenül sikeres volt annak az eszmének az elfogadtatásában, hogy a lap „a népé”, illetve, hogy célja „a nép megsegítése”. Vannak viszont esetek, amikor a levélíró kritikus hangnemet üt meg. Ilyenkor nemcsak azt vehetjük észre, hogy igyekszik valamilyenfajta távolságot „megépíteni” önmaga és a lap közé. Az is megtörténik, hogy a levélíró – a szerkesztők, vagy tágabban egy intézmény szempontjából – „illegitim” módon azonosul a *Háromszékekkel*. Egy esetben például a levél szerzője azért panaszkodik, mert már régebben küldött a lapnak egy cikket, de nem is közölték, és választ sem kapott. Hogy lehet, hogy egy szerkesztőség így viselkedik? De más okai is vannak annak, amiért tisztelettel kell bánni vele: egyrészt mindig előfizetett az újságra, még 1989 előtt is, másrészt pedig ma a sajtó szabad. Szabadsága a „kommunista”, vagy éppenséggel a „központi”, vagy akár „román” hatalom cenzúrájának hiányát jelenti. Ebben az esetben a levélíró kinyilvánítja azt a jogát, hogy bírálhassa a szerkesztőket, akik nem tartják be azt az elvet, amely szerint a lap *az olvasók lapja*. Ez pedig tulajdonképpen azt is jelenti, hogy az újságírók az igazságnak, a közös értékeknek, identitásnak nem letéteményesei, csak kezelői. Mint az iktató is bizonyítja, az illető levélírónak személyesen küldtek egy levelet, amelyben türelmesen megmagyarázták, hogy az illető időszakban nagyon sok volt a kiemelkedően fontos téma, míg az olvasó cikke időtálló problémát dolgozott fel, tehát úgy döntöttek, hogy közlését egy ideig elhalasztják.

Amikor az előfizetések kérdése életbevágóan fontossá vált az újság számára, akkor a levélírók régi előfizetői státusukat hasonló

érvélesekben használták fel. Vagy pedig bizonygatták hűségüket egy jó minőségű lap iránt:

Rendes olvasója vagyok a Háromszék-nek nem mondok le akár milyen ára lesz, mert meggyőződtem hogy nagyon sok esetben megnyugtatót, felvilágosítást nyújt olyan dolgokról amit másképp nem tudnék nem jutnánk hozzá ha ezt a kis élettáblát nem kapnánk meg, minden reggel.

És mégis, az esetek többségében a levélíró – mint a publikum tagja – azért ír, mert segítségre van szüksége. Nemegyszer bevallják, hogy az illető probléma szerintük sem tartozik a lapra, de – a már említett „funkcionális”, vagy jelen esetben „intézményi anal-fabetizmus” következtében – nem tudják hová forduljanak, ki oldhatná meg a gondjaikat.

A „normális” helyzet az, amikor a levélíró tudja, hogy a laphoz fordulhat, és ezért rögtön a kéréssel kezdi. Általában emlékeztetik a szerkesztőket, hogy a lap olvasói mind tudják, hogy az újság rendszeresen válaszol az olvasók kérdéseire, javaslatokat tesz, esetleg segít adminisztratív problémáik megoldásában. És azt is tudják, hogy a problémák egyéni is lehetnek, nemcsak közösségi. Bár, mint látni fogjuk, igyekeznek ezeket az egyéni problémákat úgy bemutatni, mint(ha) tágabb érvényességűek lennének. Íme egy példa:

A Háromszék újságból már többször olvastam olyan cikket, amelyben szót emeltek az olyan falusi emberek érdekébe, akik csökkent munkaképességük miatt nem tudták elvégezni a kötelező munkanormát a Termelőszövetkezetbe. Így aztán nem részesülhetnek egyéni parcellába, sem öregségi nyugdíjba.

Néha – de elég ritkán – megpróbálják emlékeztetni a szerkesztőket, hogy személyesen is találkoztak már, beszélgettek, hogy jól ismerik egymást:

Mint régi beosztottja [a főszerkesztőnek], még a rajoni időkből, bátorodom felkeresni egy kéréssel.

Nem gyakran ugyan, de az is előfordul, hogy a levélíró (ezek érdekes módon mind férfiak) úgy érzi, hogy a helyi eseményekre, történelemre, stb. vonatkozó tudása, kompetenciája, véleménye

kulcsfontosságú. Ezért kéri a szerkesztőséget, hogy látogassa meg őket egy újságíró, akivel megoszthatják a köz számára is fontos tudásukat. A hasonló kérések azt is magukba foglalják, hogy bár az újságírók megbízható, kompetens szakemberek, ráadásul „jó magyar emberek”, rászorulnak a helybeliek segítségére, ha helyi (különösen falusi) információkra van szükségük (ezt a viszonyulást tulajdonképpen a lap is mindig bátorította). A következő esetben a levélíró felsorolja a falu gondjait. A kocsma egy éjjel meggyült, olyan volt, mint Temesváron (feltehetően a forradalom idején). Senki nem gondoskodik semmiről, mintha nem is létezne helyi tanács, rendőr vagy éjjeliőr. Az utcák nincsenek kivilágítva. Valaki jöjjön gyorsan, mert olyan, mintha nem is léteznének törvények.

Néha a hivatalos iratok megírásában való járatlanság, illetve a szándék, hogy azért betartsanak valamely általuk nem ismert szabályokat (amelyeknek a létezéséről azért meg vannak győződve) oda vezet, hogy a levelet a számukra – valószínűleg egyedüli – jól ismert fordulattal kezdik:

Alulírott S[.] B[.], Bölön [cím] alatti lakos, mint évtizedek óta pontos előfizetőjük és olvasójuk (beleértve a Tükör újságot is) úgy az én személyes mint a bölöni olvasók nevében, azzal a kéréssel fordulunk Önökhöz, hogy sziveskedjenek [a heti tévéműsort a pénteki számban közölni.]

Vagy:

Alulírott Sz[.] T[.], Sepsiszentgyörgy, [cím] alatti lakos a Háromszék rendszeres megrendelője.¹⁰

A hivatalos kérvényklisének a „létező, ismert legjobbikként” való használata főleg akkor döbbenetes, ha a levél nem tartalmaz semmilyen kérést:

Alulírott Sz[.] J[.] Márkosfalvi lakos mennyire megnyugtató volt, [hogy a megye helységeinek nevét újra magyarul kezdték írni]¹¹

A levél befejezése valamivel kevesebb problémát okoz. A kapcsolatfelvétel, úgy tűnik nehezebb, mint annak megszüntetése. Ami a tartalmat illeti, nem hoznak semmi újat. A leggyakoribb az általános kifejezés: „Tisztelettel...”. Vagy íme, egy szép változat,

amelyben láthatjuk, kinek tartozunk tisztelettel és kinek bizalommal:

Mély tisztelettel és Istenben bízva: M[.] A[.]

Általában megismétlik a kérést: az újság vagy oldja meg a problémát, vagy járjon közbe a levélíró érdekében. Néha megismétlik a lap iránti hűségüket: „Maradok lapjuk olvasó (előfizetője)”, „Szeretettel és figyelemmel olvasom minden számát, és elteszem az utókornak!”, vagy

hogyan lankadatlanul, kitartó munkával továbbra is tudják ápolni, erősíteni a közös érdekünket, egységünket, a célunknak megfelelően.

Gyakoriak a jókívánságok ünnepek (karácsony, újév) előtt. Vagy ismételt bocsánatot kérnek a levél rendetlen külalakjáért, a kézírásért, a helyesírásért, a zavarásért.

A fenyegetések, a régi rendszerrel való együttműködéssel való vádaskodás nagyon ritka. Ha előfordulnak, akkor a levél valamit bírál, és a levélíró így próbálja – tulajdonképpen egyfajta zsarolással – rávenni a szerkesztőséget, hogy közölje véleményét. Egy esetben a levélíró azzal fenyegetőzik, hogy kihívja a tévériportereket. Vagy:

Tudom, hogy leveletem nem közli a szerkesztőség mert eddig a „Tükör” újság az elvtársakat védte most pedig az úrat védi.¹²

Néha, valószínűleg idősebb levélírók esetében, az 1950-es években divatos befejező szövegek is előfordulnak: „Harcolunk a Békéért!”, „Világbékét kívánok!”, vagy egy kicsit átalakítva, „Éljen a Szabadság!”, „Éljen a demokrácia és a szabadság!”, „Éljen a szabadság, a becsület, a testvériség!”, stb.

Külön probléma az aláírás. A levelek zömén ott az aláírás és a cím, a levélíró tehát azonosítható. Ez valószínűleg a levelek nagy részének a jellegével is magyarázható: kérések, amelyek sokszor személyes gondok orvoslására vonatkoznak, tehát a név és a cím feltétlenül szükséges. Általában a kritikai megjegyzéseket, véleményeket tartalmazó leveleket is aláírják. És mégis, felvenni a kapcsolatot a lappal, belépni a nyilvánosságba nem éppen olyan

könnyű. Az emberek boldogok lennének, ha véleményüket, megjegyzéseiket nyomtatásban láthatnák, de teljes névvel, identitással a nyilvánosság elé, a rivaldafénybe lépni már fölöslegesnek, vagy inkább zavarónak tűnhet. Nem kevés ember esetében jó néhány évig 1989 után nyomós ok volt a Szekuritátétól való félelem. Az újság több mint egy éven át valóságos kampányt folytatott, hogy rávegye az olvasókat: írják alá leveleiket. Ugyanakkor igyekeztek meggyőzni őket, hogy ha úgy kívánják, akkor nevüket nem nyomtatják ki. Végül, olyan esettel is találkozhatunk, amelyben a levélíró, talán azt próbálván érzékeltetni, hogy egy egész város (ráadásul egy erdélyi, nem egy regáti város) nevében írta levelét, így írta alá: „Kovácsna, Erdély”.

Végül bemutatunk egy levelet, amely eltekint a szokványosnak tartott normáktól (főleg ha a nyilvánosság egyik intézményéről van szó). Nyers, célratörő, és egy olyan magabiztosságot tükröz, amely általában inkább a magánéletre jellemző (és nem egyszerű emberek közéleti „szereplésére”). Ráadásul valószínűleg megfelel a kelet-európai emberről kialakult közkeletű képnek: mélységesen bizalmatlan, tiszteletlen az állami intézményekkel szemben, függetlenül attól, hogy központiak vagy helyiek. Büszke arra, hogy okosabb, akár ravaszabb, mint a hatalom emberei. Kész mindent megkérdőjelezni, a „maga igaza” szerint értelmezni. A köznyelvben nagyon nagy gyakorisággal fordul elő, hogy az „igazat” és az „igazságot” összemossák: a kettő valahogy összeolvad egy új fogalomba, amely mindkettőt tartalmazza. Ilyen például az a kifejezés, hogy „az én igazam”. Egy olyan átmeneti időszakban, amelyben az igazságosság nemcsak absztrakt erkölcsi, jogi keret, amely biztosítja egy új, netán modern társadalom létrejöttét, hanem egyúttal, sőt, elsősorban forradalom is – revolúció – azaz visszatérés egy régebbi, jónak tartott állapothoz, vagyis egy történelmi igazságtétel (a föld, a tulajdon visszaszolgáltatása, egy régi politikai, erkölcsi rendszer visszatérése, stb.), akkor valakinek az „igaza” azt is magában foglalja, hogy ügyét, „igazát” dokumentálni, bizonyítani tudja. Valakinek az „igaza” dokumentumokon alapszik, bizonyítékokon.

Persze ezek közé tartozik a közösség emlékezete is. Kitalált példával: „mindenki tudja, emlékszik, hogy az én földem ettől a fától eddig a patakig terjedt”. Ami a *Háromszék*hez való viszonyt illeti, a levél ambivalens: a lapot elfogadja mint hatalmi tényezőt, akár a hatalom döntéseinek értelmezésében, ugyanakkor egy bizalomra méltó partner. Íme az egész levél:

A helyi szerv úgy mondja – a Földtörvény szellemében visszaadott 10,00 Ha-ba beleszámít a belsőség is.

Én a törvény 22-es szakasza alapján nem úgy értelmezem.¹³

A „személyiség” korlátai

Mint már bemutattuk, a levélírók a legtöbb esetben tanácsot kérnek, rosszul működő intézményeket bírálják, vagy valamit javasolnak. Mindezt egy olyan közegben, amelyet szeretnek, tisztelnek, és amelynek komoly hatalmat és autoritást tulajdonítanak. Elvégre mind a szerkesztők, mind az olvasók felfogása szerint a lap egyik legfontosabb feladata az, hogy egyrészt eligazítsa az olvasókat egy számukra sokszor ismeretlen intézményrendszer működésében, másrészt hogy közvetítsen az egyének és az intézmények között.

Az önmotogató, az erős egyéni vélemény előtérbe helyezése már azért is nagyon ritka, mert az hagyományosan az értelmiségi szerep része. Ez pedig általában nemcsak képesítés (diploma) kérdése, hanem a választott pályától is függ. Az erdélyi magyarság körében az „értelmiségi” szerep elsősorban még mindig a „humán” pályákhoz kötődik.¹⁴ A közmegítélés szerint egy mérnök – például – akkor válik értelmiségivé, ha a nyilvánosság szférájában is megjelenik és ott bizonyos értékeket, eszméket forgalmaz. Röviden: akkor, ha a szűk szakmai kérdéseket képes *közügyként* egy szélesebb nyilvánosság elé tárni. És ezzel is bizonyítja, hogy érdekli, foglalkoztatja „népe”.

A helyzet azonban távolról sem ennyire egyszerű. Ha a „levélíró” csak leírni, körülírni lehet (lásd alább), de egyszerű, egyértelmű kategóriává konstruálni már nem, akkor ez vajon nem azért

van, mert nem képviselnek semmit, ami rajtuk túlmutatna? És akkor a leveleknek semmilyen társadalmi relevanciájuk nem lenne? Vajon ennek az évi 250–300 levélíró személynek a problémái, gondjai, az a mód, ahogyan ezeket megfogalmazzák, érvényes-e egy több mint 230 000 fős lakosságra? Vagy ez csak egy alaktalan, homályos halmaz, egy absztrakt és strukturálatlan tömeg (nem közösség), amely nem termel jelentéseket, illetve amelyben nem érdemes jelentést, értelmet feltételezni és keresni? Ahol minden értelmezés eleve lehetetlen?

A megoldást nem az képezi, hogy az alaktalan tömegről „bebizonyítjuk”, hogy statisztikailag is elfogadható minta, illetve ha a levelekből megpróbálunk statisztikai módszerekkel mintát létrehozni. Hanem sokkal inkább az, ha megvizsgáljuk, hogyan tárgyalják, építik fel a témákat, illetve, hogy milyen pozíciót alakít ki magának és „ügye” számára a levélíró.¹⁵

A probléma kulcsát itt az jelenti, hogy ebben a részlegesen modernizált, kvázi-archaikus régióban az emberek mentalitása mélysegesen „folklorisztikus”, pontosabban „közösségi”. Erősen korlátozott a lehetősége annak, hogy az egyéni vélemény eltérjen egy – létező vagy feltételezett – közvéleménytől. A közvetlen szociális világ közös, általánosan elfogadott véleményei alapján ítélik meg a helyzeteket. A reakciók szabályozottak: minden normálisan szocializált személy tudja, mit kell mondania, hogyan kell reagálnia egy bizonyos helyzetben, mi a közösségileg elfogadott véleményektől, normáktól való eltérés tolerált mértéke, milyen esetekben van kötelező szabály, és milyen esetekben megengedett az úgymond teljes egyéni eltérés lehetősége. Általában elmondhatjuk, hogy a nyilvánosságban az egyéni véleményeket is igyekeznek úgy tálni, mintha azok megegyeznének a közösség véleményével; és nem mint „egyéni”, „eredeti” véleményeket fogalmazzák meg őket. Bizonyos túlzással azt is lehetne mondani, hogy ebben az esetben még egy levél is releváns lehet.

Ez persze nagyon sarkított állítás, amely nem tartja szem előtt a vélemények közti sokszor jelentős eltéréseket, a falvakban is

létező konfliktusokat. De azt hiszem, mégis ebből az alapállásból kell kiindulni, amelyet azért még lehet finomítani később. Az olvasói levelek tulajdonképpen nagyon ritkán reagálnak más olvasói levelekre. Nagyon kevés olyan közügy vetődött fel, amely körül viták, véleménycserék alakultak volna ki. Ez azt is bizonyíthatná, hogy jogos a közvélemény mindenhatóságának a hangsúlyozása. A magyarázat azonban szerintem valahol máshol található. Nem arról van szó, hogy a mindennapi életben nincsenek konfliktusok, hogy az egyének nem alakítanak ki „egyéni”, „magán-”, „eredeti” véleményeket. A problémát inkább a nyilvánosságban előforduló konfliktusok hiánya jelenti a „nyilvánosság”, az „absztrakt közösség” előtt. Az utóbbi esetben – azaz az „absztrakt közösség” előtt – az egyéni vélemény csak kivételes esetekben jelenik meg mint eltérés mindennapi közössége véleményétől. Valószínűleg azért, mert az „absztrakt közösség” véleményét a mindennapi élet közössége megkérdőjelezheti, míg ez fordítva lehetetlen. Egy kvázi-archaikus közösségben az absztrakt közösség véleménye legitim módon nem kérdőjelezheti meg a lokális kisközösség véleményét, annak érvényességét.

Következtetésként elmondható, hogy bár a témák, problémák egyéni helyzetekből, személyes tapasztalatokból indulnak ki, „közös(ségi)”, „társadalmilag elfogadható” ügyekké kell konstruálni őket két viszonyítási csoport, két érvényességi szféra számára. Egyrészt adott egy gyakorlatilag rurális jellegű helyi mindennapi közösség, a saját szabályaival, normáival, elvárásaival, véleményével. Másrészt a levélírónak szem előtt kell tartania, esetleg ki kell találnia újságolvasói tapasztalata alapján az újság, a szerkesztők, az absztrakt nyilvánosság normáit, elvárásait. Ezért emlékeztetik a szerkesztőket olyan sűrűn arra, hogy mit írtak, mit ígértek, tettek, hogyan segítettek más embereken. Mindezek a technikák arra való, hogy kialakítsanak egy közös terepet, a kommunikáció alapjait, amelyeket elfogadva – gondolja valószínűleg a levélíró – a lap nem hátrálhat meg, nem veheti semmibe levelét megszegés nélkül, míg a levélíró, ha akar, meghátrálhat (szintén anélkül,

hogy megszegyenülne), vagy akár támadásba is lendülhet, ha úgy érzi, hogy a szerkesztők nem tartják be a játékszabályokat.

A levél és az eset felépítése

A folklorisztikus, közösségi mentalitásra vonatkozó problémát még összetettebbé teszi a kontextus, amelyben a vélemények megjelennek – azaz a napilap. A vizsgált időszakban a romániai magyar sajtóban általános szokás szerint a magyar kisebbségen belüli viták, konfliktusok tilosak voltak a nyilvánosság, a publikum, az „absztrakt közösség” előtt. A lap egy egységes regionális, sőt kisebbségi „közösség” jelképe, és nem egy személytelen, semleges közeg, amely bemutathatja a vélemények változatosságát, netán konfliktusát. Az olvasótábor nem tanulta meg mérlegelni és elfogadni, tisztelni a neki nem tetsző véleményt. Ha a levélíró konfliktusokat mutat be, éppen mivel hajlamos arra, hogy saját véleményét közvéleményként állítsa be, míg a „másikat” egyedi marginálisként (vagy egy gonosz csoport, például a kommunisták megszemélyesítőjeként) kezeli, a toleráns, racionális, érveken alapuló vita nem lehetséges.

Emlékezzünk arra, hogy a megye többségében rurális, területén csak négy – kisebb – város található.¹⁶ Három közülük ma is inkább túlméretezett falura emlékeztet, ahol az emberek zömében ismerik egymást. Sepsiszentgyörgy lakossága ugyan jelentősen megnőtt a hetvenes évek óta, de az új lakosok nagyrészt faluról költöztek be, ők is még mindig őrzik „hagyományos” mentalitásuk egyes elemeit. A régi szentgyörgyiek pedig még ma is ismerik egymást legalább látásból vagy hallomásból.

De az emberek – főként ha a közélet egy médiumával kommunikálnak – nemcsak a mindennapi élet konkrét közösségében kialakult véleményeket követik. Még akkor sem, ha a levelet nem kiadásra szánták, illetve ha az csak egy kérést tartalmaz. Az újság, ennek stílusa, az általa felvetett problémák egyre inkább ilyen viszonyítási keretté válnak. Már 1990 elejétől jelentkeztek olvasók, akik megpróbáltak nemcsak leveleket, hanem helyi eseményekről

cikkeket, riportokat, politikai, gazdasági jellegű eszmefuttatásokat, sőt verseket közölni újságunkban. Általában nem sikerült közölhető szintet megütniük, és sokszor kívül is estek egy napilap normális érdeklődési körén (vers, rövidpróza, stb.). De ezeknek az olvasóknak a reakciója érthető, hiszen amikor 1989 végén megjelent a megváltozott nevű, formátumú, tartalmú lap, aszerint ítélték meg, hogy megfelel-e az értelmiségi hangvételről, illetve egy lapról az olvasótáborban már jóval régebben kialakult hagyományos elképzelésnek. Mai magas példányszámát és presztízsét az újság annak köszönheti, hogy ennek a képnek – ha másképpen is – de megfelel. Annak ellenére, hogy egy megyei lapról van szó, az olvasók *elsősorban* nem a helyi tudósításokért, hanem a *kommentárokért*, vezércikkért, hírmagyarázatokért szerették meg (és szeretik ma is); kompromisszummentesnek, nemzetinek, plebejusnak, sokszor szenvedélyesnek érzett hangvételéért. 1992-ig a lap főszerkesztője írt meg majdnem minden vezércikket. Egyedüli témája a magyar kisebbség helyzete volt: jogaik, hogyan próbálta (próbálja) a román központi hatalom tönkretenni identitását, megnehezíteni életüket, hogyan szegi meg a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi szerződéseket, szabályokat, stb. Az olvasók egyfajta prófétaként tartották számon, üdvözlő leveleket írtak neki, érdeklődtek az egészsége felől, ha néhány napig nem írt, meghívták látogatóba, hogy fontos problémákról tanácskozzanak vele, elmesélik neki nehézségeiket. Egy bizonyos időszakban viszonylag gyakori volt, hogy a magyar (nemcsak politikai) vezetőket fenyegető telefonhívásokkal zaklatták. A főszerkesztő több levelet is kapott aggódó olvasóktól, amelyekben kifejtették, hogy ő nemcsak egy főszerkesztő, sokkal többet jelent az erdélyi magyarság számára.

Az is alátámasztja azt a feltevést, miszerint a kommentárok fontosabbak, hogy egy levél sem köszöni meg, hogy híreket közöltek a saját falujából, vagy valamelyik másik faluból. Sőt, a konkrét eseményeket bemutató írásokat éri a legtöbb kritika. Több esetben is panaszkodnak levélírók, hogy az újságíró ellátogatott ugyan a faluba, de az érintett személyeknek csak egy részével beszélgetett,

és így torz képet mutatott be a helyzetről. Emiatt kérik, hogy menjen el újból a faluba, és vizsgálja meg a helyzetet tisztességesen.

Mégis, az első időszak lelkesedésének elteltével a szerkesztők kérése is megértésre talált (mármint hogy helyi *hírekre*, nem *versekre* van szükségük). Egyre gyakrabban érkeztek olyan levelek, tudósítások, észrevételek, amelyek igyekeztek az újság stílusát, érvelését, témáit átvenni. Látszik ez a szerkesztő lapszéli megjegyzéseiben is: „csak megismétli, amit mi már kiadtunk”, „már írtunk erről a témáról”, stb. Olyan írások is érkeztek, amelyeket bizonyos rovatok számára írtak, és ezt tudatták is a szerkesztőséggel.¹⁷

Íme egy három levélből – tulajdonképpen cikkből – álló sorozat, ugyanannak a személynek a tollából.¹⁸ Az első levél témája, hogy a mezőt ellepték a poloskák.

Melyik meleg otthon, tűzhely termette már most ki a választások után s milyen nagy veszélyt jelenthetnek a későbbi időszakban a környéken lakóknak és a járókelőknek (Valamit én is gyanítok, de nem vagyok biztos benne).

A második cikk-levél bemutatja, hogy az első (amelyet írója ugyanakkor küldött) nem volt következmények nélküli: meglátogatta egy biológus, aki arra kérte, hogy segítsen megfogni néhány poloskát a mezőn, mert szeretné őket a laboratóriumában megvizsgálni. De hogyan lehet megfogni egy poloskát? Mint a bolhákat: addig kell köztük állni, míg ránk ugranak. Ettől a ponttól a levél érthetlenné válik. Következtetése az, hogy egyre több a vérszopó, viszont egyre kevesebb a vérünk, míg az élelem egyre drágább lesz.

Ideje már, hogy harcoljunk az elősdiék, a paraziták ellen sokkal erélyesebben, mert létünk veszélyeztetve.

A következő levél reakció a biológus magyarázatára, amely szerint a bogarak nem poloskák, hanem olyan mezei bogarak, amelyek változtatják a színüket. A levélíró azonban nem hisz a biológusnak. Bár, mint írja,

Igaz, hogy ma már sok minden lehetséges. Vannak a változó poloskák mintájára változó emberek is. A múltban a kommunista diktatura legvérengzőbb emberei voltak s most a demokrácia

mezében szónokolnak, a legmagasabb fórumokon. Változó világ, változó emberek, változó poloskák.

Mégsincs megelégedve ezzel a válasszal, és kéri a szerkesztőket, hogy közöljék az általa nyújtott eredeti magyarázatot.

A levelek a régi rendszerben oly gyakori értelmiségi ambivalens diskurzust próbálják utánozni. A tűzhelyre való hivatkozás egyértelműen a „Vatra Românească” szervezetre utal. A vérszopók tehát a román nacionalisták. A valós helyzet – a poloskainvázio – és a jelen politikai helyzetre alapozott magyarázat közti ingamozgás az ambivalens diskurzusnak majdhogynem a paródiáját hozza létre: mind az esetet, mind az értelmezést egy olyan hallucinatorikus bizonytalanságban oldja fel, amelyben a poloskák, a nacionalisták, a biológusok, a politikusok és az író valósága megkérdőjeleződik.

Ennek ellenére a vizsgált időszakban csak két levélíró igyekszik *teljesen* azonosulni a közkeletű (és általa is elfogadott) értelmiséggel: vagyis elvárja, hogy azok az emberek, akikről ír, hálások legyenek. Íme az egyik:

A kazánháziak, laborosok, panaszkodnak a zajártalomra, nem kapnak semmi pótlékot, tejet. Fellebeztek de nincs haszna. Jó, hogy itt vagyok, mondták, én ugy-e meghallgatom őket? Meghallgattam, meg is írtam. Bízna bennem.

És mégis, szeretném hangsúlyozni, hogy ezek nem „egyéni” cikkek. A témáknak megszabott formájuk és tartalmuk van. Bizonyos elemeket tartalmazniuk kell, másképpen „nem jók”. Még a történelmi, nemzeti témákat tartalmazó leveleknek is van egy bizonyos formája, rendszere. Az eljárás egy kicsit az iskolai fogalmazásokra hasonlít: ha kell írunk egy fogalmazást a nyári szünidőről, akkor nem hagyhatunk el egy erdei kirándulást, hiszen tudjuk, hogy az iskolában az fontos tapasztalatnak számít. A levélíró nem azért ír közhelyeket, mert műveletlen vagy egyszerű gondolkodású, hanem mert a közhelyek itt szükséges elemei egy közös tapasztalat, egy közös világ felépítésének vagy felidézésének. Érdekes, hogy ez az eljárás főleg az „absztrakt” témájú, „hazafias”

szövegekre jellemző: így és így kell írni, és ha nem említjük meg Petőfit, Bem apót és Kossuthot, akkor nem jó az egész.

Íme egy példa, amely az egyik kisvárosban lezajlott március 15-i ünnepségeket akarja bemutatni. A levélíró meglepette, hogy a megemlékezések alkalmával csak néhány diáknak jutott eszébe Kőrösi Csoma Sándor, csak ők vittek virágot a szobrához:

Nagyon szomorúságban fáradoztunk haza felé mert sok-sok mindent megérdemel egy ilyen szobor mind a Kőrösi Csoma Sándor műszoj meghajcsuk fejünköt elöte mert sokat csinált értünk és sok ceruza nyomot hagyot hátra nekünk.

Akkoriban legalábbis, a városkának nem volt egy olyan emlékműve, ahol nemzeti ünnepeken a tömeg összegyűlhetett volna koszorúzni, beszédeket hallgatni, énekelni, stb. Az egyedüli „magyar” emlékmű a tibetológusé volt. A levélíró számára, a neki otthonos értelmezési keret szerint, Kőrösi Csoma Sándor egy „népéért dolgozó” „értelmiségi”-vé válik. Mivel az orientalista a megye egyik leghíresebb szülőtte, nagyon gyakran emlegetik, ha helyi személyiségek névsorát kell felvonultatni (Mikes Kelemennel és Gábor Áronnal együtt). Íme egy másik levél (tulajdonképpen híradás), amit egy idős tanítónő írt egy faluból: a farsang ideje alatt a helyi színjátszó csoport jeleneteket mutatott be a Hófehérből, a Piroska és a farkasból, illetve a János Vitézből:

És ez nem véletlen lett indítványozva, mert tudjuk azt, hogy falunk szülöttjének ápr elején lesz 150 éves évfordulója [...]

A falu szülőtte, akinek emlékét az említett mesékkel akarják ünnepelni, nem más, mint Kőrösi Csoma Sándor.

Külön probléma, amelyre most nem térhetünk ki, az „igazi jelentésadástól” megkülönböztetett rutin. Nem biztos, hogy minden hazafias zászlólengetést komolyan, „szó szerint” kell vennünk. Nagy a különbség aköz, ahogy a „szabadság” szót egy versben használják, vagy ahogy egy igazságtalannak tartott konkrét tapasztalatot megjelenítenek, értelmeznek. Tulajdonképpen az ilyen, „hazafias” jellegű szövegek ritkák, a levélíróknak általában konkrét problémáik vannak, és ebben az esetben a (joggal) feltételezett

közös mindennapi tapasztalat helyettesíti a közös történelmi tudást és a kötött formát.

Nagyvonalakban ez az érvelési keret érvényes az értelmiségre is. Ebben az esetben a konformitás általában egy, a vizsgált időszakban még uralkodó hagyományos „népi(es)”, paternalista értékrend követésére vonatkozik. Az értelmiségi szerep eszerint nem lehet legitim, ha nem egyfajta „népszolgálatként” jelentkezik. Csak így válhat „közügyvé”. Felvethető az a hipotézis, hogy – a vizsgált időszakban legalábbis – a normakonformitás az *egész* romániai magyar társadalom egyik fontos jellemzője. Ennek köszönhetően pedig *az újságon belül* az „értelmiségi” és a „népi” szemlélet, szempont nagyon közel kerülhet egymáshoz, egymást gerjesztheti, felerősítheti.

Korábban azokat a technikákat mutattuk be, amelyek előkészítették azt a közös hátteret, terepet, amelyen építkezve a levélírók megszólíthatták a szerkesztőket, amelyen beindulhatott a kommunikáció. Ez azonban nem volt elég. Azt is meg kellett mutatni, be kellett bizonyítani, hogy a levélíró egyéni problémái nem voltak egyediek, véletlenszerűek, hanem általánosabb érvényességgel is rendelkeztek. A levélíró feltételezte, hogy ha sikerült ezt bebizonyítani, akkor joggal várhatja el az újságtól, amely szerinte egyrészt a háromszéki székelyek közösségének képviselője, másrészt pedig egy fontos hatalmi gócpont, hogy segítsen problémái megoldásában. A következőekben bemutatjuk a levelek azon legfontosabb értelmezési, viszonyítási kereteit, amelyekben a témák – a levélíró szándéka szerint – általánosabb érvényességű „esetekké” váltak. Az egyéni problémák és az egyéni tapasztalaton alapuló általánosabb – például „társadalmi”, „szociális” – problémák közti megkülönböztetés ebben az esetben nem fontos.

a.

A nemzetre, helyi identitásra, történelemre, emlékművekre, politikára, kisebbségi helyzetre vonatkozó témák, problémák „közösek”, azaz egy közös tudásanyag, problématár részei. Természetesen senki sem gondol arra, hogy ilyen jellegű témák fontosságát

bizonyítsa vagy vitassa – ezek mind a magánéletben, mind a közéletben nyilvánvalók. Ugyanakkor ezek az alaptémák nagyon gyakran jelennek meg mint más problémafelvetések legitimációs alapjai (néha még a b. pont alatt tárgyaltaknak is). Ezért tárgyaljuk őket külön. Megfigyelhető továbbá egy bizonyos értékhierarchia: a tisztaságot lehet legitimálni helyi vagy nemzeti identitásra való utalással (a románokkal, cigányokkal szembehelyezkedve), de fordítva nem.¹⁹

b.

Néha a levélíró azzal próbálja legitimálni levelét, hogy a köz, a közösség érdekében írta. Ezáltal akar segíteni embertársain. Az alábbi példák a szűkebb, vagyis a mindennapi közösségre vonatkoznak:

Ami lesújt, amiért tollat fogtam munkaközösségem érdeke.

Vagy:

Napok óta töröm a fejemet, hogy milyen formába tudnék segíteni az itteni embereken valami kicsit is, mán amennyit tehetségem szerint tehetek.

Ha a „nemzeti” érvelést használják, akkor magától értetődik, hogy (erős) magyar szempontból vizsgálják a kérdést, vagyis hogy szem előtt tartják az absztrakt közösség érdekeit. Mégis, ezt ritkán fogalmazták meg. Íme mégis egy példa:

[...] mint meggyőződéses becsületes Magyar ember.

Fel kell hívnunk a figyelmet a „becsületes magyar ember” kifejezésre. Ez gyakori, és nemcsak ha románokkal vagy cigányokkal hasonlítják össze magukat. Egyfajta nemzetkarakterológiai „magyarságideál” szerint, ha valaki magyar, akkor magától értetődően becsületes is.

Végül, íme egy komplexebb problémát hordozó eset. A levélíró elmondja panaszát, majd előadja kérését. Gyakorlatilag ezzel a levélnek be kellene fejeződnie. Ő mégis úgy érzi, hogy kéréséért valamit kell nyújtania cserébe. Emiatt, különösebb előkészítés, magyarázkodás nélkül elmeséli, hogyan kezdett kipusztulni a dió-

fája, és hogy hogyan sikerült megmentenie. A módszert ajánlja mindenkinek, aki hasonló problémával szembesül.

c.

Sok levél személyes problémát, tapasztalatot tárgyal (munkanélküliség, szolgáltatások, korrupció, stb.), de ezeket a levélíró közüggé formálja. Úgy tűnik, nem kevesen azt gondolják, hogy nem igazán illendő a szerkesztőséget (köztisztületnek örvendő embereket) a magánügyeikkel zavarni.²⁰ A magánügyet ezért is kell közüggé alakítani. Itt most csak néhány, erre a célra alkalmazott technikát sorolok fel. A levelet több személlyel is aláíratják (egy esetben kb. 150 emberrel). Más esetekben egy személy fogalmazza meg és írja alá a dokumentumot, de kijelenti, hogy tulajdonképpen egy egész csoport véleményét közvetíti (utca, szomszédok, egy falu ingázóinak „közössége”, stb.). Így például, az egyik levélben arról panaszkodnak, hogy azok az emberek, akik cukorrépat adtak el a tsz-nek, nem kapták meg cserében az érte járó cukrot. A tsz elnöke azt mondta, hogy nincs cukruk, de tulajdonképpen arról van szó, hogy az illetőt nem érdeklik a falu gondjai. Ezért „ők” – vagyis a falu lakói – kénytelenek az újság segítségét kérni. A levelet azok nevében fogalmazta, akik az ő helyzetében vannak, de csak ő írta alá.

Egy másik esetben a levelet három falu nevében írták. A levélből később kiderül, hogy tulajdonképpen 35 nyugdíjas problémájáról van szó: öt hónapja nem kapták meg a nyugdíjukat. A földjüket az ötvenes években elvették, nincs amiből megélniük. És végül még egy érv, amiért komolyan kell venni őket: mindannyian a „Szabad Demokrata Szövetség” (valószínűleg az RMDSZ) tagjai, és rendszeresen fizetik a tagdíjat.

Nemegyszer megjegyzik, hogy a problémát sokan tárgyalják egymás közt, és boldogok lennének, ha a lapban választ kapnának. Az egyik panasz például a földvisszaadásra vonatkozik. A levélíró elmondja, hogy a falu azon idősebb lakói, akik koruk vagy egészségi állapotuk miatt nem tudtak dolgozni a tsz-ben, nem kaptak semmit 1989 előtt. Ő például visszakarta a földjét, de nem tudja megmun-

kálni, és emiatt hagyta a felbomlott tsz-t, hogy használja.²¹ De az nem fizetett, pedig más falvakban az emberek már megkapták a részüket.

Mivel csak panaszkodnak egymásnak az emberek, de senki nem tudta megfogni a tollat, végül is én kellett megírjam ezt a dolgot.

Végül arra kéri a szerkesztőket, hogy nevét ne hozzák nyilvánosságra.

Máskor a levélíró elmondja, hogy sokan vannak az ő helyzetében, és emiatt az esete közügynek számíthat. Egyikük például arról panaszkodik, hogy kevés a nyugdíja. Már egy éve beadott egy kérvényt a nyugdíjosztályra, de választ még nem kapott. És nincs egyedül ebben a helyzetben.

Több levelet újságcikként írtak meg. Már a cím is azt sugallja, hogy a lakosság, vagy több ember nevében írták: „A lakosság nevében” (megköszönik a szervezőknek a március 15-i ünnepséget), vagy „Mért járunk a sötétben ezt kérdi a kökösi dolgozó minden egyes tagja?”

Az is előfordul, hogy a közügyet a többes szám első személy jelzi. Az egyik faluban a forradalom után le akarták váltani (a levélben végig „mi”) a helyi üzletvezetőt, hiszen bizonyos árut csak a rokonainak volt hajlandó árusítani, illetve azoknak, akik segítettek neki a ház körüli munkában. Ráadásul eldugta a kapott árut, és helyette a saját portékáját árulta, sokkal drágábban. Megpróbálták feljelenteni, de mindenki (aki felelősségre vonhatta volna) a barátja volt, és nem lett semmi baja. Egy másik esetben a levél, illetve cikk írója elnézést kér az olvasóktól, hogy többes szám első személyben fogalmaz, de azt gondolja, hogy más, hasonló helyzetben levő emberek nevében is ír.

Az utolsó itt bemutatott technika gyakorlatilag névtelenné teszi a levelet. Még akkor is, ha a levélírónak tulajdonképpen nincs szándékában elrejtteni kilétét, de azért úgy írja alá, hogy „egy csoport [...]”. Például, „Egy csoport bérlő”, vagy „x-i nyugdíjasok”.

Az általános relevanciával bíró, közös tapasztalatokra alapozó ügyek teszik igazán fontossá a leveleket számunkra. Mondjuk egy

formális (esetleg géppel írt) levél, amely arra kéri az újságot, hogy tudassa annak az intézménynek a nevét és címét, ahol egy túl alacsony nyugdíj ügyében panaszt lehet emelni, nem lenne hasznos számunkra. És az esetek jelentős többségében nem is ilyenek a levelek.

Vegyük például egy nyolcvan év fölötti olvasó leveleit. Rögtön észre lehet venni, hogy ez egyike azon nagyon ritka alkalmaknak, amikor arra kényszerül, hogy tollat ragadjon. A zsinórirás még felismerhető, még akkor is, ha a szót nem egy tollmozdulattal írja le, a helyesírás nem tökéletes, a sorok nem egyenesek, a központozás sokszor hiányos, vagy esetleges. Mindez tulajdonképpen nem zavaró, a levelek gondolatmenete logikus, a levélíró érzelmei mélyek és őszinték. Egy jellegzetes huszadik századi gazdasors világos, tiszta leírását kapjuk. A kollektivizálás előtt, írja, volt elég földje, állata, gépe, hogy fenntartsa magát és családját. Akkor jöttek a kommunisták és elrabolták mindenét. Majd néhány évtizedig a téészen kellett dolgoznia majdnem semmiért. Most nyugdíjas. Sokkal kevesebb pénzt kap, mint más nyugdíjas (ez a levél tárgya, a tulajdonképpeni panasz, szeretné tudni, hová forduljon); az árak egyre nőnek, nem jut még élelemre sem, a gyógyszeréről nem is beszélve. És közben a volt téesz mérnökei egyre gazdagabbak lesznek, mert korrumpáltak, lopnak, stb. Nem azt a földet kapta vissza, amivel belépett a téeszbe, hanem sokkal rosszabbat. A jogos tulajdonát erőszakkal, megvesztegetéssel elvették mások. Nem tudja törvényre adni őket, mert túl öreg, túl szegény, csak egy autóbuszjegy a megyeközpontba elvinné a nyugdíja jelentős részét. A téeszbe beadott gépek és állatok közül nem kapott vissza semmit. A falu vezetősége, azok rokonai, barátai, mindent elloptak és szétszótottak maguk között. Egy élet nehéz munkája után olyan szegény, hogy nem tudja megdolgozni a kapott földet. Tehát el kell adnia. És nincs egyedül, a faluban az öregek nagy része ugyanebben a helyzetben van, mind ezt tárgyalják.

Jellegzetes élettörténet, illetve életértelmezés: nehéz munka egy életen keresztül, kollektivizálás, igazságtalanság, jogtalanság

a múltban és a jelenben, a kommunisták és utódaik, a mai vezetőség gonoszsága, korrupciója, arroganciája az új rendszerben. A régi elit megmaradt, hiábavaló volt a „forradalom”. Ijesztően emelkednek az árak, tanácstalanság, érthetetlen bürokrácia, nem segít senki. Az egész levelet az igazságtalanság által kiváltott felháborodás hatja át – a levelek egyik leggyakoribb témája ez. Mindezek utalások egy közös történelmi és/vagy mindennapi tapasztalatra, olyan eseményekre, amelyeket mindenki ismer, és amelyeknek az értékelésében biztos a konszenzus.²²

Azért is jó ez a példa, mert megmutatja, mennyire személyesek is lehetnek a levelek. Közös ügyekké válnak nemcsak azért, mert absztrakt értékek (azaz egy absztrakt közösség értékeinek) megtestesítői, vagy mert a közös történelem elemei. Hanem azért is, mert mélységesen emberiek: bizonyos tapasztalatok, élettörténetek, a sérelmek, a harag, a kétségbeesés, stb. leírása meggyőzőbbé teszi a szövegeket.²³ Ugyanakkor persze ez nincs ellentétben azzal, amit a „személyiség megnyilvánulásáról” leírtunk.

d.

A levelek zöme olyan közös témát tárgyal, amely a mai mindennapi élethez kapcsolódik. Kritikusan, de nem polemizálva. Nem azt akarják vitatni, hogy a szolgáltatások jobbak legyenek-e, a város tisztább legyen-e, az adminisztrációnak rendesen kell-e dolgoznia. Magától értetődőnek veszik, hogy mindenki egyetért ezekben a kérdésekben, és mindenki fontosaknak tartja őket. Ezek közismert problémák, de azért nem apróságok, amelyeket tehát nem illik megemlíteni az újságban.

Néha a téma automatikusan közüggé válik, ha a levélíró azonosítja ügyét valamilyen intézményével, vagy egy „hivatalos” nemzeti, politikai üggyel. Íme egy helyi RMDSZ-vezető levele. Az illető személy a helyi kultúrotthon igazgatója is. A levél témája: a nyilvánosság előtt szeretne válaszolni arra a pletykára, amely szerint a gyerekek az évről-évre a helyi kocsmában kényszerültek megtartani, mert ő állítólag nem volt hajlandó átadni a szervező tanárnak a kultúrotthon kulcsát. Az illető tanár, hogy még

komplikáltabb legyen az ügy, román. Tehát itt egy magyar és egy román ember igaza csap össze. A levelet az RMD SZ fejléces papírjára írta, a szervezet pecsétjével látta el, és annak helyi elnökeként írta alá. Ebben az esetben nem lehet tudni, hogy a levélíró magánszemélyként írja-e a levelet, vagy hivatalos minőségben. A fejléces papír, a pecsét, a hivatalos cím használata az utóbbira utalna. Az eset, a sérelem viszont kizárólag magánügy. A magyarázat itt egyszerű: sokkal könnyebb védekezni és támadni, ha sérelmünket hivatalossá tesszük, és ha mint az általános nemzeti-kisebbségi elnyomás példáját mutatjuk be.²⁴

Mint már említettük, érdekes hogy milyen kevés téma vált ki vitát. Nem a szolgáltatókkal, az adminisztrációval való elégedetlenségről, vagy a magánszemélyek között kiobbant vitákról van szó. Úgy tűnik, minden közös ügyben – a nyilvánosság előtt! – kialakult egy hallgatóságos, magától értetődő egyetértés. A közéletben, úgy tűnik, minden egyértelmű: mi (a) jó, mi (a) rossz, mit szabad és mit nem, ki a bűnös, mi az igazság. A vizsgált időszakban egyetlen igazi kivétellel találkoztunk: ez pedig a szovjet hősök emlékművének kérdése.

A szovjet hősök emlékműve

Sepsiszentgyörgy központi parkjában két obeliszk található. Az egyiket 1874-ben emelték az 1848–49-es szabadságharcban elesett háromszéki katonák emlékére. A kb. 1 méter magas talapzaton van a kb. három méter magas obeliszk, mellette két oroszlán.²⁵ A másodikat az 1950-es években emelték, a második világháború alatt Romániában elesett szovjet katonák emlékére. Az utóbbi obeliszk alapzatát egy ötágúcsillag-alak képezi, amely egy kisebb dombon található. Ezt egy körülbelül 50 cm magas fal övezi. Az obeliszk a csillag közepén helyezkedik el. Szürke kőből készült, rajta orosz és román nyelvű feliratok. A tetején vörös csillag. Gyakorlatilag minden romániai városban található (volt) hasonló emlékmű. A helybeliek nem szerették – két okból. Egyrészt, mert a szovjet uralomnak és minden következményének, azaz a szocializmusnak

az „emlékműve” volt. Észak-Erdély 1944–1945-ös elfoglalását hivatalosan a „fasiszta–horthysta elnyomás alóli felszabadulás”-nak nevezték. A helybeliek viszont „menekülés”-nek. Másrészt viszont, helyi megítélés szerint a szovjet emlékmű túlságosan magas, túl sok helyet foglal el. Gyakorlatilag az egész parkot, sőt az egész városközpontot uralja, és így jelentéktelenné teszi a magyar emlékművet.

1989 decemberében, 1990-ben Kelet-Európában általános volt a tendencia, hogy elpusztítsák, eltüntessék, vagy legalább megrongálják a múlt rendszer jelképeit. Kezdvé az olyan feliratokkal, hogy „Éljen a Román Kommunista Párt, élén főtítkárával...”, egészen az élmunkásokat bemutató pannóig, a „szocialista” vizuális propagandát sértőnek, megalázónak találták, illetve ezeken a nyilvános elemeken próbálták jelképesen bosszút állni a kiállt megaláztatásokért, nyomorért, stb. Ezzel szemben felértékelődtek azok az emlékművek, amelyeket az elmúlt rendszer eltüntetett, tönkretett, elhanyagolt, vagy akár hallgatóságosan megtűrt. Ekként váltak magyar vidékeken az 1848-as, világháborús emlékművek újra a lokális– elsősorban ünnepi – jelképrendszer gyűjtőpontjába. Magyar ünnepeken, főként természetesen március 15-én, a 48-as emlékmű szimbolikus központi helyet foglalt el. Ezt a rendszer megtűrte az 1950-es évek elejéig, amikor is megtiltották a magyar forradalom nyilvános ünneplését. 1990-ig a sepsiszentgyörgyi 48-as emlékmű csak egyszer került a figyelem középpontjába, amikor a hetvenes évek elején a lefejezett oroszlánok helyett újakat faragtattak, és elhelyezték az obeliszk két oldalán.

Más szocialista jelképekhez képest a szovjet hősök emlékműve sokkal nehezebb dió volt, elsősorban méretei miatt. 1992 áprilisában a Polgári Szövetség²⁶ ifjúsági szervezete felhívást intézett „a központi park depolitizálásáért”.²⁷ A „szovjet elnyomás és annak ideológiája” szimbólumainak eltávolítását követelték. Aláírásgyűjtést kezdeményeztek, amelyet a városi tanácsnak akartak benyújtani.

Egy hét múlva közölte a *Háromszék* Csergő József²⁸ reakcióját. Azzal kezdi, hogy noha nincs „az oroszok oldalán”, „egyetlen nemzetnek sem ellensége”. A felhívást közzétevő szervezet olyasmivel foglalkozik, amihez semmi köze. Az élet, folytatja, tele van jó és rossz emlékekkel: mindkettőt emberek hozták létre. Nem érti, hogy az illető szervezet miért beszél szovjet megszállásról: az orosz katonának nem volt érdeke elfoglalni Erdélyt.²⁹ Nincs rosszabb emlék, mint a hitlerizmus gázkamrái és haláltáborai. És mégis, ezeket az emlékeket meg kell őrizni, nem szabad elfelejteni azt, ami akkor történt. Vajon miért zavarhatja a szovjet katonák emlékműve az eltüntetését követelő szervezetet? Ez tulajdonképpen egy magyarelles csel első lépése lehet: a depolitizálás jelentheti a park *minden* emlékművének eltüntetését. És így, míg a szovjet obeliszkre vadásznak, lelőhetik az oroszlánokat is (vagyis a 48-as magyar emlékművet is). Egy emlékmű mindig emlékeztet minket, utódainkat a múltra. Befejezőként arra kéri a városi tanácsot, hogy legyen óvatos, mert a felhívás többet akar, mint amennyit kimond, és meg kell menteniük az emlékművet, mivel történelmi ereklye.

Az ifjúsági szervezet válasza egy hét múlva jelent meg.³⁰ Már az elején kijelentik, hogy nem állt szándékukban etnikai konfliktust szítani. Az oroszoknak sem ellenségeik, és nem szeretnék, ha a sarlót és kalapácsot orosz jelképekként kezelnék. Majd azt kérdik, hogy egy olyan városban, ahol antikommunista forradalom volt, a kommunista jelképek megmaradhatnak-e közterületen. Magát az emlékművet nem kell tönkretenni, csak a szimbólumokat. A 48-as emlékmű nem politikai, nincsenek politikai jelképek rajta, tehát a helyén maradhat. Ami a hitlerizmus emlékeit illeti: éppen olyan rosszak, mint a szovjet börtönök és tömegsírok emlékei. Befejezőként a szervezet megint felszólítja a város polgárait, hogy írják alá kérvényüket.

Ezzel az újság be is zárta a vitát. A problémával kapcsolatban azonban a szerkesztőség még kapott négy levelet. Az első azzal kezdi, hogy szovjet segítség nélkül Románia nem tudta volna

felszabadítani magát a német megszállás alól.³¹ Utána következik a szimbólumok jól ismert értelmezése: a sarló és a kalapács a munkások és parasztok szövetségét, míg a vörös csillag az öt kontinens békés egységét jelképezi. Eszerint a két jelkép olyan értékeket képvisel, amelyekre még ma is szükségünk van. Az 1989-es forradalom nem antikommunista volt, hiszen a kommunisták is az utcákon harcoltak az álkommunisták ellen. Ami a jelent illeti, a szovjet emlékmű nem hibáztatható a Ceaușescu-rendszer bűneiért. A jövő feladatai mások: meg kell keresnünk az igazi bűnösöket; a várost meg kell tisztítani a szeméttől, új fákat kell ültetni; a gyerekeket meg kell tanítani a szép szeretetére. Befejezősül arra kéri a szerkesztőket, hogy javítsák ki a helyesírási hibáit.

A második levél tulajdonképpen azokra a pletykákra reagál, amelyek szerint a szovjet obeliszket nem fogják lerombolni, de a kommunista jelképeket keresztényekre fogják kicserélni. A levélíró szerint egy emlékművet nem lehet az ellenkezőjére átkeresztelni. Ott kellene maradnia a helyén, eredeti formájában, hogy emlékeztessen a múlt rendszerre. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a háború alatt a szovjet hadsereg védte meg a magyar civil lakosságot a „Maniu Gárdától”. Az emlékművet el lehet esetleg költöztetni az egyik temetőbe, de nem szabad megváltoztatni. A szerző ehhez kapcsolódó javaslata az, hogy Mihály vajda központi szobrát költöztessék el Bereckbe, ahol valamikor rövid ideig táborozott (a városban ugyanis nem volt soha). Helyette pedig emeljenek szobrot Szent Györgynek, hiszen a város védőszentjének amúgy sincs szobra. Befejezőként egy kompromisszum mellett érvel: lehet, hogy haragunk jogos, de a megbékélés fontosabb. A harmadik levelet ugyanaz a személy írta – valószínűleg azért, mert az előzőt nem jelentették meg az újságban – és megismétli az előző levél gondolatait. A negyedik levelet másfél évvel később küldték. Ebben a szerző azt javasolja, hogy a szovjet emlékművet költöztessék a „földstadionba”. Ez egy hatalmas földkupac volt, ahová eredetileg egy stadiont szeretett volna építtetni a város vezetősége az 1980-as években. A munkát nem sikerült érdemben elkezdni,

és 1990-re már teljesen világos volt, hogy a nagyszabású tervből nem lesz semmi. Több levélíró is javasolta, hogy a területet alakítsák parkká, ültessék be fákkal. Végül a kormány döntött: a városba telepítendő csendőrezred számára oda fog kaszárnyát építeni.³²

Mondanunk sem kell, hogy Mihály vajda szobra is az eredeti helyén maradt. Ma ez a tér elég siralmas látványt nyújt. Márványlapokkal födték be, ezek pedig jórészt feljöttek, összetörték. Ez a városban lakó román lakosok panaszainak egyik oka. Szerintük a helyi tanács magyar vezetősége akarattal hagyja a teret tönkremenni. A helyi vezetők viszont azzal védekeznek, hogy a vidék klímája miatt nem lehet márványlapokkal beburkolni nyilvános teret, hiszen az nem bírja az időjárás viszontagságait. Tartós megoldás csak egy lehet: az egész beton-márvány burkolatot fel kell bontani, a teret parkká kell változtatni, be kell ültetni fával, fűvel.

A levelek néhány fontos elképzelést fogalmaznak meg. Egyrészt azt a gondolatot, hogy az emlékek – jók vagy rosszak – megérdemlik, hogy megőrizzék őket, mert önmagukban hordják értékelésüket. Másrészt olyan történelemértelmezést tartalmaznak, amelyet senki sem képviselt a nyilvánosságban 1989 után: megvédik a kommunista értékeket és jelképeket, azok örökérvényűségét; a forradalomban a kommunisták is részt vettek, hiszen az nem ellenük, hanem az álkommunisták ellen irányult. A harmadik gondolatelem azért fontos, mert azt bizonyítja, hogy a formális logika szerint ellentétesnek tartott értelmezési keretek a mindennapi életben jól megférnek egymás mellett. Míg ebben az esetben a szovjet katonák viselkedését elfogadják, sőt, pozitívan értékelik, a román oldalt azért támadják, mert terrorizálta a magyar lakosságot. Ugyanakkor a románokat lenézik: az 1989 előtti hivatalos román történetírás beállításával ellentétben gyengék voltak, a szovjet hadsereg segítsége nélkül vereséget szenvedtek volna. Ez az elem máskülönben egy még mindig élő „folklorisztikus” magyar történelemszemlélet értékelése, következtetése. Ennek részei a II. világháború végének azok az eseményei, amelyekre a levelek

utalnak. Végül, föltétlenül meg kell említenünk az első levél által kinyilvánított bizalmatlanságot egy „román” szervezet javaslatával kapcsolatban.

A kinyilvánított ellenvélemények nem akadályozták meg az ifjúsági szervezetet az aláírásgyűjtésben. 1992-ben a „kommunista jelképeket” elpusztították: a sarlókalapácsokat, a feliratokat tartalmazó márványtáblákat összetörték, az obeliszk tetejéről a vörös csillagot levágták. A kutatás időszakában az alsó részt, ahová az emberek elértek, betöltötték a kommunistaellenes grafittik, a különböző pártok választási plakátjai, rockkoncertek poszterei. Nyáron az emlékmű közvetlen környéke a fiatalok találkozóhelye. Pontosabban a magyar tizenéveseké, akik itt bőven találtak helyet arra, hogy beszélgessenek, énekeljenek, rajzoljanak, firkáljanak, biciklizzenek, stb. Lassan az obeliszk aljára írt szövegek jellege is megváltozott: a kommunistaellenes jelszavakat felváltotta a „Szerelek, Erika”, az alkohol kémiai képlete, a rockegyüttesek dicsérete, stb. Míg tehát a magyarok a szovjet emlékműnél gyűlnek össze, addig a román tinédzserek a magyar 48-as emlékmű körül találkoznak. A különbség az, hogy erre viszont nem firkálnak, ragasztgatnak, még hozzá sem érnek, sőt még csak rá sem néznek.

A szovjet emlékmű talapzatáról néhányszor neo-protestáns gyülekezetek hirdették az ígét, énekeltek bárkinek, aki hajlandó volt meghallgatni őket. A sepsiszentgyörgyi műemlék azonban sohasem volt vallásos ördögűzési szertartások tárgya, mint a bukaresti Lenin-szobor talapzata, miután magát a szobrot eltávolították. 1996 és 1997 telén a parkot gyermekvárossá alakították. A szovjet emlékmű elé egy színpadot ácsoltak, amelyen (deszkából kivágva) Walt Disney rajzfilmjeinek a szereplői feszítettek. Az emlékmű már nem számít komoly közügynek, problémának, legfeljebb a helyi tanács néhány tagjának gondolkozásában, őket ugyanis zavarja a körülötte uralkodó „kosz” és „rendetlenség”.

A téma más okból is fontos: része egy sokkal szélesebb körű kampánynak, melynek célja annak a szimbolikus térnek a visszahódítása, amelyről a magyar lakosság úgy érzi, hogy az elmúlt

évtizedekben elveszített. Mind városon, mind falun új emlékműveket emeltek, a régieket rendbe hozták. Általában ezek magyar „nemzeti” üzenetet is közvetítenek. Még akkor is, ha viszonylag semleges (vagy annak tartott) személyiségekre vonatkoznak, mondjuk Bartók Bélára vagy Áprily Lajosra. A szervezők szándékai szerint – különösen a 48-as vagy a világháborús emlékművek – a teret automatikusan nemzeti aurával töltik be, amely lehetővé teszi az ünneplést, megemlékezést, nemzeti ünnepeken megadják a megemlékezés színhelyét. De más területen is látható a szimbolikus térfoglalás. Egyrészt viták folynak a – főként a 70-es és 80-as években – tönkretett városok olyan modernizálásáról, amely szem előtt tartja a régi városkép megőrzését (legalábbis azét, ami még megmaradt). Ugyanilyen fontos az utcanevek megváltoztatása. A magyar többségű helyi tanácsok nemcsak a régi rendszerre emlékeztető utcaneveket változtatták meg, hanem számtalan román személyiségről, román vonatkozású eseményről elnevezett utcának is megváltoztatták a nevét. Érvük az volt, hogy az illető személyiségeknek, eseményeknek tulajdonképpen semmi köze nem volt a városhoz. Emiatt viszont a városok román nemzetiségű elitje háborog.³³

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a felújított ünnepek, az új emlékművek még mindig viszonylag korlátolt módon szabják meg azt, ahogy az emberek a mindennapi életben megszervezik, vagy akár használják a teret és a „nemzeti eszméket”. Egy emlékmű központi eleme lehet egy ünnepnek, egy megemlékezésnek. De utána egy évig általában csekély, vagy más jellegű szerepe van. Még ha a központban található is, általában a város vagy falu lakosainak a mentális térképén csak periferikus helyet foglalnak el. Mint említettük, a magyar fiatalok a szovjet, nem pedig a magyar emlékmű körül gyülekeznek. Ennek persze gyakorlati okai lehetnek (csak tippelni tudunk), hiszen több a tér.

5. 2. Témák

Jelen kötet célja nem lehet az olvasói levelekben felbukkanó minden fontos téma bemutatása, elemzése, hiszen számuk túl nagy. A leveleket természetesen számtalan téma alapján lehet csoportosítani, a kutatási érdeklődéstől függően. A levelek a helyi vagy regionális (tág értelemben vett) kulturális vizsgálatok bármilyen szakágának, nagyon sok problémájának értékes és nagyon ritka (mert viszonylag spontán!) dokumentumai: az írott nyelv jelenlegi állapotától a „helyi írástudók” tevékenységéig még nagyon sok témának lehetnek forrásanyagai. Számtalan új törvényt (például a föld-visszajuttatását), reformtörekvést, gazdasági, szociális, politikai eseményt kellene tárgyalni, továbbá hatásukat, a kiváltott reakciókat – ez pedig meghaladja a jelen munkához adott kereteket. Következésképpen a jelen kutatás bizonyos témákra korlátozódott. Egyrészt olyanokra, amelyek gyakran megjelentek a levelekben. Másrészt viszont azokat vette górcső alá, amelyekhez az illető időszakban a nyilvánosságban fontos értelmezési keretek kapcsolódtak.

Az egyik téma a helyi vagy regionális közjó megfogalmazásaira vonatkozik, illetve arra, hogy ez a mindennapi társadalmi együttélés milyen erkölcsi normáihoz, a „helybeliség” milyen érzéséhez kapcsolódik. A második a társadalmi, etnikai konfliktusok problémája. A fő kérdés az, hogy vannak-e a konfliktuskezelésnek helyi, „belső” előfeltételei, módszerei. A következő két probléma – nemzet és elit – szintén jól ismert a korszakra vonatkozó szakirodalomból. Mi lehet a nemzet, a nemzeti identitás szerepe abban, ahogy az emberek mindennapi életüket látják, értelmezik? Illetve milyennek látják az elitet egy olyan átmeneti időszakban, amelyben értelmezési kereteket és értékeket teremtő és –őrző szerepüket kulcsfontosságúnak látják? Végül azt vizsgáljuk meg, hogy az ideális társadalomnak milyen képét dolgozták ki a mindennapi életben, és hogyan viszonyul ez az elképzelés az átmenetnek az értelmiség által kidolgozott retorikájához.

Közügyek és a társas élet erkölcsi kódexe

Ide soroltuk a mindennapi élet mindazon problémáinak tág körét, amelyekről a levélírók azt tartják, hogy közösek egy megye, város, falu, utca, tömbház, stb. lakói, azaz egy valamennyire konkrétan felfogott közösség számára.³⁴ A levélíró vagy úgy közelít ezekhez a témákhoz, mint közjóhoz, amelyért a közösség minden tagja felelősséggel tartozik; vagy mint a helyi vezetés felelősségéhez; vagy mint törvények által szabályozottakhoz; vagy mint a rendőrség feladatköréhez (az állami szolgáltatások – posta, boltok – mellett valószínűleg az az intézmény, amelyben a legkevésbé bíznak, amelyet a legtöbbet bírálunk).

Arra számíthatnánk, hogy a közügy témája másképpen jelentkezik a viszonylag hagyományos falvakban és a székely kisvárosokban, amelyeknek leglátványosabb „urbánus”, „modern” jegyei az államszocializmus évtizedei alatt öltöttek formát. És mégis, a közjónak egész területei maradtak fenn (vagy alakultak ki), amelyeket a szocialista államtól függetlennek tekintettek: a legtöbb esetben ezek a területek ott jöttek létre, ahol az állam képtelen volt betölteni azokat a védő, szervező funkciókat, amelyeket programszerűen magának követelt. És, ahogy a krízis súlyosbodott, az ilyen szférák száma egyre nőtt. Nemcsak a szolgáltatásokra, az élelmszerellátásra, a közlekedésre, a köztisztaságra terjedt ki, hanem lassan minden tevékenységi területre az ipari és mezőgazdasági termelés megszervezésétől a szociális ellátásig, az adminisztrációig, a fűtésig, a termékek minőségéig. Mindezek valamilyen formában fokozatosan a közjó elemeivé váltak.

A témák skálája igen széles, a városképtől a tisztaságig, a természetvédelemig, stb. Ezek általában erősen kapcsolódnak egy helyi identitástudathoz („ez a mi területünk”), és néha (elég ritkán) a mögötte álló nacionalista okfejtést is mellékelik.³⁵ De itt nemcsak egy nemzeti önképért, illetve egy ellenséges magyarságképpel folytatott harcról van szó. A köztisztaság igénylése például nemcsak azt jelenti, hogy „legyünk tiszták, és ezáltal különböztesük

meg magunkat a románoktól vagy a cigányoktól”. Hanem, mint említettük, része egy sokkal átfogóbb kampánynak, amelynek célja egy elveszítettnek érzett tér szimbolikus visszahódítása.

Érdekes megfigyelni, hogy a levelek *egyetlen egyszer* sem említenek egy sor olyan értéket, elvet, eszmét, amely a vizsgált időszakban a politikai, szellemi, gazdasági elit számára kulcsfontosságú eszköz volt az „új világ”, az átmeneti időszak értelmezésében: individualizmus, a magánélet szentsége, személyi autonómia, piacgazdaság, egyéni kezdeményezés, stb. Hacsak nem vesszük számításba negatív értelmezésüket: korrupció, hazudozás, rosszindulat, kapzsiság, stb. Viszont hangsúlyosan azonosulnak olyan értékekkel, mint a szolidaritás, a segítőkészség, az emberség, a szeretet, stb. Persze a levelek tartalma sokszor ellentmond ezeknek az értékeknek. Más jelek is arra utalnak, hogy a vizsgált lakosság esetében egy racionális integrációra, koherenciára törekvő életvitelről, amely következetesen idomulna egy egységes értékrendszerhez, nem beszélhetünk. Ezek az ideális, nyilvánosság előtt vállalt eszmék (még akkor is, ha interiorizálódtak), megjelennek ugyan a mindennapi életben, de körülményektől függően, nem következetesen.

Együttélés

A szocialista modernizáció által kialakított városi lakosság korábbi bemutatása alapján azt gondolhatnánk, hogy ezek a közjó valamilyen fogalmával rendelkeznek, hiszen az előző időszakban az állam igyekezett e fölött is monopóliumot gyakorolni. A levelek ezt a lehetséges hipotézist cáfolják. Az az elképzelés, hogy azoknak a polgároknak, akik valamilyen közös egységben élnek, közösek az érdekeik, már rögtön az 1989 utáni változás első napjaiban megjelent a nyilvánosságban. Ehhez nem kellett a média propagandája. A közügyek a mindennapi élet azon problémái, amelyekről azt gondolják, hogy közösek mindazok számára, akik egy városban, faluban, utcában, tömbházban, stb. laknak; kifejezett vagy hallgatóságos közös érdeken alapulnak. A problémák megoldását többfé-

leképpen képzelik el. Egyrészt elvárják, hogy a „közösség” minden egyes tagja érezze magáénak a köz érdekeit. Ez magában foglalja a nevelést, az ifjúsági szervezetek tevékenységét és az újságot (amely a levelekben számukra talán a legfontosabb – de ez a levélírás helyzetéhez is kapcsolódhat). Másrészt úgy is felfoghatják, mint a helyi tanács feladatát. Ez viszont a romániai decentralizálás, illetve a kisebbségi autonómia kérdéséhez vezet. Néha arra hívják fel a figyelmet, hogy ezeket a kérdéseket a törvények szabályozzák, vagy legalábbis ezeknek kellene szabályozniuk. És ez elvezethet az inkompetensnek és ráadásul „románnak” tekintett rendőrség teljesítményének, megbízhatóságának kérdéséhez.

A közügyek elsősorban annak eredményeként alakulnak ki, hogy az egyének együtt élnek egy bizonyos egységben, ennek a keretei között. Nincs szükség formális szerződésre, az egyéntől általában elvárják, hogy ismerje föl és tartsa be az egyéni kezdeményezés határait. Mégis, 1989 után a formális keretek hiánya, vagy az a remény, hogy a jogi szabályozás hamarosan eltűntet minden „szocialista” korlátot, a „köz” és a „magán” viszonyának új értelmezéséhez vezetett. Az alábbi példa egyike annak a számtalan konfliktusnak, amely annak eredményeként alakult ki, hogy ugyanazon egységben egyeseknek sikerült magántulajdonukat hirtelen megnövelni, míg másoknak nem. Ebben az esetben a viszály gyökere az az 1990-es szabályozás volt, amely megengedte az addig állami tulajdonban lévő lakások megvásárlását kedvező áron. Ennek eredményeként a tömbházak lakossága megoszlott: egyrészt maradtak azok, akik továbbra is bérelték lakásukat az államtól, másrészt pedig megjelentek az új tulajdonosok, akik azonban nem is tudták pontosan, hogy minek a tulajdonosai.³⁶ Ebben az esetben a levélolvasó egy, a tömbházlakások között kialakított kis park sorsát fájlatja.³⁷ A levél elején őszintén beismeri, hogy a munkában sohasem vett részt. A park kialakítása, rendben tartása egy idős pár és egy gyerek érdeme. Miután megvásárolták lakásukat, az új tulajdonosok azt hangoztatták, hogy a tömbház körüli terület – beleértve a parkot is – szintén az ő tulajdonuk. Következésképpen

tavasszal felásták az egész parkot, és veteményessé alakították. A kirobbant vitában az egyik negyedik emeleti lakos kijelentette, hogy neki is joga van egy kis parcellához a volt parkban. Sőt, egy kutat is fog oda ásni, pumpát szerel oda, majd egy csövön keresztül felvezeti a vizet a lakásába, hiszen a víztelep – mivel gyenge a nyomás – képtelen biztosítani a negyedik emeleten is a vízellátást. A levélíró azt kérdi, hogy a törvény mennyiben engedi ezt meg.

Íme egy másik eset, faluról. A levél azt igyekszik bebizonyítani, hogy a szolidaritás hiánya az egész közösség számára komoly következményekkel járhat. Egy hosszabb esős időszak után a levélíró kútjának a vize zavarossá vált. Először nem tulajdonított ennek különösebb jelentőséget, de egy idő múlva a víz íze annyira rossz lett, hogy már az állatok sem itták meg. Az igazi pánik akkor tört ki, amikor kiderült, hogy négy szomszédjának is ugyanezzel a gonddal kell szembenéznie. Ez azt mutatta, hogy valahol kialakult egy állandó fertőző góc, amely az egész utca vizét rendszeresen mérgezte. Egyértelmű volt, hogy valaki gondatlanul tárolt valamilyen anyagot, és hogy nem akarta ezt beismerni, nem akarta vállalni a felelősséget. Sőt, megoldani sem akarta a problémát. Következésképpen ahelyett, hogy helyi szinten oldották volna meg a problémát, a közösségnek megint „felülről”, „kívülről” kellett segítséget kérnie. Megoldás azonban onnan sem jött: bár a levélíró minden, a kérdésben illetékes intézményhez elment, senki nem jött segítségükre.

A rend és annak órei

Az előző esetekben normális körülmények közt a rendőrség azok közé az intézmények közé tartozott volna, amelyeknek a segítségét leghamarabb kérik. Nem így a mi esetünkben. A helyi – a mi esetünkben magyar – lakosság szerint a rendőrség nem számított olyan intézménynek, ahová nyugodtan, bizalommal fordulhattak volna segítségért.

Íme egy levél, amely jól mutatja ennek okait. Olyan kijelentéssel kezdődik, amellyel valószínűleg a magyar lakosság többsége egyet-

értett volna: a rendőrség a Székelyföldön gyarmatosító erő, amelynek az alkalmazottai híresek ugyan túlbuzgóságukról, de az nem mindig a törvényt védi. Este tíz után alig lehet 100–150 métert sétálni az utcán, hogy ne ütközzünk rendőrijárőrökbe. Ráadásul megállították a járókelőket, igazoltatták őket, megkérdezték, honnan jött, hová ment, mit beszélgetett, kikutatták a csomagját, stb. Mindebből arra lehetett volna következtetni, hogy Romániában, ha valaki egy táskával járt az utcán, akkor automatikusan tolvajnak tekinthették, és ártatlanságát bizonyítania kellett. De, folytatódik a levél, ez nem igaz: Brassóban négy évig egyszer sem igazoltatta a rendőrség. Következtetése szerint Sepsiszentgyörgyön a rendőrség tevékenységének az egyedüli célja az, hogy megfélemlítse, terrorizálja a lakosságot, és figyelmeztesse, hogy Romániában lakik. A levél végén kiderül, hogy felháborodása ellenére szerzője nem feledkezik meg az óvatosságról: arra kéri a szerkesztőt, hogy a nevének csak a kezdőbetűit hozzák nyilvánosságra.

Nem ez az egyedüli levél, amely szerint a rendőrség elsődleges feladatának a magyar lakosság terrorizálását, heccelését tekinti, és csak másodsorban érdekli a rend fenntartása, a bűnözés megelőzése, stb. Az egyik levél azt panaszolja, hogy a román iskola előtt minden reggel áll egy rendőr, aki arra vigyáz, hogy a diákok biztonságosan keljenek át az úttesten. A magyar iskolák előtt viszont a rendőrök nem vigyáznak a diákokra. Nem magyarázat az, hogy kevés a rendőr, hiszen a magyar tüntetéseken láthatjuk, hogy sokan vannak. A levélíró fő panasa azonban az, hogy a rendőrség elhanyagolja azt, ami igazán feladata kellene legyen: a közlekedés kaotikus, gondatlanságuk miatt rengeteg a baleset. A rendőrséget ebben a levélben is támadják, mert tagjai csak románok: „a lovat” (azaz Vitéz Mihály szobrát) egész „hordák” őrzik, de ahol tényleg ott kellene lenniük, kevesen vannak.

A köztulajdon

A „köztulajdon” megszüntetésének, a magántulajdon visszaállításának első, és mind ez ideig valószínűleg legdrámaibb esete a

termelőszövetkezetek felosztása volt. A viszonylag gyors, radikális felbomlás nemcsak a konkrét, mindennapi élet szintjén, hanem hosszú távon is jelentősen befolyásolta a falusi emberek életvitelét. Íme egy eset, amely jellemző az egész folyamatra. Kezdetben, írja a levél szerzője, az 1989 utáni vezetők megpróbálták megőrizni a termelőszövetkezet vagyont. Ennek ellenére az adósságok egyre nőttek. Lassan, csak a leggyengébb állatok maradtak meg. Úgy tűnik, a jobbkat pénzzé tették, hogy a szövetkezet tartozásainak egy részét megadják. Ezek a vezetők a lovakat – ezek számítottak a legértékesebb állatoknak – először maguknak akarták eladni, de az emberek fellázadtak, és a kialakult káoszban akik közelebb voltak, hazavitték a lovakat a saját gazdaságukba. Ennek következtében sokan azok közül, akik annak idején, az ötvenes években lovakkal léptek be a szövetkezetbe, nem kaptak vissza egyet sem. Később a szövetkezet új vezetősége megpróbálta a vagyont rendezetten, szabályszerűen felosztani, de a régi vezetőség emberei szétkergették őket. Egy gazdakör is létrejött, de arra vártak, hogy a parlament szavazzon meg egy új törvényt, amely a működését szabályozza. Közben a falu „fontos emberei” mindent eladtak. Úgy hogy az árakat ők maguk szabták meg. A gépek, állatok nagy része más falvakba került. Csak azok a gazdák jutottak hozzá valamihez, akik az új vezetőség pártján voltak. A falu lakóit – folytatódik a levél – mindez felháborította. Nem értették, hogyan halmozódott fel a hatalmas adósság, miközben az állatok, a gépek, az ingatlanok eltűntek. A levélíró következtetése: a köztulajdon szabad préda. És sehonnan sem lehet segítséget várni. Hiszen azok az emberek, akik azért mentek a faluba, hogy kivizsgálják a falusiak panaszát, a bűnösöket ártatlannak találták.

Városi mentalitás és helyi hatalom

Az elmúlt rendszerben a szemetes utcákat, a kaotikus személtárolást, a környezet pusztítását a nyilvánosság előtt a (helyi) hatalom hivatalosan az egyének, a felelős hivatalok vezetőségének a hanyagságával, és nem maguknak a hivataloknak a hiányos

tevékenységével magyarázta. A rosszul végzett munka, a trehányság „ősokát” a nyilvánosság előtt a „szocialista öntudat” hiányában vélték felfedezni. A lakosság viszont nemcsak a központi vagy a helyi hatalmat, a hivatalokat, a „szocializmust” hibáztatta, hanem a városi, urbánus öntudatot is hiányolta, főként a (Moldvából betelepített) román, illetve a cigány lakosok körében.

A helyi problémákra vonatkozó értelmezési keretek nem változtak meg radikálisan 1989 után. Továbbra is a románokat és a cigányokat, a helyi vagy a központi hatalmat, vagy az új politikai rendszert okolják a koszért és a nyomorért. A városi mentalitás hiányára vonatkozó magyarázatok is gyakoriak. Nem ritkák azonban az önkritikus, a helyi magyarokat is hibáztató vélemények sem. Az egyik levél írója arról panaszkodik, hogy a turisták szemetelnek a Szent Anna tó körül. Az odavezető utak rossz állapotban vannak, de ezért nem „mi” vagyunk a hibásak. (Magától értetődik, hogy ezért az államot kell vádolni, hiszen „ők” azok, akik nem javítják meg az utat.) A tó partja azonban tele van szeméttel, és ez már bizony a „mi” felelősségünk. „Nem érdemlünk meg egy ilyen tavat, képtelenek vagyunk értékelni, tönkretesszük a környékét.”

A szeméttel, a szabályok és törvények hiányáért nemcsak a lakosok mentalitását, a helyi hatalmat okolják, hanem elég gyakran magát a demokráciát is, amely gyakran a piacgazdaságnak, az agresszív individualizmusnak a szinonimája. A problémák forrása eszerint az új társadalmi-politikai rendben, az általa hordozott értékekben kereshető. Ebben az esetben a mindennapi élet gondjait a rend hiányából, a „káoszból” eredeztetik, mivel ezek teszik lehetővé az egyéni érdekek „arrogáns” előtérbe helyezését. Eszerint egyesek nem hajlandók szem előtt tartani az együttélés megszokott szabályait, vagy más emberek elemi igényeit, érdekeit, elvárásait. Ezekben az esetekben az „individualizmus” a civilizált viselkedésmód ellentéte. Az utóbbi feltételezi, hogy az egyén szorosán kapcsolódik egy adott konkrét vagy akár absztrakt közösség értékeihez, normáihoz, együttélési szabályaihoz. A pusztító individualizmust eszerint szigorúan szabályozni kell, és nemcsak falun.

Az egyéni érdekek túlzott érvényesítésének a fő okát abban látják, hogy eltűntek a tisztesség elemi szabályai. A büntetés – írják gyakran – nem tudja teljesen megoldani a helyzetet. Íme, hogyan fejeződik be egy levél, amelyben a levélíró arról panaszkodik, hogy lassan kivész a pisztráng a hegyi patakokból, mert odahordják a szemetet (a patakba!): néhány évvel ezelőtt az emberek „nem attól félték, hogy meglátja őket a polgármester, hanem érezték, hogy ez nem jó”.

A régió elhanyagoltságát, a „magyaros tisztaság” hiányát egy „magyar városban” elsősorban mégis az „idegenek” – azaz a cigányok és a betelepített románok – jelenlétével magyarázzák. Az egyik esetben a levélíró panaszkodik, hogy a tehének a város egész területén legelnek, főként a központi parkban. Íme, írja a levél szerzője, hogyan értelmezik a szomszéd falusi román parasztok a demokráciát. Hasonló módon írnak a cigányokról is: a szemetet a tömbház ablakán dobják ki, a lovak, tehének ürülékét oda viszik ki, ahová valamikor a környék lakói nyáron napozni jártak.

A román lakosokról is az a vélemény alakult ki, hogy nem érdekli őket környezetük ápolása, mert nem helybéliek, nem érzik, hogy ez a vidék az övék lenne. Nemritkán hangsúlyozzák a levelek, hogy a helyi románokat szoros szálak fűzik a (szintén románnak tartott) rendőrséghez, amely hajlamos szemet hunyni tetteik fölött, nem alkalmazza a törvényt velük szemben. Az egyik levél egy olyan esetet ír le, amelyben több blokklakó szolidaritására volt szükség ahhoz, hogy megakadályozzanak egy román szomszédot abban, hogy kivágja a ház bejárata előtti fákat. A levélíró először kihívta a rendőrséget, de miután ezek elmentek, a szomszéd megint nekilátott a fák kivágásának. Akkor valaki kiment a házból, és rászólt, hogy fejezze be. A szomszéd azonban ráemelte a fejszét, és elkergette. Ekkor már többen is kimentek, és megállították. Közben a rendőrök az autóból végignézték az egész esetet, de nem avatkoztak be. Végül a szomszédot elvitték a rendőrök, de öt perc múlva szabadon engedték.

Mindezek ellenére, a környezet és a köztisztaság rohamos hanyatlása kikezdte a helyi magyar identitás tisztaságra vonatkozó szféráját is, amely tulajdonképpen az önbecsülés igencsak fontos része. Amint feljebb is láthattuk, a magától értetődő „mi”-képek alkalmazkodnia kellett a kialakult új helyzethez. Az erdélyi magyar tisztaság- és rendhierarchia szerint a magyarok rögtön a németek után jönnek, jóval megelőzve a románokat és a cigányokat. A nyomorúságos állapotok fennmaradása azonban arra vezetett néhány levélíró, hogy megkérdőjelezze etnikai identitásuk, önbecsülésük eme nem éppen jelentéktelen elemét. Az egyik levél azt panaszolja, hogy a legelőre viszik ki a szemetet. De nemcsak a cigányok, hanem a magyarok is. És miután meg is nevezi néhány magyar ismerősét, aki a legelőt szintén szeméttelnek használja, azt kérdi: „És akkor [...] mit várhatnánk el a cigányoktól?” Egy másik esetben a végkövetkeztetés még radikálisabb: „a gond nem a cigányokkal van, hanem a magyarokkal, akik még mélyebbre süllyedtek”.

Bár az ilyen értelmezések is gyakoriak, magyarázkodó indoklások mindig adódnak. Az egyik levél például arról panaszodik, hogy mennyire koszosak a székely városok. Nem ilyenek ismerte ő a székelyeket. Mégis, írja, ott ahol csak ők laknak, a falvak sokkal tisztábbak, mint a vegyes lakosságúak. (Mint már volt szó róla, faluról is érkeztek levelek, amelyek a szemét, a környezetszennyezés miatt keseregnek.) Manapság, folytatódik a levél, mindenki a kommunizmusban látja minden rossz gyökerét. Mégis, az igazi okot a tömbházak képezik, ahol a tulajdonos, gazda nélküli együttélés tönkretette az emberek méltóságtudatát.

A Székelyföldnek nemcsak amiatt kell tisztának maradnia, mert az „jó nekünk”. Hanem azért is, mert meg kell őrizni egy bizonyos, a régióról kifele megalkotott képet, amely a helyi lakosok identitásának fontos eleme. Az egyik levél leírja, hogy az ojtózi szoros, amely Erdély egyik kapuja Moldva felé, tele van szeméttel: „Csak néhány kilométerre vagyunk a megye határától, itt kezdődik Erdély, és lám, így mutatkozunk be.” A mindent elborító szemét

látványa nemcsak a szülőföld iránti tisztelet hiányát mutatja. Szégyen minden ott lakó egyén számára.

Úgy tűnik, sokan már nem igazán bíznak abban, hogy a polgári erényeket meg lehet tanítani, hogy neveléssel ki lehet irtani az általánossá vált hanyagságot és mocskot. Egyre inkább követelik a törvény, a rend tiszteletét, betartását, a szigorú büntetéseket. Így vált egy új intézmény, amely eredetileg a demokrácia egyik legfontosabb elemének számított – a demokratikusan megválasztott helyi adminisztráció –, nagyon éles támadások tárgyává. Főként azért, mert elhanyagolta bizonyos rendszabályok alkalmazását, vagy képtelen volt érvényt szerezni nekik. Nem kevesen voltak, akik meglepődtek, amikor látták, hogy az RMDSZ által ajánlott magyar polgármesterek munkáját sokszor nagyon éles bírálat érte.³⁸

A kritika tárgya elsősorban a titkolózás, az információ hiánya, annak tudatos visszatartása. Az egyik levél például arról panaszodik, hogy a helyi közügyek jóformán meg sem jelennek a nyilvánosságban. A bírálat az újonnan megválasztott helyi adminisztrációt célozza, és a termelészövetkezet új vezetőségét (tehát még azelőtt, hogy a szövetkezetet feloszlatták volna). Hogyan lehetséges, írja az olvasó, hogy néhány ember dönthet hatalmas pénzösszegek fölött, a többiek nem tudhatják meg, mi történt a jövedelmükkel? Ezeket az embereket – folytatódik a levél –, a falu választotta, de úgy tűnik nem a lakosság érdekeit tartják szem előtt, hiszen tevékenységük nem nyilvános. A falubeliek emiatt visszaéléssel gyanúsítják őket. A titkolózás odavezetett, hogy a falu tele van konfliktusokkal, pletykával, rémhírekkel.

A lakosság leggyakoribb panasza azonban a tisztaság, a rend hiányára vonatkozik. Az egyik levélíró március 15. előtt az egész Vitéz Mihály teret felseperte, mert szégyellte, hogy mennyire szemetes. Ő így foglalja össze a problémát: „miután polgármestert választottunk magunknak, egy utcaseprőt is kell választanunk”. A mindennapi életet elárasztó kosz, a slamposság sok ember számára meglepetést jelentett 1989 után, hiszen hozzá voltak szokva, hogy ezért a rendszert kell szidni. Az új rendszerben ráadásul megszűnt

néhány olyan intézmény, mechanizmus is, amely azért úgy-ahogy működött az elmúlt rendszerben. A papírt, az üvegeket, a műanyagot egyre nehezebb vagy lehetetlen értékesíteni. Nem kevés levélíró ezt azzal a káosszal, rendtelenséggel magyarázza, amely szerintük az egész új rendre jellemző. A „demokráciát”, esetleg ironikus felhanggal a „román”, vagy „eredeti” demokráciát olyan jelenségekkel azonosítják, mint például a polgári felelősség kihalása, az új vezetők hanyagsága, a hasznos javak elherdálása, a környezet gátlástalan rombolása. Az általános kiábrándulást az egyik levél a következőképpen fogalmazza meg: „Választottunk magunknak egy magyar [a szerkesztő a „magyar”-t „új”-ra változtatta] polgármestert. Mit csinált? Több a szemét a városban, mint azelőtt.”

Az is előfordul, hogy magát a helyi hatalmat vádolják a környezet pusztításával. Ötven éven keresztül a helyi vezetők mindent megtettek azért, hogy a „Commies like concrete” kifejezés hitelesen hangozzon. Ezek után ma mind a városi, mind a falusi lakosság már akkor is felháborodik, magyarázatot követel, ha közterületen kívágnak egy fát. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a régebbi szentgyörgyi lakosok még emlékeznek arra, ahogy a régi város nagy részét lerombolták a hetvenes években. Közkeletű volt, és ma is az a magyarázat, hogy a pusztítást a frissen beköltözött (főként román) vezetők rendelték el. Hiszen ők nem kötődtek ehhez a térséghez; amit leromboltattak, nem volt az övék. Sőt, esetleg gyűlölték mindazt, ami „magyar jellegű” volt Erdélyben, és amit csak lehetett, tönkretettek.³⁹ A helyi identitásnak ez az értelmezése („ez a *mi* terünk, és ők azért akarják lerombolni, mert gyűlölnék) ma is igen gyakori, és a levelekben néha a mögötte álló nemzeti argumentumot is kifejtik. Ennek ellenére, mint láttuk, a lakosság nem hajlandó elnézni az újonnan megválasztott helyi vezetők hibáit csak azért, mert magyarok, esetleg helybéliek.

Az egyik levél például azt sérelmezi, hogy az út szélén kivágtak, a polgármesteri hivatal parancsára, öt jegenyét. A magyarázat az volt, hogy gyökereik tönkretethetik a tömbház alapzatát. De, írja a levélíró, úgy tűnik az már nem zavarja őket, hogy a forró víz

befolyik a ház alagsorába, hogy a cigányok disznói szabadon kószálnak a negyedben. A levél következtetése: úgy látszik, disznót lehet nevelni, de fát nem.

Környezeti gondok keletkezhetnek akkor is, ha a hatóságok nem foglalkoznak komolyan bizonyos szociális problémákkal. Az egyik levélben leírják, hogy 1990 után a faluban a szegényebb cigány családoknak nem sikerült tüzelőfát vásárolniuk, és emiatt a falu promenádján vágják ki a fákat. A pusztítás oka tulajdonképpen az, hogy a helyi adminisztráció nem próbált meg enyhíteni gondjaikon, bár a falu RMDSZ-szervezete több megoldást is javasolt. (Ebben az esetben is, mint látjuk, a helyi RMDSZ támadja az általa javasolt polgármestert.)

Érdekes módon a környezetvédők szokásos céltáblái, azaz a nagy környezetszennyező ipari vállalatok nagyon ritkán jelennek meg a levelekben. A most következő példa azért is érdekes, mert az illető faluban uralkodó állapotokat is tárgyalja. Kezdetben a levél részletesen leírja a Feketeügy mellékágaiban keletkezett helyzetet. A közeli szeszgyár minden hulladékát odadobta, és ezzel gyakorlatilag a halállományt kipusztította. A levélíró többször is panaszt tett a polgármesternél, de más intézményeknek is közbe kellett volna lépniük. Ennek ellenére senki sem reagált. A polgármester azt mondta neki, hogy kapjon el valakit, aki odadobja a hulladékot, és akkor megbünteti. De vajon miért pont a traktorost kellene megbüntetni, kérdi a levélíró. Miért ne büntessenek meg inkább egy olyan polgármestert, aki egy nagyon fontos kérdést elhanyagol?

A leghíresebb eset, amely előbb a város egy részét, majd az egész lakosságot felháborította, az úgynevezett „földstadion-ügy” volt. A nyolcvanas években az akkori polgármester úgy döntött, hogy a városnak szüksége van még egy stadionra, a már meglévő kettő mellett.⁴⁰ Hatalmas földhalmot emeltek, de ekkor a város pénze elfogyott. A nyilvánosságban a probléma először 1990-ben fogalmazódott meg. Egy olvasó nyílt levelet írt a polgármesterhez, amelyben elpanaszolta, városszerte milyen rossz állapotban van-

nak a gyerekjátszóterek. A játékokat összetörték, egyesek parkolónak használják a területet, és a szemeteskukákat is a szomszédságában állították fel. A gyerekek játszótere összezsugorodott, tele van szeméttel, benzingóz hatja át. A levélíró ironikusan megjegyzi, hogy nem szokás ugyan munkásokról elnevezni utcákat, de azért a város lakóinak valamilyen formában hálásnak kellene lenniük mindazért a munkáért, amivel valamikor a játszótereket felszerelték. Ami az új demokratikus rend iránti hálát illeti (a régi rendszerrel ellentétben, amikor a munkásokat megbecsülték!): „Köszönjük szépen a nincs mit demokratikus új világunknak (is).” A levélíró szerint a megoldás az lenne, ha a „földstadiont” gyerekjátszóterré alakítanák. Ezért kész lenne fizetni, vagy önkéntes munkát vállalni.

Ez a levél volt a kezdete egy új sorozatnak, amely a „földstadion” sorsát igyekezett megoldani, s az évek során újabb és újabb elemekkel gazdagodott. Az egyik olvasó, aki a közelben lakott, arról panaszkodott, hogy fölöslegesen öltek szomszédjaival pénzt, energiát a tömbház környékének csinosításába (takarítás, faültetés), mert a gyárak, sőt a polgármesteri hivatal is odaszállítja szemetét. Felajánlja, hogy a „földstadiont” ők maguk parkká alakítják. Egyelőre azonban még annak is örülnének, ha valaki nem létesítene ott szeméttárolót. A későbbi levelek azt panaszolják, hogy az új építkezések tönkreteszik a tömbházak környékét, fittyet hányva a lakók munkájára: kipusztították a fákat, a fűvet, mindenhol szemét és sár van. A földstadiont jobban is ki lehetett volna használni: ha már nem alakították parkká, akkor kisebb parcellákra kellett volna felosztani, hogy a környék lakói zöltséget termeljenek ott. Több levél is utal a hely mezőgazdasági potenciáljára: kár, hogy olyan földet, amely termett és még tudna teremni, a város legjobb földjét szeméttárolóvá alakították. Íme, milyen következtetést von le az egyik levélíró: „[...] úgy tűnik nem több földre van szükségünk, hanem több becsületre, a földhöz való becsületesebb viszonyra.”

A „földstadion” ügye 1994 után egyfajta nemzeti kérdéssé vált, és emiatt drámaibb fordulatot vett. A kormány – egy olyan határozattal, amelyet a város nem fogadott el – a területet a

csendőrségnek adta, hogy ott építsen egy körülbelül 10 000 ember befogadására alkalmas kaszárnyát.⁴¹ A város polgármesteri hivatala beperelte a csendőrséget, de elveszítette a pert. Az ügyet a parlamentben is többször tárgyalták. A kormány álláspontja szerint a Székelyföld veszélyt jelent a nemzet biztonságára. Az RMDSZ egyrészt a régió militarizálása ellen tiltakozott, hiszen korábban már több katonai egységet telepítettek székely városok köré. A magyar érdekvédelmi szervezet szerint elfogadhatatlan volt a kormánynak az az álláspontja, hogy az állampolgárok egy része veszélyezteti a román államot. Másrészt viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy az ilyen intézkedéseknek az a célja, hogy radikálisan megváltoztassák a régió etnikai összetételét annak ellenére, hogy Románia aláírta mindazokat a nemzetközi dokumentumokat, amelyek ezt megtiltják. Az 1996-os választások után hivatalba lépő új kormány álláspontja megértőbb volt ebben a kérdésben. Nemcsak azért, mert az RMDSZ is tagja volt a koalíciónak, hanem azért is, mert kiderült: a terv túl drága és nem hatékony. Megegyeztek, hogy a csendőr-kaszárnyát felépítik ugyan, de csak egy ezredet helyeznek el benne. Így is történt.

A levelekből egyértelműen az derül ki, hogy az emberek nem igazán bíznak a *demokratikusan megválasztott magyar* hatóságokban, az egész új intézményrendszerben. Ezt a legérzékletesebben talán a következő – közügyeket tárgyaló – levél befejező része mutatja be:

Cikkemet szives figyelmébe ajálom a Szénátor és a képviselő urnak is és Málnás község Polgármesterének, mert az emberek ilyen-olyan gonjait is képviselnie kellene a választott képviselőknek és ezt nem csak a választások alkalmával kell ismerni...

Tisztelt szerkesztőség! Önök jogosan felteszik a kérdést: Miért nem az illetékes szakintézményekhez illetve némelyekhez fordultam panaszaimmal. Egyszerűen azért mert ők számba sem veszik.

A levelek szerint az egész közösséget érintő problémák megoldását nemcsak neveléssel, szigorú büntetésekkel, a helyi adminisztráció szakszerű működésével lehet megoldani. Az olvasók ezeken

kívül még két megoldást javasolnak. Az egyik viszonylag gyakori, és a közösségéért dolgozni hajlandó önfeláldozó egyén eszményére alapoz. Az úgynevezett „lelkes ember” legyen egyrészt mintapolgár, másrészt pedig szervezzen olyan csoportokat, tevékenységeket, amelyek a köz javát szolgálják: tegyenek a város, a környezet tisztaságáért, stb. A másik megoldást viszont nagyon ritkán említik. Ez nem más, mint a szellemi megújulás egy olyan korban, amelyet dekadensként minősítenek:

Mert ami régen bűn volt az ma erény és ami régen erény volt az ma bűn. Hazudj, lopj, gazemberkedjél, mert akkor van becsületed és modban élsz.

Bár azt mondhatjuk, hogy a gondok gyökerét általában helyi szinten azonosítják, vagy akár korunk általánosan züllött erkölcséből eredeztetik, a levelek hangneme radikálisan megváltozik, ha az „ellenfél”, az „ellenség” a központi hatalom. Ezekben az esetekben a helyi hatalom, az autonómia eszményét veszik védelembe a rosszindulatúnak látott központi hatalom döntéseivel szemben. Egy magyarellenességéről híres román ügyvéd prefektussá való kinevezése egy egész sor tiltakozó levelet eredményezett. A döntést nemcsak antidemokratikusnak tartották: provokációnak, tudatos sértésnek. Még olyan tiltakozó levél is akadt, amelyet a Romániai Társadalmi Demokrácia Pártjának (azaz a kormánypártnak!) a helyi tanácsosai írtak alá. Egy másik levélben a felháborodott olvasó az önrendelkezési jogra hivatkozik: ha Moldáviának [sic!] vagy Szlovákiának joga van elszakadni, akkor Erdélynek miért tiltják meg, hogy szintén elszakadjon, és kikiáltssa függetlenségét?⁴²

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a közélet szférája szorosan kötődik egyrészt a helyi kontextushoz. A nemzeti, kisebbségi kérdések csak akkor jelennek meg, ha valamilyen formában hatással vannak a helyi szintre. Mind a beépített, mind a természeti környezet erős etnikai elemekkel telített. Azt mondhatnánk, hogy a „szülőföld”, a *patria* székely felfogása a helyi kemény mag köré épülő koncentrikus körökből tevődik össze: a mindennapi környezet köré jön a megye, majd egész Erdély, és az egész gyakran

kiterjed akár Magyarországra is. Általában elmondható, hogy manapság a székelységet nem fűzik pozitív érzelmi szálak az Ókirálysághoz, az ország „hegyen túli” részéhez. A régió polgárának lenni azt jelenti, hogy azt szeretjük és gondozzuk. Nemcsak bizonyos „civilizációs” okokból (tisztaság, rendszeret), hanem azért is, mert „magyar”, „a mienk”. Akik integrálódni akarnak ebbe a világba, akik el akarják fogadtatni magukat, azoknak kötelessége elfogadni és ápolni a vidék „magyar jellegét”. A gyenge helyi adminisztráció amiatt is bűnös, hogy ezt elhanyagolja. Másrészt viszont az is egyértelmű, hogy az idegeneket nem szívesen fogadják be. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy az idegent eléggé sajátos módon határozzák meg: a más vidékekről beköltözött emberektől általában csak akkor idegenkednek, ha azok románok. Azokat a magyarokat, akik Erdély más vidékeiről költöztek be, illetve azt a néhány németet, aki idetelepedett, minden további nélkül elfogadták. (Ha azonban konfliktusba kerülnek, akkor az idegen – nem háromszéki – származást felelgetik.) Másrészt viszont a cigányokat kétségtelenül helybélinek tartják. Ebben az esetben a negatív sztereotípiák kizárólag a kulturális különbségre vonatkoznak, annak ellenére, hogy nagy többségük magyarul beszél.

Konfliktusok

A konfliktusok zömmel nem az átmeneti időszak következményei. A falu és város, munkás és „főnök”, munkás és „irodista”⁴³, a kérvényező és bürokrata közti ellentétek egy címszó alá helyezhetőek: megalázott, dolgozó elnyomottak – arrogáns, lusta elnyomók.⁴⁴ Ami új téma, az a „gazdag–szegény” ellentétpárban rajzolódik ki – de ez a vizsgált időszakban még nagyon ritka, és mint valamilyen átfogó, radikális társadalomkritika része nem is létezik.

Az 1990-es évben az „igazság mint egyenlőség” téma robbanásszerűen jelentkezik. De az év végére el is tűnik. Az új („rég-újnak” is nevezett) elit iránti ellenszenv oka nem az, hogy gazdag, vagy mert kihívóan viselkedik, fitogtatja gazdagságát (ebben a térségben ritkán viselkedik kihívóan), hanem mert a közfelfogás szerint

korrupt, arrogáns, mert jogtalanul, igazságtalanul jutott vagyonhoz a múlt (és a jelen) rendszerben, és mert újraelosztói szerepében nem biztosít egyenlő részt mindenkinek.

Szociális kérdések

Senki sem értelmezi a szegénységet, a lecsúszást, sikertelenségként, mint az egyén kudarcát azon a területen, hogy számára fontos életcélokat elérjen, hogy egy bizonyos életútnormának megfeleljen. Hogy esetleg belássa személyes felelősségét a kudarckért. A szociális problémákért természetesen a redisztributív államot okolja mindenki. De senki sem mondja, hogy a gazdagoktól kell elvenni a „fölösleget”. Az állam dolga, oldja meg a problémákat (ahogy akarja). Tehát annak ellenére, hogy a társadalmi kérdések a levelekben az egyenlőségnek nevezett téma körül csoportosulnak, ez még nem jelenti azt, hogy egyenlőségelvűek. Ennek ugyanis egy individualista értékeken nyugvó társadalomban van értelme. Márpedig az individualizmus, a személyes szabadság, felelősség, siker témája még a szellemi elit értelmezési kereteiből is hiányzott a vizsgált időszakban.⁴⁵

Az egyenlőség, az egyenlő elosztás elve nagyon erőteljesen jelentkezett 1990–1991-ben, de a „racionalizált” élelmiszerelosztás kontextusában. A demokrácia akkortájt az igazságos elosztás (élelem, segélyek) szinonimája (is) volt. A jóléti társadalom egyfajta helyi értelmezése. Ha a központi redisztribúció nem volt igazságos és egyenlő, akkor az első magyarázatok „összeesküvés-elméletek”: az emberek úgy látják, kialakult egy belső (korrupt) kör, amelyből a többség kimaradt. Az egyenlőség feltétele a korrupció hiánya, az hogy a „főnökök” ne használják ki a pozíciójukat. Hanem önfeláldozóan vezessék a népet – mint az értelmiség.⁴⁶

Nép

A „nép” a legszélesebb *társadalmi* egység, a levélírók mind ennek tagjainak vallják magukat.⁴⁷ Majdnem mindig konfliktushelyzetben jelenik meg, és mindig értékkel telített: szerepe, hogy

egy bizonyos helyzet bírálatát legitimálja, hangsúlyosabbá, általánossá tegye. Jelentésskálája nagyon széles: „egyszerű emberek” (a „főnökök” ellen), paraszt, munkás, akár munkásosztály is (főleg 1990-ben, utána majdnem teljesen eltűnik), de lehet magyarok, kisebbség, nemzet is. Határozottan kapcsolódik egy bizonyos demokrácia-felfogáshoz, a „népi hatalom”, a „népi akarat” eszméjéhez. De ezzel még nem tagadja egy elit, a nép „vezetőinek” szükségességét. A lázadó, szabadságért, egyenlőségért harcoló tömegként felfogott nép, a „néptulajdonra” helyezett hangsúly csak 1990-ben gyakori. Utána eltűnik.

Nemzet

Az egyik hipotézis beigazolódni látszik: sokkal kevesebb levél foglalkozik nemzeti, kisebbségi kérdésekkel, konfliktusokkal, mint elvárnánk a térséggel foglalkozó politológiai, szociológiai szakirodalom alapján. Még a nyilvánosságban jelentkező levélíró számára sem annyira fontos, távolról sem határozza meg annyira a mindennapi élet döntéseit, értelmezéseit, mint azt feltételezik.⁴⁸ Általában a nemzeti kérdések vagy értékek a leveleknek nem a főtémái, hanem a háttérben meghúzódó, magától értetődő közös alapértékei.⁴⁹ Ebben az értelemben tulajdonképpen nagyon széles azoknak a témáknak a skálája, ahol a nemzeti szempontok, megfontolások megjelennek.⁵⁰

A szakirodalom a nemzeti identitást gyakran epifenoméneként kezeli, bizonyos más jellegű tényezők (a modernizáció, az írásbeliség, a központosított adminisztráció, a gazdasági tényezők, stb.) okozataként. Következésképpen származékjellegű, magyarázata nem önmagában keresendő, hanem rajta kívüli okokban. Ez részben természetesen igaz, ha a nemzetek, a nemzeti identitás *eredetét* vizsgáljuk. Ez mégsem tudja megmagyarázni (sokszor észre sem veszi) a jelen identitásformáló és -újratermelő folyamatait, a mindennapi élet erre irányuló gyakorlatait. Eltekint az értékszférák öntörvényűségétől, attól, hogy ezek egy idő múlva egy olyan sajátos logika szerint működhetnek, egy olyan öntörvényű, önálló életet

kezdhetnek, olyan jelentéseket vehetnek fel, amelyek akár ellentétesek is lehetnek az eredeti jelentésükkel.⁵¹ A jelentések, amelyeket bizonyos cselekvéseknek tulajdonítanak egy korszak elején, lassan megváltoznak – még akkor is, ha formálisan a cselekvés, a gyakorlat maga „nem változott”. Vegyük például a Weber által tárgyalt 17–18. századi puritánokat: a kapitalista életvitelnek az evilági aszketikus „szellemből” való eredeztetése azért meglepő, mert az eredeti jelentés megváltozott. A mai kapitalista világban a cselekvések, gyakorlatok már nem értelmezhetőek az aszketikus „szellem”⁵² segítségével.⁵³ Bármennyire fontos volt is a kialakulás „pillanata”, az eltelt időszakban nemcsak az egyszerű hagyomány működött, hanem egy olyan jelentésváltás is lezajlott, amelytől ha eltekintünk, nem tudjuk értelmezni a jelen gyakorlatokat.⁵⁴ Ugyanez érvényes a nemzeti identitásra is.

Ezt bizonyítja az is, hogy a jelenlegi „xenofóbia”-kutatások egyik kulcstémája – a gazdasági tényezők, a gazdasági, társadalmi, politikai integráció – jóformán meg sem jelenik a levelekben. Tulajdonképpen nem kevés esetben úgy használják a nemzet, nép, haza, szülőföld fogalmakat, hogy abba beleértik a románokat is (bár ez nem mindig tűnik őszintének). Ez főleg 1990–91-ben viszonylag gyakori, majd egyre ritkább lesz. Valószínűleg azért, mert akkoriiban még hitték az emberek, hogy az 1989-es fordulat az együttélő nemzetek közös célért folytatott harcoként *fogható fel*, azaz, hogy a régi rendszer retorikájának megfelelően, most is ennek kell felfogni.⁵⁵ A későbbi események ezt a véleményt elsöpörték.

A romániai magyarság nemzeti identitását, illetve a romániai nemzeti konfliktusokat nem magyarázza az az elmélet sem, amely szerint az ok a társadalmi integráció hiányában keresendő. A magyar kisebbség – másról most nem beszélünk – társadalmilag nagyjából jól integrált. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a nemzeti értékeket, célokat nem alakítják át gazdaságiakká, társadalmiakká. Az értelmiségi pályák kivételével, úgy tűnik a vizsgált időszakban lényeges eltérés a többségi és a magyar társadalom szociális összetétele között nem volt.⁵⁶

A nemzeti identitást azonban nemcsak epifenoméneként tárgyalja a mai szakirodalom, hanem – mint már említettem – az elit konstrukciójaként is. A nacionalista – vagy akár a nemzeti – retorikát eszerint az elitek arra használják fel, hogy eltereljék a figyelmet más, fontosabb, égetőbb problémákról. Ugyanis az irodalom magától értetődőnek tartja, hogy a nacionalizmus, illetve a nemzeti identitás és a gazdasági, szociális problémák közti szoros kapcsolat lehetővé teszi nemcsak azt, hogy az egyik szférát a másik értelmében magyarázzuk; hanem azt is, hogy a nemzeti értékek felerősítésével *ne csak gyengítsük, hanem el is tűntessük* a más (gazdasági, szociális jellegű) témafelvetéseket (legalább egy ideig). Nem mondhatni, hogy a román kormány 1990–1996 között nem használta ezt a technikát. De azt is megfigyelhettük 1994-től errefelé, hogy ez egyre hatástalanabb volt. A média magyarellenes kampányai nem segítettek a sztrájkok leverésében. 1995 február–áprilisa például az egyik leghosszabb és leghevesebb magyarellenes⁵⁷ kampánysorozatot hozta. A kampánysorozat egybeesett egy példátlan hevességű sztrájkhullámmal. Március 15-én például, a támadások csúcspontján, több rádióadó (például a román SZER) első hírként a tüntetéseket és sztrájkokat hozta, nem az erdélyi magyar megemlékezéseket. Annak ellenére, hogy azelőtt egy nappal több független lap is azzal ijesztgette a lakosságot, hogy a magyar ünnep polgárháborúhoz, vagy legalább utcai verekedésekhez vezethet.

De térjünk vissza az eredeti hipotézisünkhöz: a nemzeti identitás nem játszik olyan átfogó, állandó szerepet a mindennapi élet alakításában, mint az általában feltételezik. A mindennapi élet racionalizációja a nemzeti értékek függvényében és fordítva, nem gyakori jelenség. Nincs „nemzeti identitáspolitiká”. Másrészt viszont köztudottak a helyi magyar lakosság „románbarátnak” nem nevezhető érzelmei. A levelek azonban – noha Romániát, a volt kormányt bőségesen kritizálják –, nem tartalmaznak nyíltan románellenes kijelentéseket.⁵⁸ Mi erre a magyarázat? Miért nem jelentkezik a nacionalizmus mint olyan közös tapasztalat, élmény,

amely bizonyos témáknak biztos, megkérdőjelezhetetlen háttérrel, esetleg legitimitást biztosíthatna?

Erre két magyarázatot találunk: az egyik egy bizonyos politikai kultúra, önmérséklet.⁵⁹ Ebben a vonatkozásban nem az együttélés tapasztalata, hanem az elit példája volt mérvadó. A romániai magyar nyilvánosságban közvetlen románellenes megnyilatkozások gyakorlatilag nem léteznek. Ezt bizonyítja az illető napilap szerkesztőinek az önmérséklete is: azt a néhány nacionalista felhangú levelet sem közlik, és elzárkóznak még azoknak a polemikus írásoknak a közlésétől is, amelyek a helyi román lap elfogult kijelentéseire reagálnak.

A másik ok az ambivalens diskurzusban kereshető. Az absztrakt románellenesség a mindennapi együttélés gyakorlati szabályai szerint nagyon jól megfér egy-egy konkrét személy pozitív megítélésével („román, de rendes ember”, vagy éppenséggel „román ugyan, de ilyen rendes embert a magyarok között is ritkán találni”). Azaz a románok iránti jól ismert ellenszenvet a konkrét kapcsolatokban elnyomhatta az illető helyzetben kialakult jelentés, értékelés; illetve az illető személyt más normák szerint ítélték meg. Ez még nem jár föltétlenül a szociális távolság feladásával. Nem biztos, sőt ritka (volt, és most is az), hogy a kiváló munkahelyi kapcsolatok kiterjednek a magánéletre is (egymás meglátogatása, közös étkezés, esetleg házasság, stb.).⁶⁰

Elit

Az egyik hipotézisünk az volt, hogy az elitnek távolról sincs olyan fontos szerepe a nemzet- vagy népépítésben, mint ahogy azt a szakirodalom egy része feltételezi. Nem lehet megérteni sem a nemzeti identitást, sem más értékek működését *csak* az értelmiség nyilvános szereplése, az általa forgalmazott értékek alapján. A közvélemény sokszor nem is vesz tudomást bizonyos kijelentésekről, félremagyarázhatja, vagy esetleg az elit szándékaitól eltérően értelmezi őket. Ugyanakkor a Nagy Hagyomány sok eleme nem az elit sikeres „építési” munkájának, propagandájának köszönhetően

épül be a Kis Hagyományba, hanem az utánzás, a „kultúrjavak süllyedésének” következtében. Az előző fejezetben azonban, úgy tűnik ezt a hipotézist sikerült – legalábbis részben – megcáfolni.

Pontosítsunk. Egy olyan kutatás, amely a nemzet, illetve a „nép” bizonyos tudatosan, „mesterségesen” létrehozott képét mutatja be, tulajdonképpen a nemzeti, vagy nemzetinek tartott jegyeket veszi számba, ezeket konstruálja egy logikailag is összefüggő egészé, eltekintve attól a kérdéstől, hogy miért jelentkeznek bizonyos jegyek bizonyos helyzetekben, másokban pedig nem. Nem a történelmi fejlődés bemutatására vagy kontextualizációra gondolunk itt. Hanem arra, hogy az ilyenszerű kutatások nem mutatják be, hogyan *működnek* az értékek a mindennapi életben. Valaki lehet „mélységesen magyar érzelmű”, megünnepelheti a magyar nemzeti ünnepeket, „magyar” tárgyakkal, szimbólumokkal veheti körül magát akár a magánszférában is: és mégis, nem lehet tudni, milyen sűrűn, milyen erővel játszanak ezek az értékek szerepet a mindennapi életében. Hogy mekkora a kényszerítő erejük. Ugyanakkor valaki szeretheti a természetet – akár úgy is, hogy megtölti nemzeti, vagy akár xenofób értékekkel. Vagy: manapság már közhely a szocializmus és a nacionalizmus közötti összefüggés. Számtalanszor leírták, elemezték, értelmezték. De még nem mutatták meg, hogyan is működik, milyen „elektív affinitások” alapján talál egymásra a két eszme. Mert hogy a deklarált elvek szintjén semmi közük egymáshoz, az biztos.

Ez nagyon nehéz módszertani problémákat vet fel. Először is, a mindennapi élet nagyrészt rutin. Klisészerű megfogalmazásokban, „megcáfolhatatlan” gyakorlati megfontolásokban, aranymondásokban, maximákban, közmondásokban⁶¹ fogható meg, mert a többi: csend. És ez csak egy átlagember átlagos napja. Még nehezebbé válik a munka, ha az identitást egy olyan egésznek (ha nem is koherens egységnek) tekintjük, amely egy életen keresztül épül a maga sémáival, szerkezetével, szakaszaival, elfelejtett vagy visszatérő emlékeivel, terveivel, stb. Mikor, *hogyan* csatoljuk egy absztrakt közösség (például nemzet) értékeit a cselekvéseinkhez?

Milyen értékeket milyen cselekvésekhez csatolunk? Hogyan változnak ezek egy élet alatt?

A levelek alapján világosan meg lehet különböztetni kétfajta elitet. Az egyik a már bemutatott értelmiségi réteg: a nép vezetői, akik önfeláldozó munkával próbálják annak érdekeit szolgálni. Megérdemlik, hogy a nép hálás legyen tevékenységükért (érdeképviselet, nevelés, stb.)⁶² A „rossz” elitnek nincs nemzeti hovatartozása, ha magyar (esetleg megjegyzik: „magyar ember, és erre volt képes”). Ha román, akkor nemzeti hovatartozását egyértelműen hangsúlyozzák. Lehetett egyrészt (egészen 1996-ig) az ország politikai elitjének tagja. Másrészt (helyi szinten) a skála sokkal szélesebb: a helyi hatalmasságoktól a „főnökökig”, a feketézőkig (jellemző, hogy 1990–91-ben – nem véletlenül – a vállalkozókat egyértelműen feketézőknek tartották), az úgazdagok, stb. A vizsgált időszakban állandó felháborodás tárgya, hogy a volt nómenklatúra, illetve a régi rendszer kis (vagy nagy) ügyeskedői a változások igazi haszonélvezői. Sokszor hangsúlyozzák, hogy felelniük kellene volt és jelenlegi korrupciójukért, inkompetenciájukért, gonoszságukért. Az új helyi gazdasági elit viszont, úgy tűnik még nem tartozik egyik kategóriához sem. Tulajdonképpen meg sem jelenik a levelekben.

Az ideális társadalom

A levelek lehetővé teszik, hogy megrajzoljuk a levélírók által elképzelt ideális társadalmat. Ez főleg akkor tanulságos, ha az értelmiség által fogalmazott elképzeléshez hasonlítjuk.⁶³

A levelek nagy hangsúlyt fektetnek az igazságosságra, a törvényességre, a (főleg egyéni) jogokra⁶⁴, az egyenlőségre. Továbbá igencsak fontos témaként jelentkezik az igazságos elosztás, a szociális problémák megoldása, a civilizált szolgáltatások igénye (bármilyen területen), a közérdek tisztelete. És úgy tűnik, mindez számukra a demokrácia fogalmához tartozik.

Ha ezeket a témákat, illetve a hozzájuk tartozó értékeket összehasonlítjuk azokkal az értékekkel, politikai megoldásokkal, amelyek a romániai magyar elit számára már-már megkérdőjelez-

hetetlen evidenciák voltak, akkor az eltérés – mint már említettük – nyilvánvaló. Úgy tűnik, sok tekintetben a nemzet- és népépítés nem volt sikeres. Ez a következő problémához vezethet: a mai kelet-európai politikai reformok nem lehetnek népszerűek, mivel csökkentik az életszínvonalat *anélkül*, hogy képesek lennének pozitív, aktív (mozgósító, de nem föltétlenül egy közös cél érdekében) értékeket ajánlani, reményt adni. Ezzel is magyarázható, hogy az alku-, vagy döntési pozícióba került RMDSZ-nek később komoly legitimációs problémái keletkeztek. Hiszen olyan értékeket kellett forgalmaznia, olyan döntéseket kellett vállalnia, amelyeket csak a lakosság egy kis része fogad el. Nem meglepő, hogy egy idő múlva alternatív identitásképek, programok, értékek, politizálási stílusok jelentek meg.

Jegyzetek:

1. Ezt a témát dolgozza fel White – Gill – Slider (1993) kötetének 11. fejezete: *Letters and political communication*. A Szovjetunióban a lakosságnak a párt- és államapparátushoz, vagy az újságokhoz írt panaszait (beleértve a leveleket) foglalkozni alkotmányos kötelezettség volt. A központi és helyi államapparátusnak, a nagyobb újságoknak külön irodái voltak, ahol az alulról érkező észrevételeket, véleményeket, leveleket feldolgozták.
2. A kutatásban feldolgozott leveleket jelenleg a Sepsiszentgyörgyi Megyei Könyvtárban tárolják.
3. Az 1990-es levélsomagban találtam 36 levelet az 1980-as évekből. Ezek véletlenül maradhattak ott, mert már lejárt problémákról szóltak.
4. Csak a 19. században lett Háromszék része.
5. Gamson (1992).
6. Egy hosszabb példa a 3. függelékben található.
7. Ebben az esetben a levélíró nem tudja pontosan az 1989 decemberében uralomra jutott politikai szervezet, a Nemzeti Megmentési Front nevét.
8. Egy volt tsz-tag nyugdíja akkoriban nagyon alacsony volt: körülbelül 100–200 lej. Előfordultak (igaz, rendkívüli) esetek, hogy csak havi 10, sőt 5 lej volt – az országos havi átlagbér ekkor körülbelül 2500 lej.
9. Nagyon valószínű, hogy a lappal való hasonló azonosulás sokkal elterjedtebb, még ha kevés is a hasonló hangvételű levél. Szem előtt kell tartanunk, hogy az emberek többsége valószínűleg nem veszi a fáradságot, hogy egy második, felháborodott levelet küldjön, amelyben „jogait” követeli, mint a publikum tagja. Könnyebb elképzelni, hogy inkább magában keresi a hibát, vagy megbékél a helyzettel.

10. Ez a levélíró nyugdíjas (ami általában egyúttal azt is jelenti, hogy öreg és támasz nélküli). Nem tudja, kitől kérhet segítséget. A gondja az volt, hogy elromlott a mosógépe, hívott egy szerelőt, aki elvitte a gépet, és azóta sem jelent meg.
11. Az 1980-as évek második felében tilos volt a nyilvánosságban a helységek magyar nevét használni.
12. Figyeljük meg, hogy a lap 1989 előtti, úgymond „kommunista” nevét használja.
13. Az első, 1991-es földtörvény szerint a termelészövetkezetekből a gazdák csak maximum 10 ha földet kaphattak vissza (ha jutott), függetlenül attól, hogy eredetileg mekkora volt a birtokuk.
14. Persze ez nem zárja ki azt, hogy valaki exhibicionista, esetleg marginális legyen a saját közösségében. Ez teljesen normális szerep még egy hagyományos közösségben is. Lásd például Gagyi (1994).
15. Az „ügy” megkonstruálásáról, lásd Boltanski (1990).
16. Tulajdonképpen őt, de Bodzaforduló gyakorlatilag román városnak számít, onnan nem is érkeztek levelek, és kívül esik érdeklődési körünkön.
17. Ebből a szempontból is kedvenc rovatnak tűnik a *Kármentő*.
18. Az első két levelet/cikket egyszerre küldték. A három közül egyik sem jelent meg.
19. Itt most nem „racionális”, vagy „ideológiai” konstrukciókra kell gondolni. És nem is manipulációra. Talán a következő példa jobban megvilágítja, miről van szó. A harmincas években jelent meg a neves karmesternek, Wilhelm Furtwänglernek egy cikke arról, hogy hogyan kell – és hogyan nem szabad – német zenét előadni. Szerinte elfogadhatatlan, hogy egyes olasz karmesterek Mozartot úgy vezénylik, mintha a kottában csak két tempójelzés – allegro és adagio – lenne. Mozart – folytatja Furtwängler – nem egyszerű és felszínes, mint például Rossini, hanem jóval komplexebb. Zeneje nemcsak két eszmét, érzelmet fejez ki, hanem egy egész világot, amely tele van árnyalatokkal. Összegezőként: a német zene komplex, mély, árnyalt, nem lehet sematikus játszani, megfelelő módon kell közelíteni hozzá. Első látásra magától értetődőnek tűnik, hogy ez nem más, mint egy amúgy is „nagy németként” ismert karmester durva nacionalista kifakadása. Manapság azonban általánosan elfogadott, hogy Furtwängler kritikájának céltáblája nem más volt mint Arturo Toscanini, illetve a „precíz”, „korhű”, „tikkes”, később „objektivistának” nevezett zenei előadásmód. Annak ellenére, hogy mind Furtwängler, mind Toscanini a tizenkilencedik században nevelkedtek, az előbbi élete végéig a német romantika szellemi gyereke maradt. Nemcsak tempóról van szó. Amit a zenéről, annak előadásmódjáról mond (és persze, ahogyan vezényli) egyértelműen az előző század nagy zenei egyéniségeinek (Liszt, Schumann, Wagner) az eszméit visszahangozza: spontaneitás, az előadás egyedi volta, a zene újraalkotása az előadás során, az inspiráció, a transz-szerű állapot. Még akkor is, ha ez néha pontatlansághoz vezet. Ugyanakkor persze elutasítja a „pontos”, „kottahű” előadást, a rutint. Minden előadás más. Tempóira (a sokáig uralkodó közhiedelemmel ellentétben – lásd a háború alatt készült felvételeit) nem a „németes lassúság” jellemző, hanem a változatosság – a hangulattól, ihlettől, stb. függően. Toscanini esetében viszont a spontaneitást, az improvizációt felváltja az óraműpontosság, a gyors, de konstans tempó, a bakik majdnem teljes hiánya – még hangversenyeken is. És ez lett a zenéről alkotott uralkodó felfogás a második világháború után évtizedeken keresztül. Írásában Furtwängler tulajdonképpen nem a „felszínes” olasz zenét és szellemet támadja, hanem sokkal többet. A tizenkilencedik század eszméinek nevében – és az ennek megfelelő zenét nevezi „német zenének” – a zenéhez való mechanikus, „szellemtelen”, „precíz” viszonyulást támadja. Csak nem voltak meg a megfelelő

- fogalmi, még nem tudta, hogy mivel áll szemben. A nemzeti értelmezési keret tulajdonképpen magától értetődő volt abban az időben. Nemcsak ő, hanem például Kodály is rendszeresen használta. Az ellenfél nem Toscanini volt, hanem az epigonjai. Nem egy nemzetet bíralt, hanem egy nagyon fontos jelenséget, amely az olasz karmester epigonjai révén uralkodóvá vált – nemzeti hovatarozástól függetlenül.
20. Sok levél bocsánatkéréssel kezdődik, amiért a szerkesztők értékes idejét a magán-ügyekkel elrabolják. Annak ellenére, hogy az esetek többségében tudják, van egy szerkesztő, akinek ez a dolga, és az újság vállalja az „ügyintézés”, a tanácsadást.
21. Valószínűleg nem egy felbomlott tsz-ről, hanem egy társulásról van szó.
22. Fontos, hogy a sok sikertelen élet, az igazságtalanságok sorozataként megélt életeleírások közül egyikben sem találhatjuk a lemondásnak, a rezignációnak, a sors elfogadásának a legkisebb nyomát sem. A régmúlt igazságtalanságok fölött érzett elkeseredés, düh nem vesztett intenzitásából.
23. Bizonyos esetekben a dühkitöréseket a szerkesztőnek mérsékelnie kellett.
24. Az is megtörténhet, hogy közben ő ezt így éli meg, és nem tudatosan manipulál. Ebben az esetben ezt nehéz megállapítani.
25. Hogy kiegészítsük a helyi emlékművek közötti komplex viszonyokat megemlítjük, hogy az eredeti oroszánokat a bevonuló román katonák lefejezték. Ráadásul éppen azokban a napokban, amelyekre a szovjet obeliszk emlékeztet, vagyis amikor 1944 őszén a szovjet csapatok mellett bevonultak a városba. A hetvenes években új oroszánokat helyeztek a magyar obeliszk mellé. Az eredetieket – fej nélkül – ma a múzeum kertjében lehet megtekinteni.
26. A Polgári Szövetséget néhány közismert bukaresti értelmiségi hozta létre azzal a céllal, hogy elősegítse a romániai civil társadalom fejlődését, hogy a közérkölcsök megújulását és ezáltal az 1989–1996 között (sőt, ezután is) uralmon lévő politikai rendszer megújulását. Egyes vezetők már 1989 előtt nyilvánosan kritizálták a Ceausescu-rendszert. A Demokratikus Konvenció egyik alapítója volt. Erkölcsei okokra hivatkozva az 1996-os választások után valamennyi idővel felfüggesztette tagságát. Központja Bukarestben volt, vidéki szervezetei behálózták az egész országot. Bár mint „román” szervezet nem is álmódhatott arról, hogy az RMDSZ által uralt Székelyföldön támogatókat szerezzen, az itteni lakosság komolyan szimpatizált vele, mivel toleránsnak mutatkozott a kisebbségi kérdésben. Sikertelen neki egyszer Sepsiszentgyörgyön egy olyan Iliescu-ellenes tüntetést szervezni, amely mozgósította a város lakosságának kb. egynegyedét.
27. Lásd Polgári Szövetség – ifjúsági szervezet: „Felhívás”, *Háromszék*, 1992. április 10.
28. A levél írója ismeretlen a helyi értelmiségi körökben. Feltételezhető, hogy egyike a sok „normális levélíró”-nak.
29. Ez a gondolat csak az eredeti levélben jelenik meg, a szerkesztő törölte a nyomtatott változatból.
30. Polgári Szövetség – ifjúsági szervezet: „Nem 'szoborvadászatot' akarunk”, *Háromszék*, 1992. április 23.
31. Mint már említettük, az átlagos magyar közvélemény szerint a háború vége nem felszabadulást jelentett számukra, hanem a térség visszacsatolását Romániához, illetve a kommunista diktatúrát. Tulajdonképpen ennek a levélírónak a véleménye eléggé rendkívüli.
32. Erről a kérdésről lásd alább.
33. Érdekes módon az utcanevekkel kapcsolatosan a magyar közösségen belül nem voltak viták. Ha a magyar helyi elit azon szűk csoportja, amely az utcanevekről

- döntött, egy bizonyos nevet javasolt, nem voltak ugyanolyan jó, vagy akár jobb ellenjavaslatok. Másrészt viszont a román utcaneveket a magyarok még mindig illegitimnek tartják, hiszen a névadók nagy részének továbbra sincs semmi köze a város, a megye történelméhez.
34. Elméletileg egy megye, vagy akár egy nagyobb város absztrakt közösségként fogható fel. De ebben az esetben a levélírók, úgy tűnik, inkább konkrétként kezelik, és ehhez alkalmazkodtunk.
 35. Az utóbbit a szerkesztők következetesen kitérülük.
 36. Közben ez a kérdés megoldódott: gyakorlatilag mindenki megvásárolta a lakását (nagyon kedvező áron).
 37. Köztudomásúlag ez akkoriban (és még ma is) elég ritka látvány volt Romániában. Az építővállalatok általában „elfelejtették” a környék megtisztítását, hogy a szerződés szerint parkosítaniuk, virágokat, fákat ültetniük kellett volna. Néha, főleg tavasszal, a lakosok megpróbálták önerőből elvégezni ezt a munkát. Nem mindenhol sok sikerrel.
 38. Ez több levélben is nyomon követhető. Egészen 1996-ig nem sokan merészeltek az RMDSZ listáin kívül indulni a helyi választásokon. A jelölteket a helyi vezetők kis köre javasolta, sokszor sem a kompetencia hiányát, sem a lakosság véleményét nem tartották szem előtt. Meg voltak győződve arról, hogy a lakosság vakon az RMDSZ jelöltjeire fog szavazni. Nem kis meglepetésre a lakosok 1996-ban és 2000-ben is kimutatták, hogy az RMDSZ ajánlata önmagában nem ér semmit, sok székely városban és faluban független magyar, „román pártok” által indított magyar, vagy akár román jelöltre szavaztak.
 39. Ez az értelmezés persze figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a hetvenes, nyolcvanas években a román városok nagyrésze is átélt egy ilyenszerű „modernizációs” sokkot.
 40. A polgármester nevéhez máskülönbön több, nagy volumenű befejezetlen építkezés kapcsolódik.
 41. Egy olyan városban, amelynek a lakossága alig haladta meg a 60 000 főt.
 42. Hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyenszerű vélemények nagyon ritkán jelennek meg a levelekben.
 43. Közszájon forogtak olyanszerű megállapítások, hogy a hivatalnokok, a vállalatok irodai dolgozói léhűtők, akik egész nap újságot olvasnak, akik a dolgozók fizikai munkájából élnek.
 44. A kisebbségi kérdés is tulajdonképpen ebben a keretben jelentkezett: megalázott kisebbségek – arrogáns hatalom. A megaláztatással összekapcsolt jogtalanság tulajdonképpen a társadalmi kapcsolatok egyik legfontosabb értelmező/értékelő kerete.
 45. Ez a téma, a személyes felelősség témája csak 1995–1996-ban jelent meg erőteljesen, de akkor is inkább a román nyelvű sajtóban.
 46. Külön témaként jelenik meg itt a külföldi segély, a „mással” való találkozás, amelyre most nem térünk ki. Erről lásd például Túros (1993).
 47. A legszelebb kulturális egység, amellyel azonosulnak, amelyre hivatkoznak – mégpedig nagyon gyakran: Európa.
 48. A 89 utáni időszak egyik legdrámaibb pillanata a marosvásárhelyi magyar–román összetűzés 1990. március 19–20-án. Az egész Székelyföld sztrájkolt, tüntetett. Mégis, erről az eseményről az átnézett levelek közül csak egyetlenegy szól.
 49. Itt nem követem azt a felfogást, amely szerint a magától értetődő nem tudatos, nem kifejezett, nem verbalizált. Lásd például Bourdieu (1972, 1979, 1983).
 50. Itt most csak felsorolom a „nemzet” kulcsszóhoz kapcsolódó témákat: demokrácia, igazság és igazságosság, (emberi, kisebbségi) jogok, anyanyelv, természet, történelem, lokális identitás, szabadság, haza, szülőföld, (helyi) autonómia, megmaradás, egyház, idegenek, megbékélés (a románokkal), kompromisszum, nevelés, iskola, Magyarország, Románia, Erdély, Európa, (történelmi, kulturális, politikai) személységek, kisebbség, emigráció, egyenlőség, kulturális tevékenység, értelmiség, elit, önfeláldozás, ünnepek, megemlékezések, emlékművek, kollektív jogok, nacionalizmus, intézmények, hagyomány, rendőrség, Securitate.
 51. Az öntörvényűség (*Eigengesetzlichkeit*) fogalmát Max Weber dolgozta ki. Lásd például: *A politika mint hivatás*. A fogalomról lásd még Oakes (1988–89) és Schluchter (1989). Az eredeti jelentés ellentétének a kialakulásáról (a célok heterogóniája) Webernél, Paretónál és Sumnernél, lásd Stark (1967).
 52. A „szellem”, mint Wilhelm Hennis is bizonyítja, Webernél életvitelt (*Lebensführung*) jelent. Lásd Hennis (1988).
 53. Weber könyve megjelenése óta mind a mai napig „konkrét tényekkel”, empirikus vizsgálatokkal alátámasztott kritikák tárgya volt. Ezeket Weber tulajdonképpen már 1910-ben és az 1920-as kiadásba beiktatott újabb lábjegyzetekben megválaszolta. Lásd Weber (1978), (1982). Úgy tűnik, ezt a szakirodalom csak manapság veszi – nehezen – tudomásul. Az erről szóló egyre terebélyesedő anyagból lásd például Hennis (1988), vagy a *Praxis*ban megjelent Weber-tanácskozas anyagát: Dümlen (1988–89), Piccone (1988–89), Oakes (1988–89).
 54. Úgy tűnhet, hogy a hagyomány is erős érv az epifenomén-felfogás ellen. Weber elmélete azonban erősebb. Nem egy viszonylag merev hagyományra hivatkozik, amely a változást elkerüli, hanem a rutin fogalmát használja. Ez pedig lehetővé teszi a jelentésváltozásokat. Ennek fényében tulajdonképpen érdemes lenne újraértelmezni a hagyomány fogalmát is.
 55. A „testvériség” eszméjének nagyobb fontosságot tulajdonítani botorság lenne. Az „ambivalens diskurzus” jelenségkörébe tartozik. Tulajdonképpen egy olyan értelmezési keret volt, amely egyrészt a nyilvánosságban is megjelenhetett. Másrészt szembehelyezhető volt az akkori konkrét politizálással: arra lehetett utalni vele, hogy a hatalom nem tartja be az alkut, hazudik.
 56. Bár az értelmiség valószínűleg kivételt képez. Csak egy adat: 1970–1980 között, az akkor érvényben levő numerus clausus alapján, a romániai magyar egyetemi diákok számaránya 8,08–8,32% között kellett volna mozogjon. Ez az arány azonban csak az 5,38–5,80%-ot érte el. Lásd Egyed Péter (1995). Úgy látszik, ebből a szempontból a helyzet nem javult lényegesen.
 57. Érdekes megfigyelni, hogy a magyarellenes kampányok sohasem korlátozódtak a romániai magyar kisebbségre. A nyugati magyarság, a szlovákiai magyarság, de egyszerűen Magyarország is nagyszerűen megfelelt a célnak. Ez két szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt mert a példában felhozott időszakban Magyarország és Románia diplomatai nagyon komolyan dolgoztak azon, hogy tető alá hozzák az alapszerződést. Másrészt mert azt mutatja, hogy a volt román kormány is egyszerűen „magyarokban” gondolkodott annak ellenére, hogy a romániai magyar kisebbséget mindenáron le szeretne választani a többi „magyarról”. Eme levélasztási stratégiákkal most nem foglalkozunk, hiszen nem jelenik meg a levelekben.
 58. Itt eltekintünk néhány kitéveltől, amely egy közismert folklorisztikus történelemre alapoz. Bár ez a „népi történelem”, amelyen – egy legitimként elismert iskolai, „hivatalos” történelem hiányában – több nemzedék is felnőtt, nagyon fontos, úgy tűnik, nem kutatta senki.

59. Nem találjuk annyira átfogónak, hogy „politikai helyességről” (political correctness) beszélhessünk.
60. Nem „együttéléstről” van szó, hanem „egy más mellett élésről”. Lásd Gagy József (szerk.) (1996).
61. És szerencsésnek mondhatja magát, akinek sikerül ezeket megtalálni, értelmezni. Arra, hogy mi mindent lehet ezekből kihámozni, lásd példaként Weber klasszikus munkáját a protestáns etika és a kapitalizmus „szelleme” közti viszonyról.
62. Lásd Lőrincz (1994).
63. Merésznek tűnhet, hogy *egy* képről beszélek. A vizsgált időszakban azonban a kisebbségi kérdések annyira előtérben voltak, hogy alternatív jövőképek kidolgozása, az elit (a közéletben is tapasztalható) pártosodása tulajdonképpen észrevehetően.
64. A kollektív jogokra való hivatkozás (bár jóval ritkább) egyértelműen „fenn” kidolgozott téma.

6. LEGITIMITÁS ÉS ÉRVÉNYESSÉG

Ilyen körülmények közt mondhatjuk-e, hogy az erdélyi magyar kisebbségben 1989 után kialakult rend legitim? A kérdés persze nemcsak egy romániai kisebbségre nézve releváns, hanem a többi kelet-európai társadalomra is. A következő gondolatmenet Max Weber legitimációelméletéből indul ki, amely a következő fogalmak hálózatában értelmezhető: társadalmi kapcsolat, rend, cselekvés, legitimáció és érvényesség.¹ A gondolatmenet a társadalmi „kapcsolat” fogalmával kezdődik:

Társadalmi 'kapcsolatról' beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag azt az *esélyt jelenti*, hogy a cselekvés (értelme szerint) megadható társadalmi cselekvésként játszódik le.²

Weber szerint egy társadalmi kapcsolat értelmi tartalmát csak akkor nevezzük rendnek, ha a cselekvés megadható „maximákhoz” igazodik.³ Azaz, tegyük hozzá, többé-kevésbé inkoherens, különálló elemekhez, amelyek különböző helyzeteknek megfelelő értelmezési kereteket feltételeznek. A rend csak akkor „érvényes”, ha a társadalmi kapcsolat igazodik „ahhoz az elképzeléshez, amely a résztvevők fejében valamilyen legitim rend fennállásáról él”. Másképpen: a maximákhoz való tényleges igazodás azért (is) következik be, „mert ezeket a maximákat valamiképpen érvényesnek – kötelezőnek vagy követendő példának – tekintik a cselekvésre nézve”.⁴

A résztvevők igazodásának motívumai nem azonosak. A rendhez igazodás sok motívuma között az egyik a rendhez igazodás. A rendhez igazodásnak több fokozatát is el lehet különíteni (még

akkor is, ha a gyakorlatban ezek összekeverednek): célracionálisan, szokáserkölc alapján, viselkedési beidegződésként. Az utóbbi a rend belülről fakadó betartásának a leggyakoribb formája. A célracionális a leglabilisabb, következik a szokáserkölc, és a beidegződés a legstabilabb. De még ennél is sokkal stabilabb „a példaszerűség vagy a kötelező erő presztízsével – úgy is mondhatnók: a ‘legitimitás’ igényével” föllépő rend.⁵ Weber példákat hoz fel bizonyítékként arra, hogy miben különböznek ezek az esetek. Ha a házaló rendszeresen felkeresi az ügyfeleit, akkor viselkedését vagy a „meggyökeresedett szokáserkölc”, vagy az „érdekvizonyok” határozzák meg. Ha azonban egy hivatalnok minden nap pontosan ugyanabban az órában jelenik meg a hivatalában, akkor nem csak „beidegződött megszokásról” (azaz szokáserkölcéről) van szó, és nem csak az érdekviszonyok követéséről, hanem arról, hogy a rendet „értékrationálisan kötelességének tekinti”.⁶

Felvetődik ebben az esetben az a kérdés, hogy mi történik, ha valaki nem tartja be a rend normáit. Egy cselekvés nemcsak úgy „igazodhat” egy rendhez, ha cselekvésében megfelel a rend előírásainak. Előfordulhat, hogy még akkor is „az jár a fejében”, hogy a rend (mint kötelező norma) érvényes, ha „megszegi”. Weber a tolvajt hozza fel példaként. A törvény normáihoz igazodik, hiszen titkolja tettét a rendőrség miatt, és mert normális körülmények között ő sem gondolja, hogy a lopás nem szégyellni való.⁷ Így is érvényesül a rend. Ráadásul a tolvaj nem várja el azt, hogy az egész társadalom az ő normáihoz igazodjon, vagyis hogy lopjon, eszménye nem egy tolvajtársadalom, nem akarja, hogy a lopás általános társadalmi normává váljon, amely mindenkit arra kötelez, hogy lopjon.⁸

Az is lehetséges – sőt, ez az általános –, hogy egy rendnek több értelmezése is van. Ebben az esetben mindegyik érvényesnek minősül, ha meghatározza a cselekvés irányát. Az is előfordulhat, hogy ugyanabban a társadalmi csoportban egy időben több ellentmondásos rend is van:

Sőt, még az egyes embernél is előfordulhat, hogy cselekvésében több, egymásnak ellentmondó rendhez igazodik. Nemcsak az egymást követő cselekvésekben, ahogy ez nap mint nap megtörténik, hanem ugyanazon cselekedet esetében is.⁹

Erre a helyzetre Weber a párbajozót hozza fel példaként. Ez cselekvésében egyrészt a becsületkódexhez igazodik, de ha titkolja tettét, vagy a bíróság előtt, már a büntető törvénykönyvhöz igazodik.

Az erdélyi magyar társadalom rendje

A következő részben próbáljuk meg az erdélyi magyar társadalom rendjét ebben a keretben értelmezni. Eszerint több rendet is elkülöníthetünk: egyeseket a mindennapi életben, másokat az értelmiség, a politikusok által kidolgozott és használt „átmenet-retorikában”, vagy az emberjogi aktivisták, a nem kormányzati szervek programjaiban, nyilatkozataiban, stb. Általában elmondható, hogy nagy vonalakban mindegyiket legitimként fogadják el. De érvényességüket – azaz, hogy mennyiben határozzák meg a szándékolt értelemmel bíró cselekvést a mindennapi életben – már jóval nehezebb meghatározni.

Valószínűnek tűnik, hogy az átmenetnek az erdélyi magyar elit által javasolt értelmezése és rendje hosszú ideig legitimnek számított, de a mindennapi életben nagyon ritkán volt érvényes. Kérdés, hogy egy érvénytelen rend, még ha legitim is, meddig tud fennmaradni? David Beetham szerint egy rend¹⁰ akkor legitim, ha eleget tesz a következő kritériumoknak: a) a hatalom aláveti magát az általa felállított szabályoknak; b) a szabályokat alátámasztják olyan meggyőződések, vélekedések (beliefs),¹¹ amelyeket mind a hatalmon levők, mind a lakosság maga egyaránt elfogadnak;¹² c. az alávettettek valamilyen formában kinyilvánítják egyetértésüket (szavazáskor, vagy általában mozgósíthatók).¹³

Mennyiben felel meg az erdélyi magyar társadalom rendje ezeknek a kritériumoknak?¹⁴ Az első arra vonatkozik, hogy a vezetők kiválasztásakor, illetve az uralom gyakorlásában azok, akik

hatalmon vannak, mennyire tartják be a saját maguk által létrehozott (és a tagság által valamilyen formában „elfogadott”) szabályokat. Az a mód, ahogy az elmúlt néhány évben az RMDSZ legfőbb vezetősége a belső konfliktusokat kezelte, nem erre enged következtetni. Ugyanakkor a szabályok felrúgásaként értelmezhető az, hogy a belső (?) ellenzék az utóbbi időben nem hajlandó részt venni a kongresszus, illetve az SZKT ülésein. Ezek rossz és nehezen igazolható döntések még akkor is, ha az ilyen helyzetek kialakulásáért mindig, mindig, mindig az hibáztatható, aki hatalmon van – hiszen ő rendelkezik a konfliktus kezelésének eszközeivel. Továbbá, mivel a megosztott politikai elit igyekszik úgy bemutatni programjait, mintha más „világokról”¹⁵ beszélne, a régebbi meg nem kérdőjelezett „közös világ” és a rá vonatkozó vélekedések (beliefs) fokozatosan el fogják veszíteni érvényességüket, illetve mozgósító erejüket. Hogy ez tényleg így van-e, és hogy milyen következményei lesznek, az majd kiderül a 2004-es választások alkalmával.

Mindezek azonban csak részben befolyásolták, befolyásolják az erdélyi magyarok hétköznapi életvitelét. Ez azért fontos kérdés, mert a legitimációs problémák csak részben az „átmenet”, a demokratizálódás folyamányai.¹⁶ Ha a hétköznapi tudás, a józan ész állapota érdekel, akkor két problémát kell szemügyre vennünk: egyrészt, hogy mennyire koherens, másrészt pedig hogy miként viszonyul az intézményekhez és az ünnepekhez – vagyis két olyan tényezőhöz, amelyek a koherenciáját is elősegíthetnék.¹⁷

Az átmenet kihívásaira a közemberek reakciói a hétköznapi élet kihívásaira inkább kaotikusak, és ebből arra lehet következtetni, hogy nem igazán informáltak. Az adatok azt bizonyítják, hogy távol állnak attól, hogy egy koherens cél-, érték- és normarendszernek megfelelően szervezzék meg életüket. Emiatt természetesen a kutatónak sem lehet célja egy ilyen koherens életvitel bemutatása. Ebből a szempontból nézve a politikai, szellemi elit azon erőfeszítései, hogy ilyen jellegű értékrendszereket közvetítsen – társadalom- és nemzetépítő ambícióik – nem vezettek sikerre. Az általuk fontosnak tartott értékek, témák, értelmezési keretek hiányzanak

a mindennapi életből. Míg az értelmiség megpróbált egy nyugati (vagy „a” nyugati) modellt terjeszteni, addig a lakosság zöme figyelemre méltó pragmatizmussal nem ezt követte, hanem inkább improvizált, alkalmazkodni próbált a változó körülményekhez. Az állandó, hirtelen változások rendkívül megnehezítették a megértést, a tájékozódást. Következésképpen az, amit az „erdélyi magyar társadalom”¹⁸ rendjének, intézményeinek, elitjének nevezünk, rendkívül súlyos problémákkal szembesül, ugyanis szerepének nem tud megfelelni: képtelen a szélesebb értelemben vett társadalom felé közvetíteni bizonyos általa általánosnak tartott értékeket, célokat, eszméket. Következésképpen a politikai, szellemi elit által javasolt tudás nem válik a hétköznapi tudás, a józan ész részévé,¹⁹ és ez hosszú távon komoly legitimációs válságokhoz vezethet.

És miért fontosak az intézmények, illetve az ünnepek? Az életvitel biztos szabályai szétestek 1989 után. Az életet nem lehet már egy tervezett, folyamatos, „teljes” egészként elképzelni, megtervezni. A szellemi értékek „hivatásos” közvetítői által kidolgozott, forgalmazott eszmék, világképek képtelenek átfogóan értelmezni az egyén szétzilált társadalmi tapasztalatát. Ezeket az integrált jelentéseket, értékrendszereket elsősorban az intézményeknek kellene létrehozniuk. A rendszerváltás utáni intézményesülési folyamatok képtelenek voltak megfelelni ennek az igénynek, többek között azért, mert a vezető elit mind a „népet”, mind ennek értékeit adotttnak vélte, nem pedig alakítható kontextusnak. Továbbá azok az erőfeszítések, amelyek intézményépítés révén próbáltak közösséget építeni, jellemző módon abból indultak ki, hogy hagyományokat és ünnepeket kell teremteni, feléleszteni, vagy esetleg példaértékű, ritka, esetleg akár egyedi rendezvényeket kell szervezni. Az ünnepek értékei azonban nem tudtak a mindennapi élet részeivé válni. Ez tulajdonképpen érthető, hiszen a fesztív, rituális cselekvések általában sokkal bonyolultabban, áttételesebben kapcsolódnak a rendszeres mindennapi cselekvéshez. Ebben a tekintetben még rutinizálódásra sem lehet számítani, hiszen jóformán nincs is, aminek rutinizálnia kellene, vagy ami rutinizálódhatna. Kö-

vetkezésképpen a „kritikai” értelmiségiek bírálatai célt tévesztettek: a „nemzetépítés” és a manipuláció nagyon nehéz feladatok. Jóval nehezebbek, semhogy az erdélyi magyar elit meg tudna birkózni velük.

Az előző – és a jelen – rendszer tapasztalata azt mutatja, hogy mind a társadalmon, mind az egyén életvezetésében hosszú ideig párhuzamosan érvényben lehet több értékrendszer. Amikor uralkodóvá vált, a múlt rendszer rendje nem vált egyúttal legitimé is. És mégis, mivel a mindennapi életben hozzá kellett alkalmazkodni – sokszor a legapróbb részletekben is – egyre több eleme lassan magától értetődővé vált, részévé annak a képnek, amit a „normális” rendszerről kialakítottak. A rendszerváltás számos eleme vitatott, vagy egyszerűen elfogadhatatlan volt – nemcsak gazdasági vagy politikai, hanem morális szempontból is. Bizonyos esetekben fontos szerepet játszottak ebben a régi rendszerben belsővé vált értékek, életstílusok is, hiszen ezek is megnehezítették a lakosság zöme számára a rendszerváltás utáni változások elfogadását.

A régi rendszernek azonban nem minden értékét internalizálták, illetve nem mindegyik maradt fenn. Többek között azért, mert más, vallott értékekkel konfliktusban voltak. Olyan értékekkel, amelyek a régi rendszerben nem (vagy csak óvatosan) jelenhettek meg a nyilvánosság előtt, és a magánélet szférájába kényszerültek. Olyan értékek, amelyek a jó társadalomra, az igazságságra, a társadalmi redisztribúció igazságosabb formájára, a tisztességes együttélésre, az egyenlőségre, demokráciára, stb. vonatkoztak. Ha volt Kelet-Európában „ellenzéki eszme”, akkor egyértelműen ezek az értékek alkották a kemény magvát. Felvetődik a kérdés, hogy ezek az értékek nem segíthettek volna-e abban, hogy a lakosság jobban alkalmazkodjon az átmenet változásaihoz? Érdekes módon úgy tűnik, hogy nem. Sőt, az életvezetésnek éppen ezek az értékei, normái, rejtett mechanizmusai nehezítik meg az alkalmazkodást az új körülményekhez. Ugyanis a „jó társadalom” képe ezeken a már korábban kialakult „autentikus” értékeken nyugszik

– még akkor is, ha ezek ma már se nem pragmatikusak, se nem autentikusak.

Az elit nehéz feladata

A legitimitás alapvető feltétele az, hogy a valamilyen (formális vagy informális) hatalmi pozícióval rendelkező elit és a lakosság egyetértően néhány alapvető kérdésben. A tágabb értelemben vett valóság értelmezésének kell rendelkeznie néhány olyan általánosabb elemmel, amelyek felismerhetően „azonosak”, és félreértések nélkül lehet rájuk hivatkozni. Ebből a szempontból a problémánk – az erdélyi magyar elit által ajánlott célok, értékek, normák legitimitása – három egymást részben átfedő hipotézissel közelíthető meg. Először, hogy az elit és „népe” nem rendelkezik közös normákkal, értékekkel. Másodszor, hogy a magánélet értékei ritkán jelennek meg a közéletben. Harmadszor, hogy még a hétköznapok, illetve a magánélet szintjén is nehezen találunk olyan világgépet, amely tájékozódási keretként szerepelhetne az élet rövid és hosszú távú megtervezésében.

Azt mondhatnánk, hogy nem a szellemi vagy politikai elit feladata egy ilyen jellegű világgép megfogalmazása. De ennek ellentmond egyrészt az, hogy ezt a feladatot már vállalták. Másrészt pedig egy modern társadalomban, egy „absztrakt” politikai közösségben az integráló erővel bíró jelentések, értékek kidolgozása és közvetítése szükséges, és az ilyen típusú társadalmakban ez valamilyen elit dolga. Az eredmény nemcsak a „társadalom” integrációja, hanem az egyének széttöredezett társadalmi tapasztalatainak az integrációja is. A legitim rend léte tehát nemcsak az uralom elfogadását jelenti.²⁰

Ezt bizonyítja az is, hogy az erdélyi magyar elit által 1996 előtt javasolt (majdnem kizárólagosan) szimbolikus politikát semmilyen formában nem lehetett vita tárgyává tenni. Az erdélyi magyarság politikai képviselője az átmenet első hat évében – és sok tekintetben utána is – olyan pozícióban volt, amely nagyon megnehezítette az eredmények elvárását. Követeléseik gyakorlatilag a valós, min-

dennapi politika területén kívül estek. Egyszerre vezetett ez frusztrációhoz és a politikai elit feltétel nélküli elfogadásához. Köztudomású volt, hogy „igazi” hatalmuk nincs, és ennek megfelelően konkrét feladataik sem lehettek. Nem voltak döntési pozícióban, nem alkudozhattak, és nem voltak eszközeik, hogy döntéseiket végre is hajtsák. Következésképpen nem lehetett felelőssé tenni őket az eredményekért.

A felelősség hiánya oda vezetett, hogy egyrészt az elit különböző csoportosulásai közötti viták nem jelenhettek meg súlyos problémaként. Ilyen körülmények között könnyű volt az elit és az erdélyi magyar társadalom közötti „harmóniát” is fenntartani. Másrészt, az elit sohasem került olyan helyzetbe, amelyben döntéseik konfliktusba kerültek volna a helyi közösségek véleményével, meggyőződéseivel (beliefs) helyi igazságaival. Harmadrészt, semmi sem kényszerítette őket arra, hogy újratárgyalják korábbi álláspontjukat.

A helyzet 1996 novembere után változott meg jelentős mértékben. Az erdélyi magyar társadalmat képviselő politikai szervezet belépett egy kormánykoalícióba. Véget ért az az időszak, amikor tét és felelősség, eredmények nélkül is lehetett politizálni. Ráadásul az is kiderült, hogy a stratégiákat, az eredményeket vitatni is lehet, nemcsak elfogadni. Azzal is szembesülni kellett, hogy bizonyos esetekben semmibe kell venniük általános vagy helyi „magyar” véleményeket, értékeket, szükségleteket még akkor is, ha korábban éppen ők segítettek ezeknek a kidolgozásában. Ebben az új helyzetben a felelősen politizáló magyar elitnek meg kell tanulnia komolyan szembenézni a sikertelenség lehetőségével. Ugyanis 1996-ig – alkulhelyzet híján – tulajdonképpen nem kellett döntenie, nem kellett életbe léptetnie semmit, és így felelőssége sem volt. Minden felelősséget a kormányra, a „központi irányításra”, vagy akár a „románokra” lehetett kenni. Ha kérdésünk a legitimitás, illetve az érvényesség körül forog, akkor egyértelmű, hogy amióta az erdélyi politikai és szellemi elit felelős pozíciókat ragadott meg, sokkal komolyabban kellett volna vennie a romániai magyar társadalomnak a politikai közösséggé való formálását. Ezzel viszont

alkalmuk nyílt volna arra, hogy konkrét, pragmatikus célok kitűzésével és elérésével végre értékeiket, céljaikat, és eredményeiket nemcsak legitimé, hanem érvényessé is tegyék. Vagyis hogy olyan közügyek fogalmazódjanak meg – vagy úgy fogalmazódjanak meg –, amelyekben a lakosságnak is lehetősége van elhelyezni a magánügyeit. Nem azért, mert „megéri”, hanem azért, mert érdemes.

Jegyzetek:

1. A következő tárgyalás alapja Weber (1987), pp. 37–64.
2. Weber (1987), p. 54.
3. Weber (1987), p. 58.
4. Weber (1987), p. 59.
5. Weber (1987), p. 59.
6. Weber (1987), p. 58.
7. Ez persze még nem zárja ki azt, hogy „kollégái” előtt eldicsekedjen tetteivel. Ezzel magyarázható az is, hogy Kelet-Európában az államtól lopni nem számított – és ma sem számít – szegénynek. Még olyan emberek között sem, akik amúgy megsértődnének, ha tolvajoknak tartanák őket. Az ok az, hogy egyszerre több – akár ellentmondásos! – rend is érvényes lehet egy embercsoport számára.
8. Weber (1987), p. 59. és Weber (1981), p. 161.
9. Weber (1987), p. 59.
10. Ő politikai berendezkedésről beszél ugyan, de a különbség ebben az esetben nem releváns. A legitimitás fogalma Webernél is mindkettőre alkalmazható. A politikai legitimitás a rend legitimitásának csak sajátos esete.
11. Az angol „belief” fogalom értelmét roppant nehéz lefordítani magyarra. Mindaddig a „vélemény”-t egyértelműen az „opinion” szó jelölte. A „belief” azonban teljesen más. A magyar szakirodalom többek között Polányi Mihály munkásságának a feldolgozása során szembesült a fogalom adta nehézségekkel:
[A] Polányi műveinek fordítása alkalmával rendezett szakmai vitáinkon több alkalommal felvetődött a kérdés, mi legyen a „faith”, illetve a „belief” szavak magyar megfelelője. A kérdés nem könnyű, hiszen a magyarban még annyira sem különül el a hit (legalább) két értelme, mint az angolban. Gyakran ugyanavval a hit szóval jelölünk egymással valamilyen módon rokon, de különböző mentalitásokat: naiv hit, hiedelem, bizonyosság, meggyőződésen alapuló elkötelezettség, vallásos hit stb. (Békés 2000)
A továbbiakban, amikor a „belief” fogalmáról lesz szó, zárójelben ott lesz az angol kifejezés is.
12. Lásd Beetham (1991), p. 20. A közös vélekedések fontosságáról lásd még Lukes (1991), Warren (1993), Berger – Berger – Kellner (1973), és Bíró (1996).
13. Beetham úgy mutatja be a legitimitációnak ezt a meghatározását, mintha jelentős előrelépés lenne Weber legitimitásfogalmához képest. Ennek ellenére az általa felsorolt három elem megtalálható Weber írásaiban is: az első a jogszociológiájában,

a második a legitimációról szóló részekben, a harmadik meg a plebiszitárius karizmatikus uralomra vonatkozó elképzelésében.

14. Ezt megelőzően persze fel kellene tenni – vagy meg lehetne ismételni – a kérdést, hogy egyáltalán van-e „erdélyi magyar rend”, miben is áll ez, és mennyiben egységes. Ez egy nagyobb vizsgálat tárgya, amelyre most csak utalni tudunk. Válaszok: van, sőt, vannak, ezek témától függően többé-kevésbé kidolgozottak, és – természetesen – ellentétben is állhatnak egymással.
15. A „világ” kifejezést itt abban az értelemben használjuk, ahogy azt a neofenomenológia kidolgozta. Lásd például Schütz (1967), Schütz (1990 [első kiadás 1962]), Berger – Luckmann (1966), illetve magyarul Berger – Luckmann (1998).
16. Lásd erről a témáról Lipset (1995), Held (1987), Huntington (1991) és Beetham (1991).
17. Erről a témáról Weber vallásszociológiai írásai alapvető gondolatokat tartalmaznak. Lásd Weber (1982a, 1982b, 1992). Ezen kívül lásd még például Anderson (1992), Bell (1976), Berger P. L. – Berger B. – Kellner (1973), Berger – Luckmann (1966), Geertz (1983), Cohen (1985), Schluchter (1989), Somers – Gibson (1994). Eltérő álláspontot képvisel például Alfred Schütz. Lásd Schütz (1990 [1962]).
18. A fogalmat először Biró A. Zoltán használta. Lásd Biró et al. (1995).
19. Lásd erről Geertz (1973), pp. 193–233.
20. Lásd Beetham (1991).

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás abból a feltevésből indult ki, hogy az 1990-es évek első felében az elemzések eltúlozták az értelmiség, a közvélemény-formálók szerepét az *akkori* nacionalista indulatok felszításában. Ez egy általánosabb kérdéshez vezetett: mennyire hatékony az elit meggyőzésre irányuló retorikája. A szakirodalomban általános volt az az értelmezés, hogy a kelet-európai értelmiség jelentős mértékben felelős azokért a konfliktusokért, amelyek a rendszerváltást kísérték. Ez a felfogás a következő előfeltevéseken nyugodott: a. az átmenet időszakában, a formális demokrácia keretei között a demokratizálódás legfontosabb motorja a „nép” (a „szavazók”); b. ha a szavazók mentalitása nem demokratikus, akkor az ország letérhet a demokratizálódás útjáról; c. ezt csak úgy lehet megelőzni, ha megerősítjük a demokrácia értékeit; d. az elit által terjesztett témák, értékek, célok közvetlenül átalakíthatják a lakosság mentalitását. Következésképpen az új kormányok nem demokratikus politizálásáért elsősorban az (értelmiségi) elitet terheli a felelősség. Emiatt a kilencvenes évek elején a konfliktuskutatások jelentős vonulata abból indult ki, hogy a közvélemény-formálók nyilatkozatait elemezte.

Jelen kötet hipotézise szerint ez a megközelítés eltúlozza az értelmiség, a közvélemény-formálók szerepét. A közönség tudata, mentalitása nem „szivacs”, hanem szűrő, amely saját értelmezési keretein kereteinek megfelelően fogadja be azokat a szövegeket, amelyek a Magas Kultúrában, Nagy Hagyományban, „fenn” keltek életre. Annak ellenére, hogy a hétköznapi életben is igen gyakran használtak olyan kifejezéseket, mint „demokrácia”, „igazság(osság)”, „szabadság”, ezeknek jelentős mértékben eltért a jelentésük.

Ugyanabban az időben fogalmazódott meg egy ezzel ellentétes álláspont a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoporton belül. Eszerint az erdélyi magyar értelmiségi elit nem ismeri az általa képviselni akart társadalmat, amit róla mond, annak semmi köze a valósághoz, ahhoz, amit a hétköznapi emberek a hétköznapi életben gondolnak a valóságról, és ráadásul rosszul azonosítják a problémákat. Mindez azzal magyarázható, hogy mások az érdekeik, és így másról kérdésekről, mást fognak mondani, mint amit elvárhatnánk tőlük mint képviselőktől. Eszerint az erdélyi magyar elit kizárólag szimbolikus politizálást folytat, amelytől semmilyen, a társadalom szempontjából is fontos gyakorlati eredmény nem várható. Ebből viszont az következik, hogy társadalomépítő tevékenysége sem számottevő, amikor erről beszél, csak a saját érdemeit próbálja növelni. Az elit „bűne” tehát nem az, hogy túlságosan befolyásolja a társadalmat, hanem éppenséggel az, hogy képtelen valamilyen társadalomépítő feladatot elvégezni.

Ahhoz, hogy e két ellentétes álláspontot ellenőrizhessük, olyan szövegekre volt szükségünk, amelyeket „hétköznapi emberek” fogalmaztak meg, ráadásul a mindennapi élet keretei között. Ez igen nehéz módszertani problémát jelent, hiszen normális körülmények között a hétköznapi életre nem az írásbeliség a jellemző, és emiatt az ilyen jellegű források elég nehezen hozzáférhetőek. A választás azokra a levelekre esett, amelyeket egy székelyföldi helyi napilap szerkesztőségének címeztek az olvasók. Az időszakot – tekintettel az anyag mennyiségére – korlátozni kellett. A feldolgozás során kiderült, hogy az átmeneti időszak első öt éve bőven elégséges a bennünket érdeklő témák feldolgozására. A kormányzati korszak, illetve a „paktumok” időszaka és az általuk felvetett problémák „lenti” vizsgálata már nem jöhetett számításba. De utólag nyilvánvaló, hogy csak igazolta volna a kutatás hipotézisét.

A kötet kezdetben röviden bemutatja a megye, illetve a megyei magyar napilap kezdeteit.¹ A legfontosabb, hogy kiderül: a lakossággal való partneri szerepet a lap már rögtön megjelenésekor építgetni kezdte, vagyis nemcsak tájékoztatni, hanem nevelni,

illetve segíteni is akart. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy maga az olvasótábor is elfogadta az újságnak ezt az önmeghatározását, és partnerként viselkedett.

Utána néhány olyan témát tárgyaltunk, amelyek szerintünk egyaránt fontosak az erdélyi magyar értelmiségi elit megértéséhez a rendszerváltás előtt és után egyaránt. Egyrészt megvizsgáltuk az értelmiség önképét, azt, hogy mit gondolt az erdélyi magyar kisebbségen belül betöltött szerepéről. Továbbá, hogy kommunikációja – a hataloméhoz hasonlóan – jelentős mértékben „gesztusokra” alapozott mind a rendszerváltás előtt, mind utána egy jó ideig. Ez azzal járt, hogy nem kényszerült állításai bizonyítására (sem érvekkel, sem bizonyítékokkal). Másrészt megvizsgáltuk azt, hogy mennyiben pragmatikus, illetve demokratikus a szellemi és politikai elit retorikája.

A következő rész arról szól, amit „ambivalens diskurzusnak” nevezünk. Katherine Verdery állításával ellentétben azt próbáltuk bizonyítani, hogy a (romániai) kelet-európai megnyilatkozások értelmezésének a kulcsa nem a magán- és a közélet szférájának az elkülönítésében található. Hanem éppen ellenkezőleg, azt kell megvizsgálni, ahogy a kettő közötti határt átlépik, ahogy az egyik szféra értékeit megjelenítik a másikban. Továbbá, az ambivalencia nem a cinikus, immorális vagy amorális egyéniség jellemzője. Éppen ellenkezőleg, adott körülmények között lehetővé teszi egy koherens, kifelé és befelé is elfogadható személyiség kialakulását és újratermelését.

Majd következett néhány, az olvasói levelekben megjelenő témának az elemzése. Megvizsgáltuk a címzetről, illetve a levélíróról kialakított képet, illetve azt, hogy miként alakították a magánügyeket közügyekké. A levelek által nyújtott gazdag témaválasztékból a következőket tárgyaltuk: a közügyek és a társas együttélés erkölcsi kódexe (együttélés, rendőrség, rend és törvényesség, köztulajdon, városi mentalitás), konfliktusok, szociális kérdések, a „nép”, a „nemzet”, mi az elit, és milyen az ideális társadalomról kialakított kép.

Az utolsó részben azt vizsgáltuk meg, hogy mennyiben igazolta a konkrét kutatás a hipotézist. Eredetileg két radikális megfogalmazással indítottunk: az elit, a véleményformálók teljességgel meghatározzák a társadalom értékeit, véleményét, stb., illetve, hogy az utóbbi teljesen más, a kettőnek semmi köze egymáshoz. Az eredmények egyértelműen mindkét álláspontot cáfolták. Ezt azzal magyaráztuk, hogy az erdélyi magyar társadalom weberi értelemben vett rendje legitim ugyan, de nem érvényes.

Az átmeneti időszak kezdetét két nagy remény uralta. Az egyik szerint ez a régió különösebb probléma nélkül képes egy demokratikus politikai rendszert, illetve piacgazdaságot létrehozni, mert az képezi számára a normális, a természetes állapotot. Itt még mindig élnek – mondták – a demokráciának, a civil társadalomnak, a polgári értékeknek azok a hagyományai, amelyeket az elmúlt ötven évben egy erőszakos külső hatalom csak ideiglenesen tudott elfojtani. Ahogy a külső beavatkozás megszűnt, Közép-Kelet Európa simán visszatér régebbi, „igazi”, „eredeti”, „természetes” énjéhez.² Azzal azonban nem sokan számoltak, hogy a kelet-európai társadalmak többféle hagyománnyal is rendelkezhetnek. Továbbá hogy ezek nem mindig valamilyen formális logika szabályai szerint koherensek: az ellentmondásosnak tartott elemek a gyakorlatban remekül megférnek egymás mellett. És végül, hogy ezek a hagyományok harcban is lehetnek egymással.

A másik remény arra vonatkozott, hogy van „megoldás”. Azaz van nemcsak egy világos, koherens jövőkép, hanem vannak viszonylag egyszerű módszerek, vannak „technikák”, amelyeket alkalmazva elérhetjük azt, amit akarunk. Van modell (esetleg vannak modellek), amelyeket alkalmazhatunk. Vannak elvek, amelyeket követve minden a jó irányba változhat. Az elképzelt ideális rendszerben a konfliktusoknak – mivel származékosak – eltűnik a „táptalajuk”. És akkor, ha nem tűnnek is el maguktól, nagyon könnyen megoldhatóak. Például: egy demokratikus, liberális társadalomban nem kell kisebbségi jogokért harcolni, mert azoknak a kerete automatikusan kialakul. Megúsztatjuk a harcot. Vagy: a

munkások munkamorálja azért alacsony, mert tulajdonképpen nincs is munkájuk, illetve, mert nem látják a munka értelmét. Ahogy lesz megrendelés, tisztességes fizetés, rögtön lesz munkakedv is. Hiszen ha jól megfizetik őket, akkor a munkának értelmét is látják majd. Mondhatni, az elmúlt évek egyik kulcsszava a „mechanizmus” volt, a szabály, a gépezet.

A természetességbe és a modellkövetésbe vetett remény persze ellentmondásos. Ami az átmenet témáját illeti, manapság egyértelműen a második uralja a nyilvánosságot, hiszen – ha bevallatlanul is – az első csődöt mondott. Mint láthattuk, a lakosság nagy része azonban egyik diskurzust sem alkalmazza – bár mindkettőt ismeri, és az elsőt valószínűleg el is fogadja. Mondhatnánk, hogy egyszerűen improvizál. Válaszai a változások hozta kihívásokra esetlegesen, nehéz lenne valamilyen koherens cél-érték- és normarendszer köré szervezni őket. Az olvasói levelek azt bizonyítják, hogy a politikai, szellemi elit társadalomépítő tevékenysége nem nevezhető sikeresnek. Legfontosabb értékei, témái, értelmezési keretei nem jelennek meg a mindennapokban

Jegyzetek:

1. Ennek a résznek nem az volt a célja, hogy a megyének, illetve a napilapnak valamilyen monografikus feldolgozást nyújtssa.
2. Nem véletlen, hogy 1996 novembere óta a „természetesség” retorikája még erősebb lett. „Természetes” a nacionalista retorika lecsillapodása, a király hazatérése, a sokkterápia, stb.

1. Függelék

Az alábbiakban közlünk néhány adatot a megyéről. Céljuk, hogy általában eligazítsanak, laza keretként szolgáljanak a kötetben bemutatott kérdésekhez. Annak ellenére, hogy a romániai statisztikai adatok megbízhatatlanok, és az elmúlt évek alatt változhattak, nem találtuk helyénvalónak, hogy itt foglalkozzunk a magyar statisztikusok ellenvéleményeivel, az újabb részleges adatokkal. Egyszerűen „utolsó hivatalos” adatokként használtuk őket. A nemzetiségi megoszlást bemutató táblázatok is sematikusak. Tulajdonképpen csak a két legnagyobb etnikai közösség adatait közlik. A cigány lakosságra vonatkozó adatok nagyon fontosak lehetnének, de ezek vagy nem léteznek, vagy érdektelenek. A rájuk vonatkozó számadatok valószínűleg azért alacsonyok, mert a cigány identitás „hivatalos” vállalása vagy nem volt lehetséges (az 1977-es népszámlálás idején), vagy a válaszadók nem tartották ajánlatosnak: negatív konnotációi miatt, vagy, mert nagy többségük integrálódni akar, mert más megoldást nem lát anyagi és társadalmi helyzete orvoslására. Következésképpen általában igyekeztek a magyarokhoz asszimilálódni (az esetek többségében anyanyelvük magyar).

Forrásaim a következők voltak: *Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, Vol. II: *Populația pe vîrste și sexe*, Direcția Centrală de Statistică, 1970, *Monitorul Oficial cu Recensămîntul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992 în județul Covasna. Hivatalos közlöny az 1992 január 7. népszámlálás adataival Kovászna megyében*, a Megyei Statisztikai Hivatal kiadása, 1994; Bálint Gyula et al. (szerk.) (1969): *Kovászna megye*, Sepsiszentgyörgy; Varga E. Árpád (1992): *Népszámlálások a jelenkori Erdély*

területén. *Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*, Budapest: Regio – MTA Történettudományi Intézet; Varga E. Árpád (1988): „Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében”, *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*, Budapest. Jellemző a romániai titkolózásra, hogy a helyi Statisztikai Hivatal tagadja, hogy lennének Sepsiszentgyörgy lakosságának nemzetiségi megoszlására vonatkozó friss adatai.

A megye lakossága településtípusokként¹

	Összesen	Város	Falu	Falusi lakosság százaléka
1966	176 858	55 309	121 549	68,7%
1977	199 017	82 217	116 800	58,7%
1992	233 256	122 905	110 351	47,3%

A megye lakosságának nemzetiségi megoszlása²

	Összesen	Román	Magyar	Magyarok százalék-aránya
1966	176 858	34 099	140 472	79,4%
1977	199 017	41 060	155 133	77,9%
1992	233 256	54 586	175 502	75,2%

A városi lakosság nemzetiségi megoszlása³

	Összesen	Román	Magyar	Magyarok százalék-aránya
1966	54 715	10 303	44 205	80,8%
1977	82 217	16 620	64 269	78,2%
1992	122 905	30 714	90 699	73,7%

2. Függelék

Hogy vázlatos képet kapjunk arról az átalakulásról, amelyen a *Háromszék* elődje, a *Megyei Tükör* huszonegyéves léte alatt átment, bemutatjuk hét lapszám tartalomjegyzékét: 1968. február 24. (az első szám), 1970. október 15. (az első alkalom, hogy napilapként jelenik meg), és minden ötödik év május 25-i száma. Szándékosan választottuk ezt a napot, ugyanis nem kapcsolódott semmilyen ünnephez, tehát az újság tartalma „hétköznapi” volt, nem „ünnepi” (bár, mint látni fogjuk, ahogy telt az idő, a „fesztív” tartalom kiiktatása egyre nehezebb volt). Releváns írások esetében megadjuk a szerző nevét, és esetleg összefoglaljuk egy-két mondatban a szöveg tartalmát.

1968. február 24. (1. szám)

1. oldal

- „Kovászna megye születéséről, távlatairól” (Király Károly)
- „Kapard meg a havat” (Farkas Árpád)
- „Megalakult az RKP Kovászna megyei bizottsága és a megye ideiglenes néptanácsa”
- „Jó reggelt!” (Dali Sándor)

2. oldal

- Az RKP megyei bizottságának és a megye ideiglenes néptanácsának névsora
- „Szép szóval többre megy az ember. Egy párttitkár arcképéhez”

3. oldal - „Mit vár az olvasó?”

- olvasói vélemények: a textilgyár igazgatója, a komandói fakitermelés dolgozója, a múzeum igazgatója, színésznő, iskolaigazgató, tanuló, nyugdíjas bányász, háziasszony, festőművész, tanár, tsz-tag, egy nyaralótelepi igazgató

- 4-5. oldal - „Gazdasági őrjárat”
- igazgatók írnak gazdasági egységeik eredményeiről
- 6-7. oldal - [kulturális oldal]
- *Bűvölő* (Czegő Zoltán) [vers]
 - *Fecske-győzelem* (Domokos Géza)
 - *Úgy kellene...* (Ana Blandiana verse, Cseke Péter fordítása)
 - „Merre tart közművelődésünk?” (Péter Albert)
 - „Közvéleményt kutattam...” (Sylvester Lajos)
 - Zsehránszky István: „Színház ’68”
 - „Lemarad egy ember... Salamon Ernőről halálának 25. évfordulóján” (Veress Dániel)
 - „Építő Amphion” - recenzió egy, fiatal román költők verseit tartalmazó kötetéről (f. á.)
8. oldal
- „Térkép előtt”: az új megye térképe és rövid földrajzi, történeti ismertetése (Kónya Ádám)
9. oldal - „Az első nap a megyében”
- rövid hírek Sepsiszentgyörgyről, Erdővidékről, Kovásznáról, Bükszádról, Uzonból, Bardócról
10. oldal
- tudomány, technika:
 - A szivátültetés hamis illúziót kelthet (dr. Benedek Géza)
 - „Mexikói gondok” (kónya)
 - „A Szíriusz csillag a népek életében” (Földi Árpád)
 - tévéműsor
 - színházműsor
11. oldal - Nagyvilág
- „Forró nyár Dél-Vietnámban” (Mihálka Zoltán)
 - „Caamano rejtélyes eltűnése” (Székely László): harc a forradalmár katonatisztek és a jobboldali erők között Santo Domingón
 - „Így már érthető” (Fábián László): kétféle igazságszolgáltatás Hollandiában, attól függően, hogy milyen társadalmi osztályhoz tartoznak a bűnözők
 - „Az UNCTAD félidőben” (Lányi Gábor)

12. oldal - Sport
- „Világverseny a javából”: tudósítás a grenoble-i téli olimpiai játékokról (Nagyhalmágyi József)
 - „Messze van-e Kézdivásárhely Mexikótól?” (Áros Károly)
 - „Ami a hóban csirázik” (fejér): a helyi futballcsapatról 1968. május 25. (15. szám)
 - 1. oldal
 - „Kovásznak lenni” (Farkas Árpád): az értelmiség szerepének fontossága. A helyi hatóságok hanyagok, nem segítik a frissen kinevezett tanárok, orvosok beilleszkedését a helyi közösségbe. Mivel idegenként fogadják az új falusi értelmiséget, ezek nem láthatják el szerepüket. A falusi életről, a falusi ember és az értelmiség viszonyáról alkotott idillikus, romantikus képet el kell felejteni. Egy új, realista álláspont kialakítására van szükség. Konkrét példákkal.⁴
 - fénykép: magasfeszültségű villanypózna
 - „Gazdasági életünkéből”: rövid hírek az eredményekről, stb.
 - „Címzetlen üzenet” (Magyar Lajos): egy katona hazament szabadságra, és három falubeli legény nagyon megverte, mert a más kedvesének udvarolt
 - 2. oldal
 - fénykép: szénkitermelés egy új bányában
 - „Egy felhívás visszhangja”: a KISZ által szervezett hazafias munkáról
 - „1848-1868 - Lángbetűs esztendő”: az 1848-as forradalomról, néhány olyan politikus példájáról, akik már akkor látták a magyar és a román nemzet közötti barátság szükségességét⁵
 - „Tallózás levelekből”
 - 3. oldal
 - „A szentléleki gazdaságnak - nincs titka”
 - „Veremások”: riport egy falusi iskoláról, ahol a léghőrt megmérgezik a belső ellentétek
 - 4. oldal
 - „A tudományosan szervezett ipar érdekében”

- fénykép: „Kalászbaszökés”
- „Gyomlálás világszínvonalon”
- „Csiga-biga lendület – avagy építik a Sugás-fürdőt”: erősen kritikus hangnemben leírja, ahogy Sugás-fürdőn építkeznek: rosszak a tervek, a szervezés, stb.

- „Mozaik”: érdekességek a természet világából
- „Mibe kerül a kenyér?”: teljesen egyedi munka az akkori újságírásán belül. Az olvasó ugyanis akkorra már rászokott arra, hogy minden az állam ajándéka, hogy az ár egy jelkép. Ez a rövid írás viszont azt mutatja be az olvasónak, hogy minden ár, még a kenyér ára mögött is egy racionális számítás húzódik meg. A kenyér persze az elemi, de valós jólét jelképe.

6. oldal

- Négy tétel (Monológ Kosztánci Jenőnek) (Gazda József)
- fénykép: egy Kosztánci-reprodukció
- „Egy gyerekesen egyszerű mondat” (Ana Blandiana)
- „Szabédi szerkesztő úr” (Beke György)

7. oldal – Ifjúsági oldal

- „Forrás” (f. á.)
- négy reprodukció
- kézdivásárhelyi fiatalok írásai (többek között Markó Béla egy verse)

8. oldal

- „Kosztüm és ambíció – műkedvelő színjátszás”
- „Otthonunk – falak és színek” (G. Olosz Ella)
- „Negyedkori emlésmaradványok a háromszéki és a baróti medencében”

- hirdetések

9. oldal – „Mindenkit érdekel”

- „Játék”
- „Végkiárusítás”: a színházban előadás közben a nézők ne recsegtessék a cukorka papírját
- karikatúrák
- riport egy új kintinról

- „Mit főzünk, süssünk!”
- színházi, mozi; tévéprogramok

10. oldal

- „Lélekkarambol (Egy asszony kálváriája)” (Farkas Árpád): Farkas Árpád egy egész sor riportot írt a háromszéki asszonyok nehéz helyzetéről. Ez az egyik.

11. oldal – „Nagyvilág”

- „Elesnek a laburista várak...”
- „Madridi cselszövések”
- „Ky bosszút áll”: egy történet a vietnami háborúból
- fényképek: tüntetések Németországban és Londonban

12. oldal – Sport

1970. október 15. – ettől a naptól kezdve az újság naponta jelenik meg, nyolc oldalon.

1. oldal

- „Mindennap”: a főszerkesztő bejelenti, hogy ezután az újság naponta fog megjelenni

- „Nicolae Ceaușescu elvtárs New Yorkban”

- fénykép: egy új kombajn

- „Egy percre!”: rövid interjú

- „Előrelátás és minőség”

- Friss sporthírek

2. oldal

- „Az eddiginél szorosabb kapcsolatot”

- „A tanári munka mércéje”

3. oldal

- „A Bukaresti Nemzetközi Vásár”

- „Szégyenítő metamorfózis”: hogyan hamisítják a népművészetet

- „Rekordnap”: a mezőgazdaságban

4. oldal – Tudomány és technológia

- „Merre tekintenek a jövőkutatók?”

- „Román találmányok a világpiacon”

- „Lánc, lánc, eszterlánc” (Sylvester Lajos): a Zsuzsi-babákról
- 5. oldal - Gazdasági élet
- „Távoli határidők - napi gondok”
- „Félmunka”: a mezőgazdaságban uralkodó állapotok kritikája
- 6. oldal
- nemzetközi kiállítások, vásárok
- hirdetések
- sporthírek
- 7. oldal - Külpolitika
- Ceaușescu New Yorkban
- az ENSZ jubileuma
- új kormányzat Libanonban
- rövid hírek egy mondatban
- Pompidou látogatása a Szovjetunióba
- 8. oldal - „Mindenkit érdekel”
- megkérdik a falusi lakosoktól, mik a hírek
- időjárás, a kulturális program, helyi hírek, stb.
- 1973. május 25. - péntek
- látható, hogy a kezdeti idők leghíresebb személyiségeinek a neve alig jelenik meg
- meglepően sok a csak kezdőbetűkkel, vagy esetleg (nem közismert) írói álnevekkel szignált szöveg
- 1. oldal
- „Nicolae Ceaușescu elvtárs olaszországi látogatása”
- a ballagásról
- Ceaușescu üzenete a X. évfordulóját ünneplő Afrikai Egység-szervezethez
- „Az iraki császár hazánkba látogat”
- „185 nappal határidő előtt teljesítjük az ötéves tervet - A termékek jövedelmezőségéért”
- „A Kovászna megyei népművészek egyesületének alakuló ülése”
- 2. oldal
- Ceaușescu olaszországi látogatása

- 3. oldal
- Ceaușescu üzenete a X. évfordulóját ünneplő Afrikai Egység-szervezethez (folytatás)
- „Egyre többen értik meg a globális akkord előnyét”
- fénykép: „Tető alá került az autóvillamossági gyár főcsarnoka”
- „A termékek jövedelmezőségéért” (folytatás)
- 4. oldal - „Kis tükör”
- „Írják a levelezők”⁶
- 5. oldal - „Kis tükör”
- „Sztjeppei növényfajok megyénkben”
- hirdetések
- fénykép: „Kézdivásárhelyi látkép”
- 6. oldal
- „Lapok az 1848-49-es román forradalmi események történetéből
- „Bălcescu élete (III.) Egy hadapród a nép fiai között”
- „Lesz ágyú” (21. rész. „Baj van Köpecen”)
- 7. oldal
- „Halló, itt Nagyborosnyó” (hírek a faluból): nincs népnevelés, a hagyományörzés komoly gondokkal küzd
- „A Kovászna megyei népművészek egyesületének alakuló ülése” (folytatás)
- „Ha zöldség nem volt, legalább tanulság legyen!”: nehéz zöldséget kapni
- fénykép: borjak
- 8. oldal - „Mindenkit érdekel”
- kulturális hírek
- időjárás
- sporthírek
- „A marslakó tüzet kér”: sci-fi folytatásokban
- 1978. május 25, - csütörtök
- az újság már csak négy oldalon jelenik meg

- az eddig bemutatott lapszámokhoz képest ez már tele van ideológiai jellegű címekkel
- nemcsak megnőtt az ilyen jellegű írások terjedelme - az ideológia nyelvezet is intenzívebbé lett
- 1. oldal
 - „Nicolae Ceaușescu elvtárs hivatalos, baráti látogatása a Vietnam Szocialista Köztársaságban”
 - „Növénysűrűség - gazdag termés - nagy jövedelem”
 - „Egy évtized történelme - A bányászat becsülete”
 - „Lapzárta”: rövid bel- és külföldi hírek
- 2. oldal
 - „Közelebb az emberhez, a termeléshez”
 - „A Megéneklünk, Románia országos fesztivál községi szakasza - Nem lehet szünet”
 - „Jávorszarvas megyénkben”
 - „Fürdőidény - Nyaraljon Kovásznán”
- 3. oldal
 - rövid könyvismertetések
 - „A bányászat becsülete” (folytatás)
 - „Mindenkit érdekel”
 - gondok az autóbuszokon újonnan bevezetett jegylyukasztók használatával
 - helyi hírek
 - időjárás, tévéműsor, színház, mozi
- 4. oldal
 - sporthírek
 - apróhirdetés
 - hirdetés
- 1983. május 25. - szerda
- 1. oldal
 - „Egységesebb teljesítmény”: a szocialista munkaversenyről
 - fénykép: a szocialista munkaversenyben résztvevő egyik gyármutatói
 - „Az aratás felé”

- fénykép: egy kőbányából
- „A tudományos és műszaki alkotás a termelés növelésének a szolgálatában - A termékek csaknem fele új vagy újratervezett”
- „A hét nemzetközi politikai eseményei”: a maláj miniszterelnök romániai látogatása, harc a békéért⁷
- „Az új gazdasági mechanizmus következetes alkalmazása eredményeképpen - Javult megyénk ipari vállalatainak pénzügyi gazdálkodása”
- 2. oldal
 - „Nyári szálláshelyek a Murgó lábánál” (IV. rész)
 - „A kőbányások sikereiről”
 - „Javult megyénk ipari vállalatainak pénzügyi gazdálkodása” (folytatás)
 - „A hét nemzetközi politikai eseményei” (folytatás): megegyezés Libanon és Izrael között; Románia az ENSZ-ben
 - „A termékek csaknem fele új vagy újratervezett”(folytatás)
- 3. oldal
 - „Megéneklünk Románia - Egy nagy sikerű előadás margójára”
 - „Azonosulások: beszélgetések Balázs Évával”
 - „Könyvespolc - Májusi tallózó”
 - „Az első lépésektől százmillióig”: a kisipari szervezetekről
- 4. oldal - „Mindenkit érdekel”
- időjárás
- rádió, tévé, mozi, színház
- fénykép: „A pásztor unokája”
- Aszály (Czegő Zoltán verse)
- „Tilosban”: rendőrségi hírek
- fénykép egy iskoláslányról, és alatta az értelmezés
- keresztretjvény
- apróhirdetések
- „Árvíz Franciaországban”

1988. május 25 – szerda

1. oldal

– „Nicolae Ceaușescu elvtárs Elena Ceaușescu elvtársnővel együtt munkalátogatást kezdett Vilcea megyében” (fél oldal)

– „Nicolae Ceaușescu elvtárs fogadta Eliazar Granatot, az Izraeli Egyesült Munkáspárt (MAPAM) főtitkárát

– fénykép: erdővidéki szénkifejtés

– „Pártunk főtitkára útmutatásai szellemében: Országos harmadik helyen”

– „Lapzárta”: nemzetközi hírek (mint öt évvel korábban, szintén semmi különös)

2. oldal

– „Nicolae Ceaușescu elvtárs Elena Ceaușescu elvtársnővel együtt munkalátogatást kezdett Vilcea megyében” (folytatás, az oldal 2/3-a)

– „Az új agrárforradalom szellemében: Saját erőforrásból”

– fénykép: egy borjúhízlalda

– „Élet a fenyvesek alatt”: az új (jó) élet egy faluban

3. oldal – Fiatal szívvel

– „A forradalmi életre és munkára nevelés jegyében”: a tanulók megyei tudományos szessziójának bemutatása

– „Példás helytállásra kötelez”⁸: egy szorgalmas fiatal földművesről

– „Boldogok vagyunk”: egy úttörő bemutatja, milyen jól szerepelt csapata egy szavalóversenyen

– „A covasnai fiatalok tevékenységéből”

– „Sugás – 1988”: tudósítás egy turisztikai találkozóról

– „Forrásrendező pionírok”

– „Egy ifjúsági együttes ügyében”

4. oldal – „Mindenkit érdekel”

– időjárás

– rádió, tévé, mozi, színház

– apróhirdetések

– reklámok

– egy vasúti tudósítás

Jegyzetek:

1. *Monitorul Oficial cu Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992 în județul Covasna. Hivatalos közlöny az 1992 január 7. népszámlálás adataival Kovászna megyében*, Direcția Județeană de Statistică, 1994, p. 3.
2. Az 1966-ra vonatkozó adatokért lásd Varga (1992), p. 179. Az 1977-re és 1992-re vonatkozó adatokat lásd *Monitorul Oficial...*-ban, p. 4.
3. Az 1966-ra és 1977-re vonatkozó adatokat lásd in Varga (1988). A számadatok nem tartalmazzák a városok közigazgatási körzetéhez tartozó falvak lakosságát! Az 1992-es adatokhoz lásd *Monitorul Oficial cu Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992 în județul Covasna. Hivatalos közlöny az 1992 január 7. népszámlálás adataival Kovászna megyében*, Direcția Județeană de Statistică, 1994, p. 156.
4. Ez –néhány más hasonló akkori szöveghez hasonlóan – azért fontos, mert megkérdőjelezi az akkor domináns, „hivatalos” nézetet, amely a két világháború közti időszakból maradt hátra: a falu, a falusi ember, annak kultúrája a nemzeti (kisebbségi) kultúra alapja, legfőbb hordozója. Az értelmiség nemcsak tiszteli a parasztságot, annak munkáját, hanem segíti, irányítja is azt. Ez a feladata. Ennek a szemléletnek a gyökerei sokkal régebbiek. Még mindig fontos a szerepe – még akkor is, ha csak kívánság.
5. Az 1848-as forradalom mind ellenséges, mind „kiegyező” ideológiáknak nyújthat konkrét „tényanyagot”. Még akkor is, ha a téma ebben a szövegben a kibékülés, lehet érezni, hogy a szöveg tulajdonképpen célja az, hogy a köz szférájába bevezessen, benn tartson olyan történelmi eseményeket, amelyek a magyar történelemhez kapcsolódnak. Funkciója kijelentő, nem kognitív: nem hoz új információt, hanem csak „meglöbögat” egy témát.
6. Mint láthatjuk, néha egy egész újságoldalt elfoglaltak az olvasói levelek.
7. Jellegzetes „külföldi hírek” az 1980-as évek romániai újságjaiban.
8. Ceaușescu élete és tanításai.

Bibliográfia

- Alexandrescu, Sorin (1991a): „Mi se pare normală circulația între stradă și bibliotecă”, in 22, 2. szám, pp. 14–15.
- Alexandrescu, Sorin (1991b): „Intelectualul, ca mediator social”, in 22, 22. szám.
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, New York: Verso.
- Anderson, Perry (1992): *Max Weber and Ernest Gellner: Science, Politics, Enchantment*, in *A Zone of Engagement*, London, New York: Verso, pp. 182–206.
- Andreescu, Gabriel (1995): „Tökés László”, in 22, Vol. 6, 9. szám.
- Antohi, Sorin (1991): „O ‘politică abstractă și literară’: intelighenția și democrația”, in 22, 29–30. szám.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986a): *A beszéd műfajai*, in *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest: Gondolat, pp. 357–418.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986b): *A dialógus Dosztojevszkijnél*, in *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest: Gondolat, pp. 351–356.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986c): *Beszédelméleti jegyzetek*, in *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest: Gondolat, pp. 515–547.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (Bahtyin – Volosinov) (1986d): *Nyelv, osztály, ideológia*, in *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Budapest: Gondolat, pp. 148–153.
- Bahtyin, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bakk Miklós (1998): *The Democratic Alliance of Hungarians in Romania*, Budapest: Institute for Central European Studies, Occasional Paper no. 9.
- Bárdi Nándor (1995): „A Keleti Akció”, in *Regio*, 3. szám.
- Bárdi, Nándor (1997): *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*, in *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67.
- Bârsan, Victor (1996): „Un mechanism de generare a inimiciei”, in *Dilema*, 167. szám, p. 7.

- Bauman, Zygmunt (1987): "Intellectuals in East-Central Europe: Continuity and Change", in *Eastern European Politics and Societies*, Vol. 1, No. 2 (Spring), pp. 162–186.
- Bauman, Zygmunt (1992): "Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of the Intellectuals", in *Thesis Eleven*, no. 31, pp. 81–104.
- Bauman, Zygmunt (1993): *Dismantling a Patronage State*, in Frenzel-Zagórska, Janina (ed.): *From a One-Party State to Democracy: Transition in Eastern Europe*, Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi.
- Beetham, David (1991): *The Legitimation of Power*, London: Macmillan.
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Benn, S. I. – Gaus, Gerald F. (eds.) (1983): *Public and Private in Social Life*, London: Croom Helm.
- Berger, Peter L. – Berger, Brigitte – Kellner, Hansfried (1973): *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*, New York: Random House.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1966): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books.
- Békés Vera (2000): „'COGITO ERGO CREDO' hit és ész viszonya Polányi Mihály tudományfilozófiájában”, in *Polanyiana*, 9. évfolyam, 12. szám.
- Bibó István (1986): *A kelet-európai kisállamok nyomorusága*, in *Válogatott tanulmányok 1945–1949*, Budapest: Magvető, 2. kötet, pp. 185–265.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (1995): "Hungarian Media Elite in Romania: On Social Context of Recruiting Practices", in *The Global Network – Le réseau global*, May, pp. 29–32.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (1996): *Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban*, in Gagy József (ed.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*, Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, pp. 15–43.
- Biró A. Zoltán – Gagy József (1993): „Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában (az előzmények és a mai helyzet), in *Antropológiai Műhely*, 1. évf., 1. szám, pp. 5–66.
- Biró A. Zoltán (1993a): *Valami történelmi (Szempontok az elit tagolódásának értelmezéséhez) – vitaindító anyag*, in *Interdialog füzetek*, No. 1, szerkesztette Rostás Zoltán, pp. 1–22.
- Biró A. Zoltán (1993b): „Centralizált hatalmi beszédmód (Kiindulópontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez)”, in *Antropológiai Műhely*, 2. szám, pp. 37–56.
- Biró A. Zoltán (1996a): *A megmutatkozás kényszere és módszertana*, in Gagy József (ed.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*, Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, pp. 247–283.
- Biró A. Zoltán (1996b): *A restaurációs kísérletektől a pragmatikus modellekig. Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között* (kutatási zárótanulmány), Csíkszereda, kézirat.
- Biró A. Zoltán et al. (1995): *Változás és/vagy stabilitás (A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről)*, in Biró A. Zoltán et al.: *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, pp. 13–44.
- Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.) (1987): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Bodó Zoltán – Cosmeanu, Marius – Mátéffy Csaba – Mărginean, Paul (1995a): „Alter/Ego tírgumuresean”, in *Altera*, Vol. I, No. 1, pp. 77–96.
- Bodó Zoltán; Cosmeanu, Marius; Mátéffy Csaba; Mărginean, Paul (1995b): „Alter și Ego în minoritate”, in *Altera*, Vol. I, No. 2, pp. 80–92.
- Boltanski, Luc (1990): *L'amour et la justice comme compétences: Trois essais de la sociologie de l'action*, Paris: Métailié.
- Bourdieu, Pierre (1972): *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève: Droz.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1983): *A szimbolikus hatalom*, ford. Schreiner József, in Beke Mihály András – [Bretter Zoltán] – Bréda Ferenc (szerk.): *Babel tornyán. Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból*, Bukarest: Kriterion, pp. 191–199.
- Bourdieu, Pierre – Eagleton, Terry (1992): „Doxa and Common Life”, in *New Left Review*, No. 191, January–February, pp. 111–121.
- Bretter György (1979): *Ikarosz legendája*, in *Itt és mást. Válogatott írások*, válogatta Molnár Gusztáv, a bevezetőt írta Egyed Péter, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, pp. 39–47.
- Burke (1991): *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.
- Burke, Peter (1993): *The Art of Conversation*, Polity Press.
- Calhoun, Craig (1994): *Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination*, in Calhoun, Craig (ed.)(1994): *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell, pp. 304–336.
- Chelcea, Septimiu (1994): „Atitudinile etnice ale studenților în perioada de tranziție”, in *Revista de cercetări sociale*, anul 1, no. 3, pp. 67–75.
- Cohen, A. P. (1985): *The Symbolic Construction of Community*, London, New York: Routledge.
- Coontz, Stephanie (1988): *The Social Origins of Private Life: A History of American Families 1600–1900*, London and New York: Verso.

- Creppell, Ingrid (1989): "Democracy and Literacy: the role of culture in political life", in *Arch. europ. sociol.*, XXX, pp. 22-47.
- Csergő József (1992): „Le a szovjet emlékművel?”, in *Háromszék*, 1992. április 16, pp. 1-2.
- Dülmen, Richard van (1988-1989): "Protestantism and Capitalism: Weber's Thesis in the Light of Recent Social History" (Symposium on Weber's The Protestant Ethic), in *Praxis*, 1988-1989, pp. 71-80.
- Egyed Ákos (1995): „...kívánatos lehet - átmenetileg - néhány magas képzettségű értelmiségi bevonása a politikai élet fórumaiba”, Egyed Ákos és Balázs Sándor beszélgetése, in *A Hét*, no. 23-24.
- Egyed Péter (1995): „A romániai magyar kisebbség kulturális jelene”, in *A Hét*, 13. szám.
- Ellenpontok*, a dokumentumokat sajtó alá rendezte Tóth Károly Antal, Csík-szereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2000.
- Etzioni-Halevy, Eva (1990): "Democratic-Elite Theory: Stabilization versus Breakdown of Democracy", in *Archives européennes de sociologie*, Vol. XXXI, pp. 317-350.
- Eyerman, Ron (1992): "Intellectuals: A Framework for Analysis, with Special Reference to the United States and Sweden", in *Acta Sociologica*, no. 35, pp. 33-46.
- Fábián Ernő (1990a): „Forradalom vagy újabb zsákutca?”, in *A Hét*, 11. szám.
- Fábián Ernő (1990b): „A LIMES - múlt és jelen időben”, in *A Hét*, 19. szám.
- Fábián Ernő (1992): „Családom a demokráciáról”, in *A Hét*, 23. szám, pp. 8-9.
- Fejős Zoltán - Hoppál Mihály - Niedermüller Péter (1982): „Folklórünnep és társadalmi csereviszonyok (Kísérlet a VI. Dunamenti Folklór Fesztivál kritikai elemzésére)”, in *Folklór - Társadalom - Művészet*, 10-11. szám.
- Fejős Zoltán (1981): „A kultúraórzés és a folklorizmus”, in *Folklór - Társadalom - Művészet*, 9. szám, pp. 13-23.
- Festinger, Leon (1973): *A kognitív disszonancia elmélete*, in Hunyadi György (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest: Gondolat.
- Fistejn, Jefim: (1996) [1992]: „Értelmiség és hatalom - az orosz változat”, in *Magyar Lettre Internationale*, no. 20, pp. 76-79.
- Fodor Sándor (1995): „Szerintem kár a hitet, a hitéletet összekeverni a politikával”, Fodor Sándor és Balázs Sándor beszélgetése, in *A Hét*, 29. szám.
- Foucault, Michel (1983): *Parrhesia and Parrhesiasts: Discourse and Truth. On the problematization of Parrhesia*. Unpublished seminars delivered at the University of California at Berkeley, Oct-Nov, 1983, ed. by Joseph Pearson, MS.
- Foucault, Michel (1999) [1976]: *A szexualitás története*, I. kötet: *A tudás akarása*, Budapest: Atlantisz.
- Friedrich, Carl J. - Curtis, Michael - Barber, Benjamin R. (1969): *Totalitarianism in Perspective: Three Views*, New York - Washington - London: Praeger Publishers.
- Furtwängler, Wilhelm (1987): *Pagini de jurnal*, București: Editura Muzicală.
- Gagy József (ed.) (1996): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*, Csík-szereda: KAM - Regionális és Antropológiai Kutatások Központja - Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagy, József (1993): "The Marginalized Person in a Szekler Village", in *Experiments*, Volume 1, pp. 57-69.
- Gagy, József (1997): „'És miként a fának szerves tartozéka'”, in *Beszélő*, 11. szám.
- Gáll Ernő (1990a): „Cselekvő írástudók”, in *A Hét*, 11-12. szám.
- Gáll Ernő (1990b): „Jászi és Bibó: a dunai nacionalizmusok elemzői”, in *Korunk*, 1. szám.
- Gamson, William A. (1992): *Talking Politics*, Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York: Basic Books, Inc.
- Gellner, Ernest (1974): *Legitimation of Belief*, Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*, Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Gellner, Ernest (1987): *Nationalism and the two forms of cohesion in complex societies*, in *Culture, Identity and Politics*, Cambridge - London - New York - New Rochelle - Melbourne - Sydney: Cambridge University Press, pp. 6-28.
- Gellner, Ernest (1993): *Il mito della nazione e quello delle classi*, in Anderson, Perry - Aymard, Maurice - Bairoch, Paul - Barberis, Walter - Ginzburg, Carlo (eds.): *Storia d'Europa*, Torino: Einaudi, pp. 635-689.
- Gheorghiu, Mihai (1990): "Les intellectuelles et la dictature", in *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 85, novembre, pp. 38-53.
- Glasman, Maurice (1994): „The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity”, *New Left Review*, June.
- Goffman, Erving (1981): *Szereptávoztatás in A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest: Gondolat, pp. 9-102.
- Goldstone, Jack A. (1991): „Ideology, cultural frameworks, and the process of revolution”, in *Theory and Society*, vol. 20, pp. 405-453.
- Gombár Csaba (1990): „A munka nagy része még hátra van”, Gombár Csaba és Rostás Zoltán beszélgetése, in *A Hét*, 26-27. szám.
- Gordon, Colin (2000): *Introduction*, in Foucault, Michel *Essential Works of Foucault*, Volume III. *Power*, New York: The Free Press, pp. XI-XLI.

Governance, vol. 6, no. 3, July, 1993, special issue on *Regime transitions, elites, and bureaucracies in Eastern Europe*, ed. by Derlien, Hans-Ulrich – Szablowski, George, J.

Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass. – London, England: Harvard University Press.

Greenfeld, Liah (1996): „Nationalism and Modernity”, in *Social Research*, Vol. 63, No. 1, pp. 3–40.

Greenfeld, Liah – Chirot, Daniel (1994): “Nationalism and aggression”, in *Theory and Society*, Vol. 23, pp. 79–130.

Guțu, Vladimir (1995): „Relațiile interetnice: realități și probleme”, in *Revista de cercetări sociale*, anul 2, no. 2, pp. 3–17.

Hall, Richard A. (1994): „Orizonturi albastre: intelectualii și democrația în România”, in *Sfera politicii*, No. 21, pp. 11–12.

Hankiss Elemér (1979): *Társadalmi csapdák*, Budapest: Magvető.

Hankiss Elemér (1982): *Diagnózisok*, Budapest: Magvető.

Hankiss, Elemér (1988): „The ‘Second Society’: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?”, in *Social Research*, 55, no. 1–2, pp. 13–42.

Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Hankiss Elemér (1990): „Mi történik velünk, bennünk, körülöttünk?”, beszélgetés Tófalvi Zoltánnal, in *A Hét*, no. 40.

Havel, Václav (1986): *Living in Truth*, ed. by Jan Vladislav, London; Boston: Faber and Faber.

Havel, Václav (1991): *A kiszolgáltatottak hatalma*, Madách.

Held, Daniel (1987): *Models of Democracy*, Polity.

Hennis, Wilhelm (1988): *Max Weber: Essays in Reconstruction*, London, Boston, Sydney, Wellington: Allen & Unwin.

Hobsbawm, Eric (1990): *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric (1992): “Ethnicity and Nationalism in Europe today”, in *Anthropology Today*, vol. 8, no. 1, Febr.

Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (eds.)(1983): *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge U.P.

Hofer Tamás (1991): „Construction of the ‘Folk Cultural Heritage’ in Hungary and Rival Versions of National Identity”, in *Ethnologia Europaea*, vol. 21, no. 2, pp. 145–170.

Hoppál Mihály (1981): „A mindennapi folklórtények tipológiája”, *Folklór – Társadalom – Művészet*, 7. szám.

Horváth, Ágnes – Szokolczai, Árpád (1992): *The Dissolution of Communist Power. The Case of Hungary*, London and New York: Routledge.

Hroch, Miroslav (1993): „Linguistic Programme – Romanticism – Nationalism (The Czech Case)”, in *History of European Ideas*, vol. 16, no. 1–3, pp. 293–298.

Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London: University of Oklahoma Press.

Huszár Tibor (1991): „Változatok, lehetőségek, buktatók”, Huszár Tibor és Rostás Zoltán beszélgetése, in *A Hét*, 18. szám.

Hutchinson, John (1992): “Moral Innovators and Politics of Regeneration: the Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building”, in *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. XXXIII, No. 1–2, pp. 101–117.

Imreh István (1995): „Ne tegyük most a históriát újból a politika rosszhírű és kétes erkölcsű cselédkéjévé”, Imreh István és Balázs Sándor beszélgetése, in *A Hét*, 30. szám.

Jones, Gary L. (1993): “Elite Culture, Popular Culture and the Politics of Hegemony”, in *History of European Ideas*, Vol. 16, No. 4–6, pp. 235–240.

Kivu, Mircea (1994): „O abordare empirică a relației dintre români și maghiari”, in *Revista de cercetări sociale*, Vol. 1, No. 4, pp. 3–21.

Kolarska–Bobinska, Lena (1988): „Social Interests, Egalitarian Attitudes, and the Change of Economic Order”, in *Social Research*, 55, no. 1–2, pp. 111–138.

Konrád György (1989): *Az autonómia kísértése. Antipolitika*, Codex RT.

Konrád György (1991): „Identitás és hisztéria”, in *A Hét*, no. 34.

Koselleck, Reinhart (1988)[first German edition 1959]: *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford, New York, Hamburg: Berg Publishers Ltd.

Kovács, András B. (1996): „Szétszabdalt Székelyföld”, in *Háromszék*, febr. 16.–március 12.

Köpeczi, Béla (1994): *Transylvania since 1918*, in Köpeczi, Béla (ed.): *History of Transylvania*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kötő József – Murvai László (1998): „A magyar oktatás reális helyzete Romániában”, in *Háromszék*, 1998. december 3.

László Ferenc – Cseke Péter (eds.)(1986): *Erdélyi Fialatok. Dokumentumok, viták, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Cseke Péter*, Bukarest: Kriterion.

Liiceanu, Gabriel (1990): „Între chilie și agora”, beszélgetés Dan Pavellel, in 22, no. 6.

Lipset, Seymour Martin (1995): *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*, Budapest: Osiris Kiadó.

Lipset, Seymour Martin – Bence, György (1994): “Anticipations of the failure of Communism”, in *Theory and Society*, Vol. 23, pp. 169–210.

- Lipset, Seymour Martin – Bence György (1994a): „Előrelátás és meglepetés”, in *Századvég*, tavasz.
- Löfgren, Orvar (1989): „The Nationalization of Culture”, in *Ethnologia Europaea*, XIX, pp. 5–23.
- Lőrincz, József D. (1994): „Construirea societății civile: pe baze naționale sau științifice?”, in *Polis*, No. 1, pp. 123–131.
- Lőrincz József D. (1999): *The Hungarian Intelligentsia in Romania Between Calling and Pragmatism*, working paper, Budapest: Teleki László Foundation, Institute for Central European Studies, No. 14.
- Lőrincz József D. (2002): „A civil társadalom problémája 1989 után”, in *WEB. Szociológiai folyóirat*, 10. szám (október), pp. 9–12.
- Lukes, Steven (1987): *Power: A Radical View*, Macmillan.
- Lukes, Steven (1991a): *Power and Authority*, in *Moral Conflict and Politics*, Oxford: Clarendon Press, pp. 83–139.
- Lukes, Steven (1991b): *Perspectives on Authority*, in *Moral Conflict and Politics*, Oxford: Clarendon Press, pp. 140–154.
- Makkai Sándor (1937): „Nem lehet”, in *Látóhatár*, no. 2.
- Marino, Adrian (1996a): „Cultura oficială, cultura alternativă”, in 22, No. 7.
- Marino, Adrian (1996b): *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Iași: POLIROM.
- Marody, Mira (1988): „Antinomies of Collective Subconsciousness”, in *Social Research*, 55, no. 1–2, pp. 97–110.
- Mastnak, Tomaz (1989): *Modernization of Repression*, in Gáthy Vera (ed.): *State and Civil Society: Relationships in Flux*, Budapest, pp. 89–98.
- Michels, Robert (1962)[1911]: *Political Parties: A sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Introduction by Seymour Martin Lipset, New York: The Free Press and London: Collier Macmillan.
- Michnik, Adam (1997): *Scrisori din închisoare și alte eseuri*, Iași: POLIROM.
- Miszlivetz Ferenc – Jensen, Jody (1998): *A civil társadalom metamorfózisa: 1988–1999*, in Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*, Szombathely: Savaria University Press, pp. 141–169.
- Molnár Gusztáv (1984): *Ó, Anglia, Anglia...*, Bukarest: Kriterion.
- Molnár János (1993): *Ez egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged.
- Monitorul Oficial cu Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992 în județul Covasna. Hivatalos közlöny az 1992 január 7. népszámlálás adataival Kovászna megyében*, editat de Direcția Județeană de Statistică, 1994.
- Niedermüller Péter (1981a): „A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai”, in *Folklor – Társadalom – Művészet*, 7. szám.
- Niedermüller Péter (1981b): „Folklorizmus és társadalomkritika”, in *Folklor – Társadalom – Művészet*, 9. szám.
- Niedermüller Péter (1989): “National Culture: Symbols and Reality. The Hungarian Case”, in *Ethnologia Europaea*, XIX, pp. 47–56.
- Noiriel, Gérard (1991): „La question nationale comme objet de l’histoire sociale”, in *Genèses*, no. 4, pp. 73–94.
- Oakes, Guy (1988–1989): “Farewell to *The Protestant Ethic?*”, in *Praxis* (Symposium on Weber’s The Protestant Ethic), 1988–1989, pp. 81–94.
- Oakeshott, Michael (1995): *Raționalismul în politică*, București: Editura ALL.
- Oestreich, Gerhard (1982): *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge, London, etc.: Cambridge University Press.
- Osiel, Mark J. (1984): “Going to the people: popular culture and the intellectuals in Brazil”, in *Archives européennes de sociologie*, Vol. XXV, pp. 245–275.
- Papp Z. Attila (2001): *A civil társadalom eszméje a romániai nyilvánosságban 1990 után*, in Papp Z. Attila: *Sétányomok. Szocioesszék*, Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, pp. 103–146.
- Patapievici, H.–R. (1997)²: *Politice*, București: Editura Humanitas.
- Piccone, Paul (1988–1989): “Rethinking Protestantism, Capitalism and a Few Other Things” (Symposium on Weber’s The Protestant Ethic), in *Praxis*, 1988–1989, pp. 95–108.
- Podgórecki, Adam (1991): “Une théorie de la société polonaise”, in *Revue d’études Est-Ouest*, Vol. 22, pp. 49–75.
- Polgári Szövetség – Ifjúsági Szervezet: „Felhívás”, in *Háromszék*, 1992. április 10, p. 7.
- Polgári Szövetség – Ifjúsági Szervezet: „Nem ‘szoborvadászatot’ akarunk”, in *Háromszék*, 1992. április 23, pp. 1–2.
- Provansal, Danielle (1994): *Le rôle des productions culturelles dans la construction de l’identité et de l’altérité. L’exemple de la Catalogne au sein de l’Etat espagnol*, presentation at the European Forum organised by the European University Institute, Firenze, 1993–1994, MS.
- Radnóti Sándor (1981): „Tömegkultúra”, in *Valóság*, No. 1, pp. 39–54.
- Rév István (1992): „A játékszabályok bonyolultak”, Rév István és Rostás Zoltán beszélgetése, in *A Hét*, no. 5.
- Ring Éva (ed.) (1998): *Report on the Situation of Hungarians in Romania*, published by Erika Törzsök, Budapest: Government Office for Hungarian Minorities Abroad.
- Salat Levente (1996a) [1994]: *Hagyomány és modernség földje. Közép-Kelet-Európa a 20. században*, in *Filippika az idő ellen*, Kolozsvár: KOMP-PRESS, pp. 188–199.
- Salat Levente (1996b): *Megvádolt értelmiség*, in *Filippika az idő ellen*, Kolozsvár: KOMP-PRESS, pp. 136–142.

- Sandu, Dumitru (1994): „Elite, rute și instituții”, in *Sfera politicii*, No. 23, pp. 6–7.
- Schluchter, Wolfgang (1989): *Rationalism, Religion and Domination: A Weberian Perspective*, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- Schöpflin, George (1991): “Post-communism: constructing new democracies in Central Europe”, in *International Affairs*, 67, 2, pp. 235–250.
- Seligman, Adam B. (1992a): „Érvek a ‘civil társadalom’ ellen”, in *Szociológiai szemle*, no. 1, pp. 75–80.
- Seligman, Adam B. (1992b): “Trust and the Meaning of Civil Society”, in *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 6, No. 1, pp. 5–21.
- Sosztakovics, Dmitrij (1997): *Testamentum. Dmitrij Sosztakovics emlékei Szolomon Volkov szerkesztésében*, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Smith, Anthony D. (1988): *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell.
- SOLIDARITY (1981): *Programme adopted by the First National Congress, in Poland 1981: Towards Social Renewal*, Raina, Peter (ed.), London: Allen and Unwin, pp. 326–390.
- Somers, Margaret R. and Gibson, Gloria (1994): *Reclaiming the Epistemological “Other”: Narrative and the Social Construction of Identity*, in Calhoun, Craig (ed.) (1994): *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford UK – Cambridge USA: Blackwell, pp. 37–99.
- Stahl, Henri H. (1991): „Világtörténelmi összefüggésekben kellene gondolkodnunk”, beszélgetés Rostás Zoltánnal, in *A Hét*, no. 11. szám.
- Staniszki, Jadwiga (1991): *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- Stark, Werner (1967): “Max Weber and the Heterogony of Purposes”, in *Social Research*, Vol. 34, pp. 249–264.
- Strauss, Leo (1994) [1952]: *Az üldöztetés és az írás művészete*, Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Szabó Katalin (1998): „Megyecsinálók”, in *Székelyföld*, 2. szám, pp. 72–117.
- Szokolczai, Árpád (1994): “Thinking Beyond the East-West Divide: Foucault, Patočka, and the Care of the Self”, in *Social Research*, Summer, pp. 297–323.
- Szilágyi N. Sándor (1995): *Levél egy kivándorolni készülő értelmiségijéhez*, in Cseke Péter (szerk.): *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*, Mentor, pp. 131–169.
- Szűcs Jenő (1988): *Three Historical Regions of Europe*, in Keane, John (ed.): *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London – New York: Verso, pp. 291–332.
- Tamás Gáspár Miklós (1994): *Másvilág. Politikai esszék*, Budapest: Uj Mandátum.
- Tănase, Stelian (1996): *Revoluția ca eșec. Elite și societate*, Iași: POLIROM.
- Taylor, Charles (1993): “Nationalism and the Political Intelligentsia: A Case Study”, in *Queen’s Quarterly*, Vol. 100, No. 1, pp. 166–184.
- Tismaneanu, Vladimir (1992): *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York – Toronto: The Free Press.
- Tismăneanu, Vladimir (1993): „Deschizînd cutia Pandorei. Naționalismul, populismul, fascismul și celelalte amenințări la adresa pluralismului politic în Europa de Est”, in *Sfera politicii*, Vol. 1, No. 6, pp. 23–25.
- Tismăneanu, Vladimir (1996): *Balul mascat*, un dialog cu Mircea Mihăieș, Iași: POLIROM.
- Tocqueville, Alexis (1986): *L’ancien régime et la révolution*, Paris: Robert Laffont.
- Tokarski, Sławomir (1995): *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Firenze: PhD Thesis submitted at the European University Institute.
- Tóth Sándor (1997): *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*, Budapest: Balassi Kiadó.
- Troțki, Lev (1998): *România și războiul balcanic*, Iași: POLIROM.
- Turner, Bryan S. (1982): “Nietzsche, Weber and the devaluation of politics: the problem of state legitimacy”, in *The Sociological Review*, Vol. 30, pp. 367–391.
- Túros Endre (1993): “L’altérité des médiateurs: jeunes Suisses dans un orphelinat de Roumanie”, in *Experiments*, Vol. 1, pp. 93–102.
- Varga E. Árpád (1988): „Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében”, in *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*, Budapest, 82–83. old.
- Varga E. Árpád (1992): *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*, Budapest: Regio – MTA Történettudományi Intézet.
- Verdery, Katherine (1992): “Comment: Hobsbawm in the East”, in *Anthropology Today*, Vol. 8, No. 1.
- Verdery, Katherine (1996): *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Verdery, Katherine – Kligman, Gail (1992): *Romania after Ceaușescu: Post-Communist Communism?*, Banač, Ivo (ed.): *Eastern Europe in Revolution*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Veress Károly (1996) [1992]: *Az egységeszme – és ami mögötte van*, in *Paradox (tudat)állapotok*, Kolozsvár: KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, pp. 113–155.

- Warren, Mark (1988): *Nietzsche and Political Thought*, Cambridge, MA – London, England: The MIT Press.
- Warren, Mark (1993): “Can Participatory Democracy Produce Better Selves? Psychological Dimensions of Habermas’s Discursive Model of Democracy”, in *Political Psychology*, Vol. 14, No. 2, pp. 209–234.
- Weber, Eugene (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Weber, Max (1978) [1910]: “Anticritical Last Word on The Spirit of Capitalism”, in *American Journal of Sociology*, Vol. 83, No. 5, pp. 1105–1131.
- Weber, Max (1978) [1968]: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Weber, Max (1981) [első kiadás 1913]: “Some Categories of Interpretive Sociology”, with „Translator’s Introduction”, in *The Sociological Quarterly* vol. 22, pp. 151–180.
- Weber, Max (1982a): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*, Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1982b): *A világvallások gazdasági etikája, in A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1987–1999): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1–2/4. kötet.
- Weber, Max (1995): *A politika mint hivatás*, in *A tudomány és a politika mint hivatás*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, pp. 53–138.
- Weiss, Johannes (1992): *Representative Culture and Cultural Representation*, in Münch, Richard; Smelser, Neil J. (eds.): *Theory of Culture*, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, pp. 121–144.
- White, Stephen – Gill, Graeme – Slider, Darrell (1993): *The Politics of Transition: Shaping a Post-Soviet Future*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zelnik József (1978): „Túl a folklorizmuson”, in *Folklor – Társadalom – Művészet*, 2–3. szám, Kecskemét: Verebélyi Kincső (szerk.): *A folklorizmus fogalma és jelenségei*, I. kötet, előadások, Kecskemét, 1981. július 27–29, pp. 85–91.
- Zelnik József (1981): „Folklorizmus” az ünnep és a mindennap között, in *Folklor – Társadalom – Művészet*, 9. szám, Kecskemét: Verebélyi Kincső (szerk.): *A folklorizmus fogalma és jelenségei*, előadások, Kecskemét, 1981. július 22–26, II. kötet, pp. 117–128.
- Zinoviev, Alexander (1990): „Trebuie să avem răbdare și să ne schimbăm mai întâi pe noi înșine”, Alexander Zinoviev és Sorin Antohi beszélgetése, in 22, no. 20.

Summary

Originally, the starting point of the project was to show that in the first half of the 1990’s, when the period of Eastern European “transition” began, the analyses devoted to this topic exaggerated the role, the responsibility of the intelligentsia, of the opinion-makers in fuelling nationalist passions. This led further to a more general question: how efficient, persuasive was the rhetoric of the elite during the first period of transition. The mainstream interpretations considered the intelligentsia to be significantly responsible for the conflicts that accompanied the beginning of the new regime. These explanations rested on the following assumptions: a. during the period of transition, within the framework of formal democracy, the most important driving motor of democratisation is the “people”; b. if its mentality is not democratic, then the political system (or the “country”) may fail in democratising; c. one can prevent this only by strengthening the values of democracy; d. the themes, values, goals circulated by the elite mould, transform in an indirect manner the mentality of the population. Consequently, the (intellectual) elite is largely responsible for the undemocratic politics pursued by the new governments. Consequently, a major stream in conflict analysis took the texts of the opinion leaders as a starting point.

The hypothesis of the research is that this approach has exaggerated the role played by the intelligentsia, the opinion leaders in general. The mentality of the public is not a „sponge”, but a „sieve” that interprets according to its own spheres of reference the texts formulated within the framework of the High Tradition. In spite of the fact that terms like „democracy”, „truth”,

„justice”, „freedom” were frequently used in the context of common everyday life, their meaning differed significantly.

Around the same period, a radically different standpoint was formulated by the Working Group on Anthropology and Communication. According to them, the Hungarian elite in Transylvania does not know the society it wants to represent, and its rhetoric has nothing in common with reality, with what everyday people think about reality. The explanation lies in their different interests. The Transylvanian Hungarian elite is interested only in a self-affirmative symbolic politics that can lead to no pragmatic results that are important for the everyday members of society. Consequently, its activity concerning the construction of society can also lead to no results. So, the guilt of the elite lies in inefficient, not in efficient social construction.

In order to verify these two opposite points of view, one needed texts formulated by “common”, “everyday” people in the context of everyday life. The choice fell on the letters written to a provincial newspaper by its readers. The period investigated was limited to the first five years after the change of regime.

First, the county and the foundation of the newspaper are presented. From the perspective of this investigation, the most important element is that the paper started building a partnership with the readers already from the beginning. The editors wanted to offer – beside the compulsory propaganda – help and education to the public. The paper offered its readers the possibility to write about their problems of an administrative or another nature (and helped in solving them), or to present local news. This partnership was accepted by the public from the beginning.

Further some topics are treated that are important in understanding the Hungarian (intellectual) elite in Transylvania both before and after 1989. On the one hand, its self-image is discussed, the role in had/wanted to have within the Hungarian minority. Further, it was shown that a major way of communicating toward their public was through gestures, a “style” that was developed

during the former regime, when open discussion of certain issues was impossible: this involved the the use of certain key words, symbols, with critical reference to a certain minority situation, or to state socialism. This involved that it did not have to demonstrate its statements – neither with proof, not with arguments. On the other hand, symbols, topics used by the Hungarian intelligentsia are presented: people, serving the people, community, tradition, custom, roots, preservation of values, unity. After 1989 new concepts were added to this list: “democracy”, “tolerance”, “liberty”, civil society. The last concept is analysed in more detail showing that it is hardly useful any more in a moral philosophical context: They are not associations of free individuals, but often large bureaucratic organisations, hierarchical, that are able to collect resources in order to achieve certain goals – but without being accountable.

The next part treats the phenomenon called here “ambivalent discourse”. It is argued that the key to interpreting the Eastern European (or just Romanian) frame of mind is not the distinction between the private and the public sphere (as suggested by Katherine Verdery). On the contrary, one should see how the borders between the two spheres are regularly crossed, how the elements of one sphere are used in the other one. Further, that ambivalence is not the characteristic of a cynical, immoral or amoral personality. On the contrary, under certain conditions it makes it possible the creation, (self)-presentation of a coherent individuality that is acceptable both inside and outside. The chapter concludes with three case studies.

Then some of the topics discussed in the letters are presented. It is analysed how the images of the letter writer and the addressee are built up, what is the role of opening and closing formulae, what are the limits of being a “personality”, and how a letter is transformed into a case. From the rich variety of issues offered by the letters, the following were analysed: common matters and the moral code of social being (cohabitation, police, law and order,

common property, urban mentality and local authority), social issues, the problem of the “people” and of the “nation”, what is the role of the elite, and the image formed of an ideal society.

In the last part, on the basis of material offered by the letters, it is discussed that the new order (in a Weberian sense) produced after 1989 is legitimate, but not valid. This refutes both radical assumptions presented at the beginning, i. e. that the opinion leaders have an (almost) absolute mastery of the values, beliefs of society, respectively that the two realms are completely separate. The views, beliefs, values that appear in the letters show something different: a. most of the major topics around which public good was thematised during transition either had a different meaning (democracy, equality, property, freedom, free enterprise, etc.), or were practically absent (market economy); b. certain topics – first of all justice – received an attention well beyond that discernible in the official public sphere; c. often the topics commonly present in the public sphere received an instrumental function: they were used in order to help the letter writers present their private problems, grievances, etc. as public issues.

The period of transition in Eastern Europe was dominated by two types of hope. One considered that democracy, market economy can be easily put into practice because – due to some historical antecedents – this political and economic order is the normal state of affairs for them. It was neglected that these societies may have more traditions, and these are not always coherent according to the rules of formal logic. The other hope believed in the “grand solution”. In the existence of a clear, consistent model and that there are techniques, methods already tested somewhere else, and that can be applied practically anywhere. That there are principles that may guide any society in a good direction. Conflicts are either inexistent, or can be easily “managed”.

Belief in a natural, organic development of society and belief in a universal model are self-contradictory. Nowadays it is clear

that the former was mistaken, but the second still rules the public sphere. However, at the level of everyday life none were used (even if they were known, or maybe even accepted). It seems that common people simply improvise. Their reactions to the challenges of radical changes can hardly be ordered around a coherent system of values, norms and goals. They try to do their best in understanding and manipulating reality, so that their idea of what is true, good, and beautiful, so what is right for them, receives the support of might.

Tartalomjegyzék

Előszó	7
1. BEVEZETÉS	11
2. A MEGYE ÉS NAPILAPJA: A KEZDETEK	18
2. 1. <i>A megye</i>	18
2. 2. <i>Az újság</i>	23
3. AZ ERDÉLYI MAGYAR ÉRTELMISÉG: HIVATÁS ÉS PRAGMATIZMUS	32
3. 1. <i>A hivatás és a „nép”</i>	32
A gesztusok	33
A „nép”	34
Egység és erkölcsi kényszer	36
Maguktól értetődő jelképek	37
3. 2. <i>A „civil társadalom” mint kritikai fogalom¹³</i>	39
A civil társadalom fogalma 1989 előtt és után	39
A fogalom hiányosságai	41
Új problémák 1989 után	43
Következtetés	48
Civil társadalom és konfliktus	49
Az egység megbomlása	49
3. 3. <i>A szellemi elit: retorika és pragmatizmus</i>	51
A retorika	52
A retorika elitje	58
Retorikaváltás 1989 után	60

4. AZ AMBIVALENS DISKURZUS	67
4. 1. <i>Magánélet és közélet</i>	67
4. 2. <i>Az ambivalens diskurzus: a hivatalos és az „ellenzéki”</i>	72
4. 3. <i>Az erdélyi magyar ambivalens diskurzus</i>	79
Kányádi, avagy a közönség hiánya	80
Az előadásokat felügyelő (ügynevezett „vizionáló”) bizottság, avagy a hatalom mint közönség	82
Baász, avagy a reális közönség	85
4. 4. <i>Összefoglalás: az ambivalens diskurzus jellemzői</i>	87
5. A LEVELEK	91
5. 1. <i>A levélíró olvasó és az olvasói levél mint eset</i>	94
A levélíró	96
Nyitó és záró kifejezések	97
A „személyiség” korlátai	104
A levél és az eset felépítése	107
A szovjet hősök emlékműve	118
5. 2. <i>Témák</i>	125
Közügyek és a társas élet erkölcsi kódexe	126
Együttélés	127
A rend és annak őrei	129
A köztulajdon	130
Városi mentalitás és helyi hatalom	131
Konfliktusok	141
Szociális kérdések	142
Nép	142
Nemzet	143
Elit	146
Az ideális társadalom	148
6. LEGITIMITÁS ÉS ÉRVÉNYESSÉG	155
Az erdélyi magyar társadalom rendje	157
Az elit nehéz feladata	161

7. ÖSSZEFOGLALÁS	165
1. Függelék	170
2. Függelék	173
Bibliográfia	185
Summary	197

MÚLTUNK KÖNYVEK

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Erdély a Históriaiban. Összeállította Bárdi Nándor, 402 p. Válogatás a magyarországi História c. folyóirat erdélyi témájú írásaiból.

Makkai Sándor: Magunk revíziója. 134 p. A szerző 1931-ben megjelentetett munkájának új kiadása, Fekete Károly előszavával és Módis László összeállította életműbibliográfiával.

Erdélyi csillagok. (második sorozat) 247 p. Az 1942-ben megjelentetett portré-tanulmány gyűjtemény új kiadása, Sas Péter előszavával.

Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–V. + Helységnévtár.

I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697-1792. 503 p. A szerző 1946-ban megjelent munkájának új kiadása, Miskolczy Ambrus bevezetőjével és Csatári Dániel életműbibliográfiájával.

Mikó Imre: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. 207 p. A szerző 1932-ben megjelent munkájának új kiadása, Bárdi Nándor bevezető tanulmányával és életműbibliográfiájával.

A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románok történetéről. Társzerkesztő, Hermann Gusztáv Mihály, 309 p. A Csík-, Gyergyó-, Kászon-, Uvarhely, Háromszék-i románság betelepedésével

és az asszimilációs folyamatokkal foglalkoznak a kötet tanulmányai.

Források és stratégiák. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai. 455 p. A kötet tematikus blokkjai: Kisebbségpolitikai stratégiák, Helytörténetírás mint kisebbségtörténet, A kisebbségtörténet forrásai.

Ellenpontok. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth Károly Antal, utószó Ara-Kovács Attila, Szócs Géza, 368 p. Az 1982-ben megjelent erdélyi szamizdat kiadvány 9 számának teljes szövege.

Vincze Gábor: Magyar vagyon román kézen. 528 p. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar-román vagyoni vitáról.

*** *A középkori székelység.* Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. (Szerk.: Kordé Zoltán), 320. p.

Oláh Sándor: Csendes csatatér. „Ez a könyv szerény kísérlet egy rövid, a köz tudatban az erőszakos kollektívizálás időszakaként ismert történeti korszak székelyföldi falusi társadalmi viszonyainak megértésére.” (Részlet az előszóból), 280 p.

Vogel Sándor: Európai kisebbségvédelem – Erdélyi nemzetiségpolitikák. „Az itt közölt írások két nagyobb témakörhöz kap-

csolódnak. A tanulmányok egyrészt arra keresik a választ, hogy a közép-európai országok (elsősorban Magyarország és Románia) euro-atlanti integrációjában miként van jelent a kisebbségi problematika. A másik csomópont az erdélyi nemzetiségi illetve kisebbségi politikák alakulása a változó államkeretek között. Vogel Sándor nem ad megoldásokat, nem hoz új alternatívákat az erdélyi kérdés rendezésére. Áttekintést ad, európai és történelmi perspektívát a társadalmi önismerethez.” (Részlet a szerkesztő előszavából). 272 p.

*** *Erdélyi várostörténeti tanulmányok.* (Szerk.: Pál Judit, Fleisz János) A kötetben közölt tanulmányok a tágabban értelmezett Erdély városfejlődését vizsgálják. 280 p.

L. Balogh Béni: A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. „Közel negyven évnyi kényszerű hallgatás után a 80-as évek elejétől Trianon megszűnt Magyarországon tabu-

témának lenni... Azóta a magyar olvasó számos feldolgozást vagy dokumentumkötetet is kézbe vehet, amelyek alapján ma már megbízható módon rekonstruálhatja a történeteket.” (Részlet az *Bevezetésből*). 432 p.

Pál Judit: Városfejlődés a Székelyföldön. „A városfejlődés csupán egyik szeletét képezi a Székelyföld sajátos – periférikus helyzetéből adódó – fejlődési problémáinak. Itt érhető azonban tetten, hogy mennyiben voltak képesek a helyi társadalmak a modernizáció kihívásainak megfelelni, hogyan reagáltak erre, milyen technikákat dolgoztak ki.” (Részlet az *Bevezetésből*). 656 p.

Hermann Gusztáv Mihály: Náción és nemzet. A hagyományos székely népi társadalomról, a székelységről a Habsburg uralom berendezkedése és konszolidációja idején, a felvilágosult abszolutizmus székelyföldi következményeiről, a Székelyföld magyar művelődéséről. 304 p.

A sorozat egyes kötetei megvásárolhatók az alábbi könyvesboltokban:

Romániában

Corvina Könyvesboltok (Csíkszereda, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kovászna); Kriterion Klub, Kolozsvár; Libris Antica, Nagyvárad

Magyarországon

Teleki Könyvesbolt (Budapest VIII. ker. Baross u. 1.)
Osiris Könyvesbolt (Budapest V. ker. Veres Pálné u. 4-6.)
Írók Boltja (Budapest VI. ker. Andrássy u. 45.)

A kötetek megrendelhetők:

Pro-Print Könyvkiadó, 530104 Csíkszereda, Szabadság tér 7.
Tel./Fax: 0040-266-314257; E-mail: office@proprint.ro
Bővebb információk: www.proprint.ro

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a csíkszeredai Pro-Print Rt. nyomdájában,
500 példányban, 13 ív terjedelemben.